

UDK 343.98

ISSN 1450-6637

TEMIIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU • godina 29 • broj 1 • 2026.

Tema broja BOL, PATNJA I DISKRIMINACIJA

Izdavači:

Viktimološko društvo Srbije – VDS
Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Adresa redakcije:

Viktimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6, 11070 Beograd,
tel/fax:+ 38111 22 88 040,
e-mail: vdsrbija@gmail.com i temida.vds@gmail.com

Savet časopisa:

dr Slobodan Savić, Univerzitet u Beogradu (u penziji), Srbija; dr Jelena Srna, Univerzitet u Beogradu (u penziji), Srbija; dr Nevena Petrušić, Univerzitet u Nišu (u penziji), Srbija; dr Saša Mijalković, Kriminalističko-policijski univerzitet, Srbija; dr Aleksandar Jugović, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Tatjana Đurić-Kuzmanović, Visoka poslovna škola strukovnih studija (u penziji), Srbija; dr Gorazd Meško, Univerzitet u Mariboru, Slovenija; dr Nina Peršak, Institut za krivičnopravnu etiku i kriminologiju, Slovenija; dr Irma Kovčo Vukadin, Univerzitet u Zagrebu, Hrvatska; dr Dragana Batić, University St. Kliment Ohridski, Severna Makedonija; dr Stephan Parmentier, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Antony Pemberton, Tilburg University, Holandija, Catholic University of Leuven, Belgija; dr Jan Van Dijk, Tilburg University, Holandija; dr Joanna Shepland, University of Sheffield, Velika Britanija; dr Sandra Walklate, University of Liverpool, Velika Britanija; dr Pam Alldred, Oxford Brookes University, Velika Britanija, URV Tarragona, Španija; dr Estelle Zinsstag, Edinburgh Napier University, Velika Britanija; Catholic University of Leuven, Belgija; mr Ruth Jamieson, Queen's University (u penziji), Velika Britanija; dr Robert Peacock, University of the Free State, Južna Afrika; dr Karuppanan Jaishankar, Saveetha University, Indija; dr Goran Bašić, Linnaeus University, Švedska; dr Vasiliki Artinopoulou, Panteion University of Political and Social Sciences, Grčka; dr Gema Varona, University of the Basque Country, Španija; dr Chadley James, California State University, Sjedinjene Američke Države.

Glavna i odgovorna urednica: dr Sanja Čopić, Univerzitet u Beogradu

Zamenica glavne i odgovorne urednice:

dr Mirjana Dokmanović, naučna saradnica Instituta društvenih nauka u penziji

Urednice teme broja:

dr Aleksandra Bulatović, viša naučna saradnica i dr Zona Zarić, naučna saradnica, Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, redovna profesorka Univerziteta u Beogradu u penziji, Srbija;
dr Branislava Popović-Čitić, Univerzitet u Beogradu, Srbija; dr Zoran Pavlović, Univerzitet Privredna akademija, Srbija; dr Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija; dr Slađana Jovanović, Univerzitet Union, Srbija; dr Natalija Žunić, docentkinja Univerziteta u Nišu u penziji, Srbija; dr Vida Vilić, Klinika za stomatologiju Niš, Srbija; mr Ljiljana Stevković, Srbija; dr Oliver Bačanović, Univerzitet St. Kliment Ohridski, Makedonija; dr Jo-Ann Wemmers, University of Montreal, Kanada; dr Sanja Milivojević, Oxford University i Bristol University, Velika Britanija i La Trobe University, Australija.

UDK ISSN (štampano izdanje) ISSN (on line izdanje)
343.98 1450-6637 2406-0941

Tiraž: Štampa
200 primeraka „Prometej“-Beograd

Časopis Temida izlazi tri puta godišnje i dostupan je u režimu otvorenog pristupa.
Članci objavljeni u časopisu mogu se koristiti u skladu sa licencom
CC-BY 4.0 – Creative Commons Attribution 4.0 International.

Izdavanje ovog broja finansijski je pomoglo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani
The articles in the journal are peer reviewed

Temida je referisana u DOAJ, EBSCO i Web of Science/ESCI, a dostupna je u DOI Serbia repozitorijumu
Temida is indexed in the DOAJ, EBSCO and Web of Science/ESCI, and is available in DOI Serbia repository

Tema broja:

Bol, patnja i diskriminacija

Theme of the Issue:

Pain, Suffering, and Discrimination

Pain, Suffering, and Discrimination: Between Vulnerability, Injustice, and Recognition

Bol, patnja i diskriminacija:
između ranjivosti, nepravde i društvenog priznanja

Aleksandra Bulatović

Zona Zarić 3

The Suffering of Unchosen Lives: On the Death of Alternatives

Patnja neizabranih života: O smrti alternativa

Aleksandar Fatić 25

Bol i smisao – religijske interpretacije patnje: Hrišćanske metamorfoze

Pain and Meaning – Religious Interpretations of Pain:
Christian Metamorphoses

Vukašin Miličević 37

Bol, patnja i žensko telo: istorijski, filozofski i psihoanalitički pristup

Pain, Suffering, and the Female Body: A Historical,
Philosophical, and Psychoanalytic Approach

Zona Zarić 47

Patnja i počinitelji kaznenih djela

Suffering and Perpetrators of Criminal Acts

Sunčana Roksandić

Goran Arbanas

Nika Sutara

Marijana Jurić Vukašin 69

**Diskriminacija i naknada štete – koliko vredi
naša bol?**

Discrimination and Damage Compensation – the Price
of Pain?

Anđelija Tasić 95

**Socijalna isključenost, marginalizacija
i beskućništvo**

Social Exclusion, Marginalization and Homelessness

Milica Luković Radaković

Sanja Čopić 119

**PRIKAZI KONFERENCIJA
CONFERENCE REVIEWS**

**XV godišnja konferencija Viktimološkog društva
Srbije: „Savremene tehnologije i žrtve:
rizici viktimizacije i mogućnosti za unapređenje
društvenih odgovora“**

(XV Annual Conference of the Victimology Society of
Serbia: „Modern Technologies and Victims:
Risks of Victimization and Opportunities for Improving
Social Responses“)

Mirela Osmanović

Milica Luković Radaković 147

**PRIKAZI KNJIGA
BOOK REVIEWS**

Klaus-Michael Bogdal

**Europe and the Roma:
A History of Fascination and Fear**

(Evropa i Romi: istorija fascinacije i straha)

Kristina Jorgić Stepanović 157

TEMIDA

2026, vol. 29, br. 1, str. 3-24

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2601003B>

Originalni naučni rad

Primljeno: 9.12.2025.

Odobreno za štampu: 18.3.2026.

Pain, Suffering, and Discrimination: Between Vulnerability, Injustice, and Recognition¹

ALEKSANDRA BULATOVIĆ*

ZONA ZARIĆ

This paper explores pain, suffering, and discrimination as interconnected social phenomena. It argues that suffering is not only a personal or emotional experience but is shaped by social, political, and institutional conditions that determine which forms of pain are recognized, expressed, and addressed. Drawing on phenomenology, narrative theory, and social theory, the authors examine how pain becomes intelligible through storytelling, collective memory, and everyday practices of care and attention. The paper highlights the ethical and political dimensions of recognition, showing that injustice often arises when certain experiences of suffering are rendered invisible or excluded from moral and public discourse. Discrimination is understood as a systematic obstruction of intelligibility, whereby social, bureaucratic, and spatial structures limit whose suffering can be seen, heard, and responded to. The authors argue that justice requires not only material or legal remedies but also conditions in which suffering can be meaningfully recognized and socially acknowledged. Ultimately, they propose that attention, responsiveness, and recognition are central to ethical and just societies.

Keywords: *pain, suffering, discrimination, recognition, social intelligibility.*

¹ This article was realized with the support of the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, according to the Agreement on the realization and financing of scientific research 451-03-136/2025-03/ 200025.

* Dr Aleksandra Bulatović is a Senior Research Associate at the Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade. E-mail: aleksandra.bulatovic@ifdt.bg.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4273-8583>

Dr Zona Zarić is a Research Fellow at the Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade. E-mail: zona.zaric@ifdt.bg.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0425-4636>

Introduction

Pain and suffering are among the most universal yet least understood dimensions of human experience. They cut across the boundaries of law and morality, body and speech, individual and collective life. While pain is often approached as a private, bodily experience, phenomenological perspectives emphasize that it is deeply embedded in perception and attention. Understanding pain requires attending not only to how it is felt, expressed, and communicated, but also to how social and cultural frameworks shape its recognition. For instance, the ways patients narrate chronic pain in hospitals often reveal gaps between bodily experience and institutional acknowledgment.

This thematic issue of *Temida* explores pain, suffering, and discrimination as intertwined social, legal, and moral phenomena. Building upon the conference *Pain, Suffering, and Discrimination: The Individual, the Community, the Institutions*, held on May 8, 2025, at the Institute for Philosophy and Social Theory (University of Belgrade) and organized by the SolidCare Lab, this issue brings together extended and revised papers from that event alongside new contributions that deepen and broaden reflection on these themes. The essays examine how suffering – physical, psychological, and symbolic – can be understood, politicized, and institutionally addressed.

Central to this collection is the notion of social intelligibility: the conditions under which pain can be recognized, interpreted, and responded to by others. Pain is not only a personal experience; it becomes socially and morally meaningful only when others, including peers, institutions, and society at large, are able to perceive and validate it. When experiences are socially unintelligible, they are often ignored or dismissed, reinforcing vulnerability. Discrimination can operate precisely by obstructing intelligibility: social, bureaucratic, and spatial structures determine whose suffering is visible, heard, and addressed. Marginalized communities, for example, may experience health disparities because their pain is not recognized as legitimate by medical or social institutions (Crear-Perry et al., 2021; Zarić & Pantović, 2025).

The contributors, from disciplines such as victimology, law, philosophy, sociology, theology, and ecology, explore how pain acquires meaning in different contexts and how contemporary recognition regimes shape both the stories we tell and the silences we maintain about victims of violence, ecological degradation, and structural injustice. Pain accumulates quietly and

persistently, often slipping through the cracks of official records. This collection encourages readers to understand pain not merely as a personal symptom or emotional state, but as a social relation: living with and witnessing pain is a collective experience that calls for ethical and political attention.

Certain experiences of suffering become public and morally legible, while others remain unspoken, deemed too ordinary, shameful, or politically inconvenient. The boundary between audible and inaudible suffering reflects the structure of social visibility, revealing who is recognized as a legitimate bearer of injustice. Intelligibility is never neutral: it reproduces hierarchies, norms, and institutional arrangements that determine what may be acknowledged, addressed, and acted upon. Institutions – including courts, welfare systems, police, healthcare, and media – function as filters that regulate which experiences of pain are legitimized. Harms such as environmental degradation, spatial injustice, gender-based violence, or the slow violence of pollution (Armiro, 2021) often go unrecognized, not because they are invisible, but because social systems are not designed to register them as legitimate injuries.

Building upon these insights, this issue develops a conceptual framework integrating phenomenological, hermeneutic, sociological, and criminological perspectives. By examining mechanisms through which intelligibility is enabled or obstructed, the essays show how pain, suffering, and discrimination intersect within broader social, political, and institutional structures, highlighting the conditions under which ethical attention and public responsibility become possible. Seen from this angle, unintelligibility is not merely an epistemic gap but a form of social organization: it delineates the borders of the moral community, determining whose voices are heard, whose experiences are validated, and whose pain becomes politically actionable.

The Problem of Intelligibility

In moral and political philosophy, pain has often been treated as an elemental fact – an experience anterior to language, justice, and social order. Yet it is precisely the relation between pain and meaning that reveals how societies organize their moral hierarchies. We begin from a simple premise: suffering is not only something that happens to individuals, but something that becomes intelligible, or not, within shared frameworks of recognition.

Our central hypothesis is that the ability to make pain intelligible constitutes a basic condition of justice. A just society is one in which suffering can be expressed, heard, and acted upon; an unjust society is one in which certain forms of pain are rendered mute or illegible. Discrimination, in this light, is not only the unequal distribution of resources or rights, but the unequal distribution of intelligibility, a structural exclusion from the moral community of those whose pain does not “count”. The conceptual history of pain and suffering provides a productive terrain for this inquiry. In the past four decades, six thinkers in particular have reconfigured how we understand the relationship between pain, language, and justice: Elaine Scarry, Paul Ricoeur, Nancy Fraser, Judith Butler, Veena Das, and Sandra Laugier. Rather than treating them as isolated contributions, we reconstruct them as successive stages in a broader philosophical shift from a phenomenology of pain, through a hermeneutics of suffering, to a critical theory of recognition and care.

The sociological and criminological framework extends this philosophical approach, highlighting that the problem of the intelligibility of pain is deeply rooted in institutional and structural domains. Building on the work of Pierre Bourdieu on symbolic violence, we can understand that these institutional mechanisms do not operate neutrally (Golub et al., 2021); rather, they reflect and reproduce social hierarchies, shaping whose suffering is visible and actionable (Golub et al., 2021). Similarly, sociological analyses of social suffering illuminate how collective and systemic conditions, including poverty, marginalization, and structural inequities, render certain forms of pain more intelligible than others (Kleinman et al., 1997). Criminological and victimological scholarship reinforces this view, emphasizing that the category of ‘the victim’ is socially and administratively constructed (Bulatović, 2015). Bureaucratic routines, evidentiary standards, and procedural definitions decide whose suffering enters official records and whose is dismissed as irrelevant or unreliable². This process of institutional selection produces epistemic hierarchies of

---

² This epistemological asymmetry is starkly evident in cases of sexual violence, intimate partner abuse, and femicide, where institutions (police, courts, hospitals) often treat women’s testimonies as unreliable or insufficient. Numerous studies have shown that rape complaints are frequently dismissed due to “lack of evidence,” with the female body failing to qualify as a credible archive of harm. The question of whose suffering counts and which forms of suffering are deemed legible hinges on bureaucratic norms that prioritize certain types of proof (material traces, coherent timelines, “rational” speech), while systematically discounting fragmented, affect-laden, or trauma-inflected narratives. Feminist scholars such as Liz Kelly (1988), Sara Ahmed (2017), and Verónica Gago (2020) have argued that this procedural logic is not a neutral

---

credibility: harms such as gender-based violence, environmental degradation, spatial injustice, or long-term exposure to noise and pollution often remain unintelligible not because they are invisible, but because social systems are not structured to perceive them as legitimate sources of harm. Institutional blindness thus operates as a form of moral exclusion, representing a failure of responsiveness that is disguised as neutrality. As Marco Armiero argues in his theorization of the *Wasteocene* – an age marked not only by the production of waste but by the wasting of specific territories, bodies, and lives – this selective perception of harm reflects a necropolitical rationality that renders certain communities disposable, their suffering structurally inaudible (Armiero, 2021). Seen through this lens, intelligibility becomes a diagnostic tool for understanding justice itself. To study how pain is translated into legal, bureaucratic, or media discourse is to study how power circulates through the categories that define social reality.

The Destruction of Meaning

Elaine Scarry's *The Body in Pain* (1985) remains one of the most influential accounts of pain's epistemic singularity. Her central claim, that physical pain "actively destroys language", transforms a phenomenological observation into a political insight. Pain annihilates the distance between subject and object, reducing the sufferer to pure immediacy and, therefore, to silence. This destruction of language has moral consequences: it isolates the subject from the social world of meaning and reciprocity. For Scarry, the unspeakability of pain is an individual incapacity and a social risk. The inexpressibility of pain enables its denial; it allows institutions to erase suffering precisely because it resists representation. Thus, the first task of justice is linguistic: to reconstruct the link between sensation and meaning³. Scarry's framework opens the question of how societies produce or suppress the conditions

---

failure but an active mechanism of misrecognition, whereby institutions reproduce gendered injustice by rendering women's pain inadmissible, unverifiable, or morally suspect.

³ Obstetric violence offers a paradigmatic example of how the severance between sensation and meaning functions as a form of epistemic injustice. Despite the intensity of the physical and emotional pain endured during childbirth, many women report feeling silenced, dismissed, or infantilized by medical staff, particularly when they attempt to express discomfort, refusal, or fear. The language of biomedicine often fails to register these utterances as valid forms of knowledge, treating embodied expressions of distress as irrational or irrelevant to

under which pain becomes credible. While her phenomenology remains tied to the individual body, it anticipates a relational conception of harm: pain demands mediation, interpretation, and belief. Without an audience capable of recognizing it, pain remains private, politically inert, and ethically invisible.⁴

Pain Down the Memory Lane

If the destruction of meaning unsettles one's orientation in the world, what follows is rarely a clean break. The fragments of disrupted meaning then accumulate in memory, in bodily, emotional, and social ways, creating a terrain where past and present forms of suffering continuously echo one another. Before we can ask how meaning might be rebuilt, we must examine how pain itself persists: how it is stored, transmitted, and reactivated across time. This "memory lane" is not a nostalgic path but a living archive of vulnerability, shaping how individuals and communities interpret new experiences of harm. It forms the intermediate space between the collapse of meaning and its possible reconstruction. Pain is never just an immediate sensation; it always carries traces of what came before, both personally and collectively. Early experiences of vulnerability, loss, or social exclusion settle into us and shape how we later perceive pain, how we cope with it, and how prepared we

---

clinical decision-making. As a result, pain becomes unintelligible within the dominant epistemic framework, and the subject who speaks it is rendered epistemically unreliable.

⁴ Pain that goes unrecognized by others often comes to be seen as inappropriate or even abnormal. Labeling theory reminds us that deviance is not inherent in a behavior or experience itself but arises from how society responds to it. If no one acknowledges someone's suffering, it stays private, carries little political weight, and remains ethically invisible (Bulatović, 2025, p. 432). When society dismisses or downplays mental or emotional pain, it effectively marks it as undesirable, restricting both its visibility and its capacity to demand a response. Social recognition is therefore crucial: it gives such pain legitimacy and allows it to be understood not just as a private struggle, but as something with social and political significance. For instance, consider the continuous mental and emotional labor of a single parent caring for a child with brittle autoimmune diabetes. The pain here is not simply physical or episodic, but rather an ongoing negotiation with fear, uncertainty, and moral responsibility. Each night carries the potential for sudden crisis because a severe hypoglycemic episode demands immediate intervention, forcing the parent to act decisively while managing anxiety, shock, and the weight of responsibility. This type of pain is largely invisible to society, and those who do not experience it cannot fully grasp the constant vigilance, anticipatory dread, and difficult decisions it entails. The unacknowledged mental strain makes a private experience ethically and socially significant, showing how recognition shapes the meaning and legitimacy of suffering.

are to recognize the suffering of others. These memories do not live only in conscious thought but also in the body: in the nervous system, in posture, in the small habits of movement that reveal more than we realize. Sometimes, a slight tightening in the shoulders brings back something we thought we had left behind years ago. In this sense, pain is never fully present since it accumulates, forms layers, and frames how current experiences become intelligible. Past suffering influences the kinds of pain we notice in ourselves and in others, and which we unintentionally overlook. Memory thus links the immediacy of experience to the social conditions that make recognition possible.

This layered memory also reveals the relational character of suffering. Early losses, whether of loved ones, social standing, or bodily integrity, intertwine with later experiences of discrimination, marginalization, or neglect. Over time, they form patterns of pain that are legible only to certain audiences. Someone who experienced medical dismissal as a child, for instance, may carry a lifelong wariness of institutions, yet this remains invisible unless narrated in a way that fits established evidentiary expectations. These early experiences also shape how people can tell their stories: they influence the metaphors they reach for, the temporal structures they rely on, and whether they feel able to rely on others for acknowledgment. Crucially, the recognition and ethical engagement with such suffering is shaped by empathy. Recent work on the phenomenology of empathy highlights that the ability to relate to another's suffering while maintaining awareness that the other's emotions are not one's own forms a foundation for both individual and collective resilience (Fatić et al., 2024). Empathy, understood as a relational emotion, allows vulnerability to become a resource for moral responsibility and social cohesion, transforming experiences of pain into predispositions for solidarity, attentiveness, and ethical action. In this way, the memory of pain is not only a repository of past harm but also a dynamic site where ethical responsiveness and collective wellbeing can emerge. Resilience is often expected as a given, yet this expectation can make suffering invisible. People are frequently pressured to "hold up" or show they can cope, even when their pain is unacknowledged by those around them. Resilience operates on multiple levels: at the macro level, social norms and institutional practices determine whose resilience is recognized and in what ways; at the micro level, it emerges in everyday life through small acts of self-organization, mutual support, and local networks (Pavićević et al., 2019). Support within communities frequently arises

through everyday acts of care, such as neighbours assisting one another during loss or difficulty, which can carry significance beyond that of formal interventions. The tension between these levels shows that the memory lane of pain is not just a record of what has been suffered; it is also a space where vulnerability can be acknowledged, shared, and met with support, allowing both individuals and communities to face their difficulties while sustaining practical support for one another, as often happens in quiet acts of care within everyday life. Memory thus functions as both an internal resource and an ethical space, helping individuals make sense of past suffering, support collective understanding, and at the same time reveal the constraints imposed by social hierarchies and institutional norms.

The connection between social pain and social memory grows out of histories of exclusion. Across generations, collective suffering has shaped community identity and social consciousness. Despite adversity, cultures preserve memories of social pain through rituals, storytelling, commemorations, and education. This preservation does more than honour the past, as it also teaches future generations and strengthens communal bonds. Narratives of endurance and survival often become sources of moral strength. This can be observed in small community gatherings after shared losses, where people simply sit together in silence; such moments often contribute more to healing than any official procedure.⁵

Collective memory further complicates the landscape of pain. Suffering is not purely private; it travels across generations through shared stories, rituals, and even shared silences. Displacement, environmental damage, and structural violence leave traces that shape a community's sensitivity to certain harms and its collective blindness to others. These memory practices demonstrate how past injustices shape the intelligibility of present pain: inherited trauma or historically neglected harms often lead to under-recognition and limit access to moral, legal, or political avenues for redress. Justice in this

---

⁵ This recognition of collective suffering can be observed in Serbia through public acts such as the 16-minute moment of silence that daily begins at 11:52 AM, marking the time when, on 1 November 2024, the canopy at the Novi Sad railway station collapsed, killing sixteen people. The structure had been opened under political pressure despite being technically inadequate due to corruption, making the loss both personal and socially significant. By participating in this shared pause, citizens collectively acknowledge grief and injustice, transforming private sorrow into a visible ethical and political statement. Such acts illustrate how communities actively sustain awareness of social suffering and demonstrate that recognition through silent presence or collective memory is essential for understanding the societal dimensions of pain.

sense requires historical awareness, because ignoring the sedimented past only reproduces cycles of exclusion.

The memory lane of pain also runs through the body. Somatic traces of earlier suffering, including tight muscles, chronic pain, or hypervigilance, embody experiences that often resist full verbal narration. These bodily memories remain legible to attentive observers, revealing the ways in which past suffering continues to shape present interactions and social realities. Such embodied memories challenge institutions to recognize forms of pain that do not fit neatly into formal categories or bureaucratic criteria. They call for attention to language, gesture, endurance, and subtle forms of resistance that carry the weight of accumulated experience. The invisibility of this embodied suffering often mirrors institutional neglect, creating a double barrier: pain is not legible socially, nor is it legible administratively.

Ultimately, memory underscores an ethical obligation to engage attentively. Recognizing pain in its temporal and relational depth requires historical literacy, sensitivity to bodily traces, and an understanding of how social structures mediate or erase suffering. Memory thus acts as both an analytic and a normative tool: it clarifies the conditions under which pain emerged and offers guidance for more just forms of recognition. The sediment of experience teaches that pain is cumulative, relational, and historically grounded, and that its intelligibility depends on our willingness to listen to its echoes across different times, spaces, and institutions. By tracing these memory lanes, scholars and practitioners gain insight into how systemic inequalities and institutional practices sustain invisibility, and how deliberate action can restore ethical responsiveness and social recognition. Tracing these layers of memory reveals that pain is never an isolated event but a cumulative history that shapes the boundaries of what can be understood, expressed, or recognized. And yet, memory is not only a record of what has been damaged; it also contains the first hints of how meaning might be rebuilt. Patterns of remembering suffering, whether personal or shared, do not merely preserve the past; they actively shape what can be felt, said, and recognized in the present. Memory does not resolve suffering, but it sets the terms under which suffering can be addressed. The ways in which pain is remembered, transmitted, or interrupted shape whether individuals and communities remain bound to inherited narratives of damage or begin to rework them into forms that allow coherence, agency, and mutual recognition.

The Reconstruction of Meaning

While Scarry diagnoses the destruction of language, Paul Ricoeur offers a theory of its reconstruction. In *Oneself as Another* (1992), Ricoeur develops a theory of narrative identity as the mediation between “idem-identity” (sameness, persistent traits) and “ipse-identity” (selfhood, capacity for change, responsibility). According to him, narrative identity allows a person to remain the “same” over time while also accommodating change, crises, ruptures – for instance, illness, suffering, loss – as part of a coherent life story. Philosophical interpreters of Ricoeur have applied this framework to illness, trauma, and end-of-life experiences: through narrative work (telling one’s story), individuals may “re-figure” their identity after rupture, re-assert agency despite suffering, and find renewed meaning. A narrative reconfiguration that reintegrates the subject into a moral order – to narrate suffering is to reassert agency against the passivity of pain. Narration takes shape only within the presence of another who can receive it, never solitary: it presupposes an audience willing to listen. In speaking suffering, the subject does not complete a private act of expression but enters a relation where meaning is formed in the exchange itself, in the responsiveness that allows a life disrupted by pain to become once again intelligible. The intelligibility of suffering, therefore, is not only hermeneutic but intersubjective. Thus, Ricoeur’s contribution lies in showing that the ethical meaning of suffering cannot be derived from sensation itself. It arises in the interpretive space where experience encounters recognition. This insight shifts the discussion from phenomenology to epistemology: suffering becomes a mode of knowing the world and oneself through the mediation of others.

From Recognition to Justice

We have mobilized the works of Scarry and Ricoeur to expose the epistemic fragility of pain, Nancy Fraser and Judith Butler reveal its political dimension. Both theorists address the question of who is allowed to appear as a subject of suffering within social and institutional frameworks. Fraser’s (2000) analysis of justice as a dual structure of redistribution and recognition redefines the moral economy of suffering. Social injustice, she argues, oper-

ates simultaneously at the economic and cultural levels: material deprivation and symbolic misrecognition reinforce each other. To be denied recognition is to be excluded from the status of a full participant in social life.

Under such conditions, pain becomes unintelligible not because it is inef-fable, but because it is socially disqualified. Judith Butler's work, most notably in *Precarious Life* (2004), extends this argument by interrogating the politics of grievability. Not all lives are equally recognized as capable of loss; not all forms of suffering elicit public acknowledgment. Grievability, for Butler, measures the distribution of intelligibility within a society: whose pain is visible, and whose remains outside the frame. Together, Fraser and Butler reveal that intelligibility is not a neutral property of communication but a function of power. Discrimination operates by establishing thresholds of recognition, by determining which forms of suffering can enter public discourse and which are relegated to silence. This intersection of justice and recognition marks a decisive philosophical shift: suffering becomes a political relation, a field in which social hierarchies of vis-ibility and credibility are reproduced or contested.

The Ordinary Ethics of Responsiveness

While Nancy Fraser and Judith Butler illuminate the structural and discursive economies through which recognition is distributed or withheld, a comple-mentary but distinct strand of thought – articulated most forcefully by Veena Das and Sandra Laugier – seeks the moral intelligibility of suffering not in the arena of rights or in the semiotics of performative speech, but in the pre-institu-tional grammar of everyday life. For both thinkers, the moral salience of suffer-ing emerges not from its public dramatization, but from the quiet, often invis-ible ways in which it is held, carried, or responded to within the ordinary.

In *Life and words: Violence and the descent into the ordinary* (2007), Das for-mulates a post-traumatic anthropology that resists both the spectaculariza-tion of violence and the bureaucratic abstractions of victimhood. Her interloc-utors – survivors of communal violence in India – do not primarily articulate their experience in the idioms of law or therapy. Rather, they fold pain into the “texture of the ordinary” through modest acts: preparing a meal, sweeping a courtyard, addressing a neighbour. These gestures do not testify to recovery as heroic overcoming, but to what Das calls “descent into the ordinary” – a

return to the fragmented, unfinished work of living-with after violence (Das, 2007). What is ethical here is not catharsis but persistence, not confession but continuation. Das thus reconfigures the relation between ethics and intelligibility, showing how suffering becomes socially legible not through its narration, but through its reinsertion into shared life.

Laugier extends and radicalizes this perspective by grounding moral life in forms of attention, rather than in codified norms or transcendent duties. Drawing on Wittgenstein's later philosophy and the ethics of care, she develops the concept of "ordinary ethics" as an ethics of responsiveness grounded in the practices and language-games of everyday life. In *Why We Need Ordinary Language Philosophy* (2013) and *Politics of the Ordinary* (2019), Laugier insists that moral blindness is less a failure of will than a failure to see – to notice, to respond, to register what is already there. To say that suffering is not heard is, for Laugier, to say that it is not perceived: a deficit not of judgment, but of attention. Here, the philosophical stakes of moral life are repositioned. Against both the moralism of universal principles and the proceduralism of deliberative reason, Laugier argues that ethical life begins with acknowledgment – not in the sense of institutional recognition, but in the ordinary capacity to be affected by the other's vulnerability.

This recalibration has profound implications. To attend to suffering is not merely to recognize its presence, but to admit it into a shared world. In this view, intelligibility precedes justification: the other's pain must first be seen before it can be named, and it must be named before it can be addressed. In privileging responsiveness over rule-following, Laugier reorients moral philosophy toward the affective and perceptual dimensions of ethical life. Her approach echoes Gilligan's claim that morality is not reducible to justice but is equally constituted by care – understood not as a sentiment, but as a mode of attentiveness to the fragile, the interrupted, the unspoken (Gilligan, 1982).

The convergence between Das and Laugier lies in their shared commitment to the moral epistemology of the ordinary. Both reject the tendency to equate moral agency with moral heroism. Both attend to the micropolitics of repair, where suffering is not redeemed but relationally sustained. And both demonstrate that before suffering can be institutionally adjudicated or publicly recognized, it must pass through the diffuse, unceremonious channels of everyday perception. In this way, they displace the register of intelligibility from epistemology and political theory toward a phenomenology of

moral attention, where ethical life is not what begins after trauma, but what endures in its midst.

Hierarchies of Suffering

Pain is experienced and interpreted within a field structured by social and institutional power relations, where the recognition of suffering is mediated through complex mechanisms that operate both subtly and pervasively. Bourdieu's concept of symbolic violence illuminates how these mechanisms embed social hierarchies into everyday life, shaping which forms of suffering are deemed legitimate, communicable, and actionable, while marginalizing others, often even without overt coercion (Golub et al., 2021). These processes determine whose experiences of pain are socially validated, morally recognized, and institutionally addressed. For example, suffering among economically or culturally marginalized populations is often dismissed as inevitable or self-inflicted, while comparable experiences among socially privileged groups are recognized as urgent and politically actionable (Kleinman et al., 1997). Symbolic violence thus operates both as a lens for social perception and as a determinant of institutional response. The alignment of social capital, linguistic expression, and adherence to normative expectations shapes whether pain is acknowledged, investigated, or acted upon. In practice, this can be seen in situations where a community complaint about environmental hazards is taken seriously only when voiced by a formally recognized organization, while similar concerns raised by local residents may go unheard.

The reproduction of these hierarchies occurs at both macro and micro levels. Structurally, institutions establish routines that privilege certain forms of suffering over others, perpetuating epistemic hierarchies. At the same time, micro-level interactions, such as judgments by professionals, peers, and family members, reinforce these distinctions and shape which experiences are acknowledged, and which are minimized or overlooked. This dual dynamic creates a feedback loop in which the social invisibility of certain pains reinforces institutional neglect, and institutional neglect further legitimizes their invisibility within broader social awareness.

Building on Bourdieu's analysis, suffering is always relational, occurring within networks of institutionalized power that shape both perception and

contestation. Power functions not only through coercion but also through recognition, legitimacy, and internalized social norms (Golub et al., 2021). Within these fields, individuals and groups may reproduce existing structures while simultaneously generating forms of resistance and strategic negotiation, revealing agency even under constraint. The interplay between structural mediation and collective experience shows that systemic inequalities, ranging from economic deprivation to spatial segregation, intersect with institutional practices to amplify or obscure particular forms of suffering. These conditions create epistemic hierarchies that privilege certain narratives of harm while marginalizing others, resulting in unevenly distributed recognition and responsiveness.

By emphasizing these relational and negotiated dimensions, a Bourdieu-inspired framework frames discrimination not only as unequal access to resources or legal rights but as the systematic obstruction of moral and epistemic recognition. Institutions actively mediate visibility and avenues for contestation, making their analysis crucial for understanding the ethical and political dynamics of pain and social injustice. Identifying concrete mechanisms, such as linguistic competence, access to complaint channels, and adherence to normative moral scripts, reveals points of intervention for reform. Changes in institutional protocols, expansion of discursive spaces, and adaptation of professional practices can help ensure that suffering among marginalized populations is acknowledged and addressed.

Institutionalized Victimhood and Epistemic Exclusion

Criminological perspectives further illuminate how institutions actively mediate the recognition and intelligibility of suffering. The category of the victim is not an inherent or naturalized condition, but a status conferred through legal, bureaucratic, and procedural mechanisms. Administrative routines, evidentiary standards, and procedural definitions collectively determine which experiences of suffering are officially recorded, investigated, and addressed and which are rendered invisible or disregarded (Christie, 1977). This process produces epistemic hierarchies in which certain harms gain legitimacy and entry into moral and political discourse while others are systematically excluded. Institutional recognition operates through the prisms of

power, credibility, and normative expectation, making the administration of justice inseparable from broader social hierarchies.

The gendered and socially stratified dimensions of victimization show how assumptions about respectability, moral deservingness, and credibility shape both public perception and institutional responses (Walklate, 2007). Individuals whose identities and behaviours align with dominant moral norms, often reflecting middle-class, culturally normative frameworks, are more likely to have their suffering acknowledged and addressed. In contrast, those occupying marginalized social positions, whether due to poverty, racialization, or nonconforming lifestyles, frequently encounter scepticism, minimization, or outright procedural dismissal. These patterns reveal that epistemic exclusions are structurally embedded, reflecting systemic practices within criminal justice institutions as well as wider social norms.

Taken together, these dynamics demonstrate that the intelligibility of suffering is neither self-evident nor purely experiential but socially and bureaucratically constructed. Pain and harm are actively mediated by institutional processes that reproduce social hierarchies while simultaneously delimiting the scope of moral recognition. When considered alongside the framework of symbolic violence, institutional acknowledgment of suffering appears as both an effect of social power and a potential site of contestation. Examining the mechanisms through which victimhood is conferred or denied highlights critical leverage points for reform, supporting the expansion of recognition, the enhancement of ethical responsiveness, and the mitigation of structural inequities in the social and legal treatment of suffering.

Discrimination as the Obstruction of Intelligibility

The conceptual threads traced above converge in a new interpretation of discrimination. Traditionally, discrimination has been understood as the unjust differentiation of individuals or groups based on morally irrelevant characteristics. We propose a complementary definition: discrimination is the social and epistemic obstruction of intelligibility – the process by which certain subjects are deprived of the capacity to make their suffering count within the moral and institutional order. This concept shows that discrimination is not only a matter of material or legal inequality, but also a systemic obstruc-

tion of attention, responsiveness, and recognition, through which experiences of pain and suffering are rendered unintelligible or morally insignificant within the public and institutional order (Nikolić, 2023).

This obstruction operates across three dimensions. Epistemic obstruction: certain forms of pain are excluded from legitimate discourse. Testimonies may be dismissed as unreliable, exaggerated, or irrational, particularly when voiced by marginalized subjects. Affective obstruction: cultural hierarchies of empathy regulate which kinds of suffering evoke compassion and which provoke indifference or contempt.⁶ Institutional obstruction: legal and bureaucratic frameworks often define admissible categories of harm in ways that reflect dominant social norms.

These three mechanisms form what we call the grammar of exclusion: a set of implicit rules governing who can speak pain, how it must be articulated, and what responses it can elicit. Understanding discrimination in this way links it directly to the conditions of justice, requiring more than formal equality or material redress; but also, the widening of the space in which experiences of suffering become thinkable and audible within a shared moral and rational order.

Sociologically, structural and collective dimensions of suffering mechanisms operate not only at the level of individual recognition but within entire social structures. Collective forms of suffering, such as poverty, displacement, domestic violence, environmental degradation, or chronic noise exposure, often remain invisible in public discourse because they lack a socially recognizable language. These harms are frequently privatized, treated as individual problems, or pathologized, while their broader systemic causes go unexamined. In this way, discrimination is reinforced through the normalization of

---

⁶ A paradigmatic illustration of affective obstruction appears in *To Kill a Mockingbird* (Harper Lee, 1960; film dir. Robert Mulligan, 1962), in the scene where Tom Robinson, a Black man falsely accused of raping a white woman, calmly states under cross-examination that he “felt sorry for her.” The courtroom recoils. This brief moment of compassion—a subordinate man expressing pity for a dominant, white female accuser - ruptures the affective order upon which white supremacy depends. Robinson’s empathy is not only misread but rendered scandalous, marking a violation of who is socially authorized to feel for whom. His remark reverses the racialized grammar of care and thereby threatens the entire symbolic edifice of Southern racial hierarchy. As theorists of affective injustice note (e.g., (Mikkola, 2006; Laugier, 2013; Laugier, 2016; Laugier, 2019) public emotion is never neutral: it is sorted through implicit grids of power, making certain feelings unacceptable or illegible depending on the speaker’s social position. Robinson’s fate thus turns not simply on the facts of the case, but on a transgression of emotional legibility.

---

suffering that cannot easily be understood. The sociological task is to make visible the social, political, and spatial structures that render such suffering seemingly natural, inevitable, or self-inflicted. Making these experiences intelligible also requires attention to the ways individuals and communities navigate and contest these conditions. Even under structural constraints, people find subtle ways to resist, reinterpret, and negotiate their circumstances, such as informal support networks, community gatherings after shared hardships, or small acts of care that often go unnoticed. Seen in this light, social intelligibility becomes a prerequisite for ethical recognition and meaningful redress, highlighting how epistemic, moral, and political dimensions are deeply intertwined in the pursuit of justice.

Toward a Theory of Social Intelligibility

We can now synthesize these insights into a conceptual framework that demonstrates how the social intelligibility of suffering operates through three interconnected levels: phenomenological, hermeneutic, and critical. On a phenomenological level (Scarry) we have demonstrated how pain disrupts meaning and isolates the subject, while revealing the vulnerability of human communication to the opacity of bodily experience. On a hermeneutic level (Ricoeur) we have seen how suffering reconstructs meaning through narrative and recognition. It transforms pain into a communicable experience within a moral order. Finally, on a critical level (Fraser, Butler, Das, Laugier) – recognition, responsiveness, and care⁷ determine whose suffering becomes intelligible and how. Attention, responsiveness, and recognition constitute the key mechanisms through which experiences of pain move from the private to the public sphere, enabling their moral and institutional legitimacy. Discrimination as the Obstruction of Intelligibility Power operates through these mechanisms, producing hierarchies of moral visibility.

Building on these philosophical foundations, sociological and criminological perspectives reveal how social and institutional structures concretely mediate these processes. Bourdieu's conceptualization of symbolic violence

---

⁷ For a development of this tripartite framework – particularly the articulation of care as a critical and interpretive method – see Zarić, 2024. This chapter proposes care not merely as an affective orientation, but as a political and epistemic intervention into regimes of misrecognition and moral blindness.

shows that recognition is shaped by fields of power, socialized norms, and legitimacy, highlighting that the intelligibility of suffering is intertwined with both compliance and resistance (Golub et al., 2021). Similarly, the work of Christie and Walklate demonstrates that institutional and bureaucratic mechanisms actively construct who counts as a “victim,” filtering and hierarchizing experiences of suffering according to prevailing social norms and expectations (Bulatović, 2015). These analyses reveal that the passage from pain to intelligible suffering depends not only on narrative reconstruction and ethical recognition but also on the navigation of social and institutional terrains that may enable or obstruct visibility, credibility, and responsiveness. These levels are both sequential and cumulative: each depends on the previous for its intelligibility. Phenomenological opacity demands hermeneutic reconstruction; hermeneutic reconstruction requires political recognition; political recognition presupposes ethical responsiveness.

This tripartite model, enriched by sociological and criminological perspective, enables us to articulate a non-reductive theory of justice. Suffering cannot be understood solely as an affective event (phenomenology), as a narrative project (hermeneutics), or as a structural inequality (critical theory). It is a layered process through which meaning, visibility, and solidarity are negotiated. Within this framework, discrimination appears as the systematic severing of these levels: pain without narrative, narrative without recognition, recognition without response. Ideally then, the main role of institutions would be to sustain the passage between the levels, the fragile continuum through which suffering becomes socially intelligible.

Conclusion: Justice as Intelligibility

We have argued that the intelligibility of suffering constitutes a fundamental criterion of justice. Structural injustice manifests in institutional and social practices that selectively determine whose suffering is visible and whose is marginalized, shaping unequal opportunities for moral and legal recognition. Societies are not judged solely by how they distribute wealth or enforce rights, but by how they allow pain to be recognized and addressed. Justice, in this sense, is not the elimination of suffering but the creation of

---

conditions under which suffering can be expressed without humiliation and heard without denial.

This approach reorients the study of victimization, human rights, and care ethics. It moves from a focus on the content of suffering to a focus on its form, on how suffering becomes visible, believable, and actionable. It also invites an interdisciplinary dialogue between philosophy, law, and the social sciences, linking the analysis of norms, the study of institutions, and the phenomenology of lived experience.

The contemporary proliferation of mediated suffering has not produced a greater capacity to understand it. Therefore, the central issue is no longer representation but authority, specifically, which voices are entitled to articulate suffering as a matter of truth and justice, and which are confined to silence or sentiment. This question returns us to the core of the argument: the moral order of a society is revealed in the procedures through which it acknowledges pain as a form of knowledge, and the main task remains how to render suffering intelligible and thus restore its claim to reality within those procedures, making it audible without being absorbed by spectacle.⁸ Such recognition necessitates more than compassion and discourse, sustaining a disciplined responsiveness through which vulnerability acquires a public language and responsibility finds its measure in attention. Justice begins at this point of mutual exposure, where the acknowledgment of another's pain reshapes what we can know and do together.

From the perspective of criminology, however, the failure of justice often lies not in the absence of norms but in the absence of listening. Procedures that translate testimonies into evidence frequently transform lived experience into abstraction, erasing its moral force. Institutional responsiveness, or how systems react to expressions of suffering, is the social translation of intelligibility and measures whether pain will be acknowledged as a claim to justice or dismissed as noise. To render suffering intelligible requires not only empathy but also institutional imagination. Justice demands recognition as well as the redesign of social mechanisms through which recognition is operationalized, including procedures, categories, and practices that determine whose pain enters the public record.

---

⁸ For an anthropological and philosophical account of how institutional discourses delimit whose bodily suffering becomes legible and whose remains affectively dismissed, see Zarić, & Pantović, 2025.

Insights from sociology and criminology underscore that power and social positioning shape both the visibility and credibility of suffering. Symbolic violence operates through social norms and legitimacy, structuring hierarchies of recognition and influencing institutional responses. Legal and bureaucratic processes construct victimhood, defining which forms of pain are recorded, investigated, and addressed, and which are marginalized. These dynamics reveal that intelligibility is relational, negotiated, and contested, and that justice requires attention not only to ethical responsiveness but also to the structural conditions that enable or constrain recognition. Social intelligibility thus becomes both a moral and practical criterion, grounding the pursuit of justice in the relational, institutional, and societal processes that determine collective life.

References

- Ahmed, S. (2017). *Living a feminist life*. Duke University Press.
- Armiero, M. (2021). *Wasteocene: Stories from the global dump*. Cambridge University Press.
- Bulatović, A. (2015). Restorativna pravda i odnos učinioca i žrtve krivičnog dela. *Temida*, 18(3–4), 131–142.
- Bulatović, A. (2025). Legal responses to non-legally caused deviant behavior. In Lj. Ilijić (Ed.), *Prison life organization and security: Criminological, penological, sociological, psychological, legal, and security aspects* (pp. 428–447). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Butler, J. (2004). *Precarious life: The powers of mourning and violence*. Verso.
- Christie, N. (1977). Conflicts as a property. *British Journal of Criminology*, 1, 1–15.
- Das, V. (2007). *Life and words: Violence and the descent into the ordinary*. University of California Press.
- Fatić, A., Bulatović, A., & Žikić, S. (2024). Empatija i kolektivna dobrobit. *Filozofska istraživanja*, 44(3), 547–560.
- Fraser, N. (2000). *Justice interruptus: Critical reflections on the “postsocialist” condition*. Routledge.
- Gago, V. (2020). *Feminist international: How to change everything*. Verso Books.

-
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Harvard University Press.
- Golub, P., Lebaron, F., Mladenović, I., Poupeau, F., Sapiro, G., & Zarić, Z. (2021). Pierre Bourdieu and politics. *Filozofija i društvo*, 32(4), 567–586.
- Kelly, L. (1988). How women define their experiences of violence. In K. Yllö & M. Bograd (Eds.), *Feminist perspectives on wife abuse* (pp. 114–132). Sage Publications, Inc.
- Kleinman, A., Das, V., & Lock, M. M. (1997). *Social suffering*. University of California Press.
- Laugier, S. (2013). *Why we need ordinary language philosophy*. University of Chicago Press.
- Laugier, S. (2016). Politics of vulnerability and responsibility for ordinary others. *Critical Horizons*, 17(2), 207–223.
- Laugier, S. (2019). *Politics of the ordinary: Care, ethics, and forms of life*. Oxford University Press.
- Mikkola, M. (2006). Elizabeth Spelman, gender realism, and women. *Hypatia*.
- Nikolić, S. (2023). Burning tires, sauerkraut and dung: The (classist) boundaries of an olfactory landscape. In B. Bajić, & A. Svetel (Eds.), *Sensory environmental relationships: Between memories of the past and imaginings of the future* (pp. 155–173). Routledge.
- Pavićević, O., Bulatović, A., & Ilijić, Lj. (2019). *Otpornost: Asimetrije između makro-diskursa i mikroprocesa*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Ricoeur, P. (1992). *Oneself as another*. University of Chicago Press.
- Scarry, E. (1985). *The body in pain: The making and unmaking of the world*. Oxford University Press.
- Walklate, S. (2007). *Understanding criminology*. UK: Open University Press McGraw-Hill Education.
- Zarić, Z. (2024). Care as critical methodology. In E. Mason & V. Moro (Eds.), *Judith Butler and Marxism: The radical feminism of performativity, vulnerability, and care* (pp. 207–218). Bloomsbury Publishing.
- Zarić, Z., & Pantović, Lj. (2025). Šta medicina čini ženskom telu? Antropološko i filozofsko istraživanje koncepta akušerskog nasilja. U T. Matijević & M. Resanović (Ur.), *Svi se plaše roda: Aktuelna osporavanja i upotrebe pojma u Srbiji* (str. 322–356). Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Bol, patnja i diskriminacija: između ranjivosti, nepravde i društvenog priznanja⁹

U ovom radu se bol, patnja i diskriminacija istražuju kao međusobno povezane društvene pojave. Autorke pokazuju da patnja nije samo lično ili emotivno iskustvo, već je oblikovana društvenim, političkim i institucionalnim uslovima koji odlučuju čiji bol se prepoznaje, kako se deli i kako se na njega odgovara u zajednici. U radu se analizira kako bol postaje razumljiv kroz priče, kolektivno pamćenje i svakodnevne prakse pažnje i brige na osnovu fenomenoloških uvida, teorije narativa i društvene teorije. Isticanjem etičkih i političkih dimenzija prepoznavanja bola, osvetljava se čest mehanizam nastanka nepravde, kada su neka iskustva patnje nevidljiva ili isključena iz moralnog i javnog diskursa. Polazeći od stava da pravda ne podrazumeva samo materijalnu ili pravnu reparaciju, već i stvaranje uslova u kojima patnja može biti smislaono prepoznata i društveno priznata, u zaključku rada se ukazuje na važnost etičkog i političkog značaja prepoznavanja patnje i odgovornog reagovanja na nju.

Ključne reči: bol, patnja, diskriminacija, društveno priznanje, ranjivost.

---

* Dr Aleksandra Bulatović je viša naučna saradnica na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, Univerziteta u Beogradu. E-mail: aleksandra.bulatovic@ifdt.bg.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4273-8583>

Dr Zona Zarić je naučna saradnica na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, Univerziteta u Beogradu. E-mail: zona.zaric@ifdt.bg.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0425-4636>

⁹ Ovaj rad je nastao uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, prema Ugovoru za realizaciju i finansiranje naučnih istraživanja broj 451-03-136/2025-03/ 200025.

TEMIDA

2026, vol. 29, br. 1, str. 25-36

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2601025F>

Originalni naučni rad

Primljeno: 5.11.2025.

Odobreno za štampu: 26.2.2026.

The Suffering of Unchosen Lives: On the Death of Alternatives¹

ALEKSANDAR FATIĆ*

This paper explores decision-making as a form of existential loss, specifically as the “death” of unchosen alternatives. Building on existential and phenomenological approaches to choice, I argue that making a decision is fundamentally about leaving possibilities behind rather than embracing a single path. Healthy decision-making requires the capacity to mourn these losses and to tolerate the coexistence of unchosen alternatives in the world. By contrast, the narcissistic personality exhibits a pathological relationship to decision-making characterised by the need to annihilate rejected options and those who represent them. Contemporary research has identified various subtypes of narcissism, including grandiose and vulnerable presentations (Pincus & Lukowitsky, 2010; Miller et al., 2011), though this paper focuses on the fundamental structural features common to narcissistic pathology rather than its diverse phenomenological manifestations. This analysis has implications for both philosophical practice and psychotherapy, suggesting that our ability to make generative life choices depends on our capacity to relate constructively to loss and limitation.

Keywords: *decision-making, narcissism, existential loss, mourning, ontological humility*

---

¹ This paper was realised with the support of the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, according to the Agreement on the realisation and financing of scientific research 451-03-136/2025-03/ 200025.

* Dr Aleksandar Fatić is a Principal Research Fellow at the Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade and the Director of the Institute for Practical Humanities in Belgrade, Serbia. E-mail: aleksandar.fatic@ifdt.bg.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5672-7183>

Introduction

We tend to think of decision-making as a positive act, as choosing something, moving toward a goal, taking a definite path. But this framing obscures what may be the more fundamental aspect of deciding: that it is about loss. When we decide, we close doors. We extinguish possibilities. We engage in what I would call the death of alternatives.

This is not a mere metaphor. If we understand death broadly as ceasing to exist, whether applied to organisms, to relationships, or to possibilities, then every decision we make involves a kind of death. The university programme we did not attend, the career we did not pursue, the person we did not marry: these are not simply “roads not taken” that continue to exist somewhere in a parallel universe of might-have-been. They die. They cease to be real possibilities for us. And we must, if we are to live well, learn to relate to these deaths with something like the mourning and acceptance we bring to other forms of loss.

In what follows, I will first develop this understanding of decision-making as existential loss, drawing on both phenomenological analysis and my own clinical observations in philosophical practice. I will then explore what it means to relate well to the death of alternatives, examining the capacities and virtues this requires. Finally, I will turn to the pathology of this relationship as it manifests in narcissistic personality structure, where the inability to mourn unchosen possibilities leads to a compulsive need to annihilate them and those who represent them.

Decision as the Death of Alternatives

The existentialist tradition has long emphasised that we live in a condition of thrownness (Heidegger, 2010), finding ourselves in situations not of our choosing, required to make decisions without full knowledge of their consequences. Sartre (2007) went further, arguing that we are “condemned to be free”, that the burden of choice is inescapable, and with it comes the anxiety of knowing that each choice forecloses others. This represents a core failure of modal navigation, an inability to step into the relational possibilities that

a healthy psyche inhabits with ease, a central failure my modal-integrative framework seeks to address (Fatić, 2025).

What both Heidegger and Sartre paid less attention to is the emotional work involved in living with the consequences of our choices, understood here as consequences in the sense of losses rather than outcomes. When I choose to become a philosopher rather than a physician, I have not simply chosen philosophy. I have unchosen medicine. That possibility, which was once alive for me, which I may have imagined in rich detail, which may have carried significant meaning and value, must now die. And this death is real.

To make a decision well, to decide, in the etymological sense, to “cut away” the alternatives, is first and foremost to be willing to kill the alternatives. Good decision-makers are individuals who are able to understand that “killing other alternatives” is the way to go further. They do not pretend that all options can be kept alive indefinitely. They do not refuse to choose out of an inability to let possibilities die. They accept that life is finite, that time moves in one direction, and that to live is necessarily to leave things unlive.

Yet this willingness to let alternatives die differs from a cavalier dismissal of what is lost. The person who decides well does not simply extinguish possibilities without feeling their weight. There is, or should be, something like grief involved. This grief need not be a crippling force that prevents action, but rather an appropriate sadness, a recognition of real loss. When I chose my partner, I also chose not to be with certain other people who might have made me happy in different ways. Those possible relationships died. When I chose my career path, other versions of myself, versions that might have been equally valid, equally meaningful, ceased to exist. These are real deaths, and they deserve to be acknowledged as such.

The Death of Persons and the Life of Their Influence

The connection between decision-making and death becomes clearer when we consider the death of actual persons. In many cases, those who die exert a greater influence on us after they have gone than they were able to do while they were alive. This paradox is familiar to anyone who has lost someone significant. A parent’s values, which we may have resisted during their lifetime, become internalised and guiding after their death. A mentor’s advice,

which we may have heard with only half attention when they were present, takes on new clarity and urgency once they are gone.

Why should this be? One reason is that death fixes a person in a certain way. While they lived, they were still changing, still ambiguous, still capable of surprising us or disappointing us. Their advice was entangled with their personality, with all its irritating quirks and limitations. But once they are gone, we are free to abstract what was valuable from what was contingent. We can integrate their wisdom into our lives without having to negotiate with the messy reality of their actual presence.

But there is a deeper reason, I think, which relates to our theme. The death of a person forces us to decide how they will live on in us. We must choose what to take forward and what to leave behind. We must decide which of their values, which of their dreams, which aspects of their logic and reasoning, will become part of our own way of being in the world. This is a kind of mourning work, but it is also a creative act. In choosing how to remember and embody the dead, we are also choosing who we will be. The death of another becomes an occasion for our own self-determination.

If death is interpreted in this broad sense, as ceasing to exist, whether it applies to human beings or to ideas or life choices, then death is paradoxically a part of our very ability to survive, both physically and intellectually. We survive by letting things die: old ideas that no longer serve us, old versions of ourselves that we have outgrown, old relationships that have run their course. And we grow by integrating what was valuable from these deaths into our ongoing life.

The Virtues Required for Good Deciding

If deciding well requires a capacity to let alternatives die and to mourn these deaths appropriately, what virtues or capacities does this entail?

First, it requires courage. It takes courage to close a door definitively, knowing that we cannot return if we later regret our choice. The person who cannot decide is often someone who cannot bear this finality, who wants to keep all options alive indefinitely as a hedge against uncertainty. But this is a recipe for paralysis. Life requires us to move forward even without certainty, and this means accepting that we will foreclose possibilities that might, in some alternative universe, have been better than what we chose.

Second, it requires the capacity for mourning. By this I mean the psychological ability to acknowledge loss, to feel appropriate sadness about what we have given up, without being overwhelmed by this sadness. Freud (1917) distinguished between mourning, which is the healthy process of coming to terms with loss, and melancholia, which is a pathological state in which the lost object is incorporated into the ego in a destructive way. The person who decides well engages in mourning: they acknowledge the death of alternatives, they feel genuinely sad about certain losses, but they are able to let go and move forward. The person who decides poorly either refuses to acknowledge any loss (manic defence) or becomes so attached to what was not chosen that they cannot fully commit to what they did choose (melancholic attachment).

Third, it requires wisdom or practical judgment, what Aristotle called *phronesis*. Not every alternative is equally valuable, and part of deciding well is being able to discern which possibilities are worth killing and which are worth pursuing. This is not a matter of calculation or algorithm; it is a matter of judgment that develops through experience and reflection. The person with *phronesis* can sense which path is more aligned with who they are and who they wish to become, even when the choice is difficult and the outcome uncertain.

Fourth, and perhaps most subtly, it requires what I would call ontological humility. By this I mean an acceptance of our finitude, our limitedness, our inability to be all things or to live all possible lives. The person who decides well has made peace with the fact that they are one person, living one life, in one place and time. They do not secretly believe that they should be able to have everything, to be everything, to keep all doors open simultaneously. They accept that to be someone in particular is necessarily to not be many other things.

This ontological humility is, I think, what is most profoundly lacking in the narcissistic personality, and it is to this pathology that we now turn.

The Narcissistic Pathology of Decision-Making

Connected to this understanding of decision-making as the death of alternatives is a particular pathology that exhibits itself most strikingly in narcissism. Contemporary research on narcissism has identified multiple subtypes and presentations. Grandiose narcissism is characterised by overt self-enhancement, dominance, and interpersonal exploitation, while vulnerable narcissism involves

hypersensitivity, defensiveness, and hidden grandiosity masked by insecurity (Cain et al., 2008; Miller et al., 2011). Research by Pincus and Lukowitsky (2010) has demonstrated that these presentations, though phenotypically distinct, share underlying structural features related to self-regulation and interpersonal functioning. The analysis that follows addresses these common structural elements rather than distinguishing between subtypes.

While the clinical description of Narcissistic Personality Disorder captures traits like grandiosity and lack of empathy (American Psychiatric Association, 2013), it often misses the underlying structural deformity. As I have argued elsewhere, narcissism should be understood fundamentally as a moral incompetence, a failure of the capacities required for ethical engagement with others and with the world (Fatić, 2023a). This moral dimension is central to understanding why the narcissist relates to decision-making in such a fundamentally disturbed way.

For the narcissist, the act of choosing involves more than selecting one path and closing off others. It entails annihilating the rejected options and, symbolically, those who represent them. The narcissist cannot let possibilities coexist peacefully. The very existence of an unchosen alternative threatens the validity, the perfection, of the choice made. And because the narcissist's fragile sense of self depends on maintaining the illusion of perfection and omnipotence, this threat must be eliminated. This connects to what I have characterised as narcissism constituting a form of moral evil: the narcissist's destructive impact on others flows from a fundamental incapacity to recognise their independent reality and value (Fatić, 2022).

Let me illustrate with an example from my practice. A man, call him Dimitri, had been in a serious relationship for five years. The relationship had its difficulties, as all relationships do, but it was fundamentally sound, based on genuine affection and shared values. At a certain point, Dimitri met someone else who attracted him, and he entered into a brief affair. The affair was intense but ultimately unsustainable, and Dimitri decided to end it and recommit to his original partner.

A healthy person in this situation would feel appropriate guilt, would work to repair the damage done to the primary relationship, and would accept that the affair, while it represented a real possibility for a time, must now be over. The unchosen path would die, and Dimitri would mourn it appropriately, recognising that something of value had been lost, even as he affirmed his decision.

But Dimitri was not capable of this healthy mourning. Instead, he embarked on a campaign of psychological destruction against the woman with whom he had the affair. He needed not simply to end the relationship, but to annihilate her in his mind and in the minds of others. He began to reinterpret the entire affair as something she had forced upon him, as if he had been the victim. He spoke of her to mutual acquaintances in ways designed to damage her reputation. When she tried to contact him simply to find closure, he treated this as a form of harassment and threatened legal action.

What was going on here? Dimitri could not tolerate the existence of the unchosen alternative. The fact that this woman still existed in the world, that she represented a path he had not taken, threatened his sense of having made the right, the perfect, the only possible choice. To shore up his fragile decision, he needed to make what he had not chosen into something worthless, even evil. The alternative had to die, and not just die naturally; it had to be killed, actively destroyed, so that its death could be certain and complete. This illustrates what Kernberg (1975) identified as the narcissist's fundamental incapacity for genuine object love, wherein the other exists only to regulate the narcissist's fragile sense of self, and when that function is threatened, the other must be annihilated.

This pattern repeats itself across many domains of narcissistic functioning. The narcissist who changes careers does not simply leave the old career behind; he must prove that the old career was worthless, that his former colleagues are fools, that everything about that world was beneath him. The narcissist who ends a friendship does not simply grow apart from the friend; she must convince herself and others that the friend was always toxic, always using her, always unworthy. The narcissist who abandons a political position does not simply change his mind; he must retroactively rewrite history to show that he never really held that position, or that those who still hold it are dangerous idiots.

In every case, the narcissist reveals an inability to let unchosen alternatives simply exist. They must be destroyed, and those associated with them must be destroyed, because their continued existence represents a threat to the narcissist's need for absolute certainty and perfection in her choices. Yet despite this moral incapacity, narcissists remain morally responsible for their actions. The narcissist's failure to develop adequate moral capacities does not excuse the harm they cause; rather, it constitutes a culpable failure to cultivate the virtues necessary for ethical life (Fatić, 2023b).

This pathology extends even to the level of values and identity. A healthy person can recognise that there are multiple valid ways to live a life, multiple valid sets of values, even if she has chosen a particular path for herself. She can respect that someone else might be fulfilled by a career she rejected, a lifestyle she found unsuitable, a set of beliefs she does not share.

The narcissist cannot tolerate this pluralism. His way of being must be not just right for him, but the only right way. Other possibilities must be not just unchosen but unchoosable, not just unsuitable for him but unsuitable for anyone.

This is why narcissists often wage such vicious campaigns against former partners, former friends, former allies. The issue extends beyond these people having hurt or disappointed them. These people represent unchosen alternatives, roads not taken, and their very existence in the world as viable persons with their own valid perspectives threatens the narcissist's need to believe that his choices were not simply good enough, not simply right for him, but perfect and absolute.

The inability to let possibilities coexist peacefully, to mourn their loss without rage, is thus a core feature of the narcissist's warped relationship to choice and to finitude. The narcissist, one might say, cannot tolerate the existential condition of decision-making, which necessarily involves limitation and loss. And because he cannot tolerate this condition, he attempts to eliminate it, not by transcending his finitude (which is impossible) but by destroying the evidence of it, which means destroying the unchosen alternatives and those who embody them.

Fear of Death and Fear of Limitation

At a deeper level, the narcissist's pathological relationship to decision-making is rooted in a terror of limitation and, ultimately, a terror of death. The healthy person accepts that she is finite, that her life will end, that she cannot be or do everything. This acceptance allows her to make peace with the necessity of choice, with the death of alternatives. She can let possibilities die because she has accepted that she herself will die, that all of us are limited, that this is simply the human condition.

The narcissist, by contrast, operates under the unconscious conviction that he should be unlimited, that he should not have to choose, that finitude is an insult to his grandiosity. To choose is to admit limitation. To let an alternative die is to acknowledge that one cannot have everything. And at the deepest level, to make peace with the death of alternatives is to make peace with one's own eventual death, and this the narcissist cannot do.

This is why the narcissist's relationship to fear is so impoverished. Where a healthy individual will symbolically process fear of death and limitation to generate wisdom, humility, and compassion, the narcissist can only respond to fear with rage and attack. This psychological mechanism, the transformation of one's own vulnerability into an attack on others, is what Kohut (1972) termed "narcissistic rage". The fear cannot be integrated; it can only be expelled through aggression toward others. And decision-making, which inevitably involves confronting limitation, thus becomes an occasion not for thoughtful mourning but for destructive attack against whatever represents the unchosen.

Implications for Philosophical Practice and Psychotherapy

What does this analysis suggest for those of us engaged in philosophical practice or psychotherapy?

First, it suggests that we should attend more carefully to how our clients or counselees relate to decision-making and to loss. When someone comes to us struggling with a major life decision, we should be interested not only in helping them clarify their values and weigh their options, but in exploring their capacity to mourn what will be lost regardless of what they choose. Can they acknowledge that something valuable will die with each path they do not take? Can they feel appropriate sadness about this without being paralysed by it?

Second, it suggests that difficulty with decision-making may sometimes be a symptom of deeper issues around limitation and finitude. The person who cannot decide may be someone who cannot bear to acknowledge their own limitedness. Helping them to decide, then, involves more than providing better information or clearer reasoning; it requires emotional and existential work around acceptance of finitude.

Third, and most challengingly, it suggests that working with narcissistic clients on decision-making requires addressing their fundamental inability to tolerate loss and limitation. This is extraordinarily difficult work, because the narcissist's entire psychic structure is organised around defending against the awareness of limitation. One cannot simply point this out or reason them into accepting it. The best we may be able to do is to help them become aware of the costs of their current strategy: the loneliness, the endless wars with others, the inability ever to feel settled or at peace with their choices.

Finally, it suggests that one of the most important capacities we can help people develop is what I called ontological humility, the acceptance of being one person, with one life, unable to realise all possibilities. This differs from resignation or settling for less than one deserves. It is the recognition that being finite is not a defect but the condition of being human. And paradoxically, it is only when we accept our finitude that we become capable of making real decisions, real commitments, real choices that allow us to live deeply rather than skimming across the surface of endless unrealised possibilities.

Conclusion

Decision-making is a form of death: the death of alternatives, the death of un-lived possibilities. To decide well is to be willing to kill these alternatives, to mourn them appropriately, and to move forward without needing to destroy the evidence of what was not chosen. This requires courage, the capacity for mourning, practical wisdom, and above all, ontological humility, the acceptance of one's finitude and limitation.

The narcissistic personality reveals the pathology of this process. Unable to tolerate limitation or to mourn loss, the narcissist must annihilate unchosen alternatives and those who represent them. The decision becomes not an acceptance of finitude but a rageful assertion of omnipotence, and what should be mourned as lost possibilities must instead be destroyed as threats.

Understanding decision-making as the death of alternatives has implications for both philosophical practice and psychotherapy. It directs our attention to the existential and emotional dimensions of choosing, beyond mere rational deliberation. And it suggests that helping people make good decisions is inseparable from helping them develop a healthy relationship to loss, limitation, and death.

For those of us engaged in philotherapy or philosophical counselling, this means that work around major life decisions should always include exploration of how the person relates to what will not be chosen. Can they let possibilities die with appropriate grief? Or must they either deny the loss entirely or wage war against the unchosen? The quality of our decisions, and perhaps the quality of our lives, depends on our answer to this question.

In the end, the capacity to decide well is the capacity to live with death, not just the eventual death of our bodies, but the constant small deaths involved in being finite beings with limited time and limited possibilities. Those who can relate to these deaths with courage and mourning, rather than denial or rage, are those who can truly decide and thus truly live.

References

- Cain, N. M., Pincus, A. L., & Ansell, E. B. (2008). Narcissism at the crossroads: Phenotypic description of pathological narcissism across clinical theory, social/personality psychology, and psychiatric diagnosis. *Clinical Psychology Review, 28*(4), 638-656.
- Fatić, A. (2022). Narcissism as a moral evil. *Revue Roumaine de Philosophie, 66*(2), 371-381.
- Fatić, A. (2023a). Narcissism as a moral incompetence. *Philosophy, Psychiatry, and Psychology, 30*(2), 159-167.
- Fatić, A. (2023b). Why narcissists are morally responsible. *Philosophy, Psychiatry, and Psychology, 30*(2), 177-180.
- Fatić, A. (2025). *Modal Integrative Psychotherapy: A logical integration of psychotherapy*. Palgrave Macmillan.
- Freud, S. (1917). Mourning and melancholia. In J. Strachey (Ed. & Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 14, pp. 237-258). Hogarth Press.
- Heidegger, M. (2010). *Being and time* (J. Stambaugh, Trans.). State University of New York Press. (Original work published 1927).
- Kernberg, O. F. (1975). *Borderline conditions and pathological narcissism*. Jason Aronson.
- Kohut, H. (1972). Thoughts on narcissism and narcissistic rage. *The Psychoanalytic Study of the Child, 27*, 360-400.

Miller, J. D., Hoffman, B. J., Gaughan, E. T., Gentile, B., Maples, J., & Keith Campbell, W. (2011). Grandiose and vulnerable narcissism: A nomological network analysis. *Journal of Personality, 79*(5), 1013-1042.

Pincus, A. L., & Lukowitsky, M. R. (2010). Pathological narcissism and narcissistic personality disorder. *Annual Review of Clinical Psychology, 6*, 421-446.

Sartre, J.-P. (2007). *Existentialism is a humanism* (C. Macomber, Trans.). Yale University Press. (Original work published 1946).

Internet izvori

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5th ed.)*. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>

ALEKSANDAR FATIĆ*

Patnja neizabranih života: O smrti alternativa²

Ovaj rad istražuje donošenje odluka kao oblik egzistencijalnog gubitka, konkretno, kao „smrt“ neizabranih alternativa. Oslanjajući se na egzistencijalističke i fenomenološke pristupe izboru, tvrdim da je donošenje odluke u suštini napuštanje mogućnosti, a ne prihvatanje jednog puta. Zdravo donošenje odluka zahteva sposobnost žaljenja za ovim gubicima i tolerisanje koegzistencije neizabranih alternativa u svetu. Nasuprot tome, narcisoidna ličnost pokazuje patološki odnos prema donošenju odluka koji karakteriše potreba za uništavanjem odbačenih opcija i onih koji ih predstavljaju. Ova analiza ima implikacije i za filozofsku praksu i za psihoterapiju, sugerišući da naša sposobnost da donosimo generativne životne izbore zavisi od našeg kapaciteta da se konstruktivno odnosimo prema gubitku i ograničenju.

Ključne reči: donošenje odluka, narcisoidnost, egzistencijalni gubitak, žaljenje, ontološka skromnost

---

* Dr Aleksandar Fatić je naučni savetnik u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, i direktor Instituta za praktične humanističke nauke u Beogradu. E-mail: aleksandar.fatic@ifdt.bg.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5672-7183>

² Ovaj rad je nastao uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, prema Ugovoru za realizaciju i finansiranje naučnih istraživanja broj 451-03-136/2025-03/200025.

TEMIDA

2026, vol. 29, br. 1, str. 37-46

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2601037M>

Originalni naučni rad

Primljeno: 9.12.2025.

Odobreno za štampu: 12.2.2026.

Bol i smisao – religijske interpretacije patnje Hrišćanske metamorfoze

VUKAŠIN MILIĆEVIĆ*

*R*anohrišćansko shvatanje bola određeno je verom u Isusa Hrista kao izbavitelja od smrti, bola i stradanja. Ovo je vidljivo i u ranohrišćanskom simbolizmu i ikonografiji: tako krst sve do 4-5. veka prvenstveno označava božansko prisustvo u verniku, a ne oruđe Hristovog stradanja. Do promene fokusa dolazi usled promene političkog konteksta. Hrišćanstvo kao ideologija imperije postaje instrument sakralizacije nasilja. Na moralnom i psihološkom planu, ovo vodi svojevrsnoj inverziji koja u fokus verovanja i kulta stavlja žrtvu i bol, a u fokus verske prakse asketizam. Ipak, kroz nastojanje da se teološki osmisli asketizam, pojavljuje se prostor za reafirmaciju individue i njenu emancipaciju od versko-političkog konteksta određenog nasiljem. Cilj ovog rada je da ukaže na ključne idejne aspekte promena do kojih je došlo u vezi sa hrišćanskim shvatanjem bola.

Ključne reči: hrišćanstvo, bol, krst, moral, asketizam, ideologija.

Uvod

U romanu „Ime ruže“ Umberta Eka, glavni protagonist fra Viljem Baskervilski, govoreći o svom iskustvu iz vremena dok je služio kao inkvizitor, kaže sledeće: „Postoji samo jedna stvar koja životinje uzbuđuje više od zadovoljstva, a to je bol... Kad su ga stavili na muke... iz njega je progovarala

---

* Dr Vukašin Milićević je naučni saradnik za oblast društvene nauke–filozofija i direktor Fondacije za unapređenje demokratije „Ljuba Davidović“. E-mail: milicevic.vukasin@gmail.com. ORCID iD: 0009-0003-2488-3506.

pohota... Da, postoji pohota u bolu, kao što postoji i pohota u obožavanju, pa čak i u smernosti.”¹

Teško je odupreti se utisku da bi ove reči mogle poslužiti kao hermeneutički ključ za nešto što bi se moglo nazvati „psihologijom hrišćanstva“ ili, ako ne baš hrišćanstva u celosti i bez ostatka, onda makar hrišćanstva onakvog kakvo se oblikovalo kroz srednji vek. Ipak, *nota bene*: mora se imati u vidu da savremeno tradicionalno hrišćanstvo i dalje bje u osnovi srednjovekovne bitke, zbog čega ove reči mogu poslužiti i kao smernica za razumevanje mnogo toga u vezi sa društvenim nastupom hrišćanskih crkava danas, u najširem smislu. Takođe, hrišćanstvo shvaćeno kao religijski, idejni, kulturni i društveni fenomen ima kako svoju predistoriju tako i svoju postistoriju, a one, sasvim očekivano, nisu određene istorijskim i religijskim koordinatama hrišćanskih crkava. To je razlog zbog kojeg se mnogi „nereligijski“ fenomeni danas teško mogu sasvim razumeti bez uzimanja u obzir njihovog religijskog zaleđa², a što se svakako odnosi i na način na koji se u savremenim socijalnim kontekstima tematizuju bol i patnja. No, dodajem još jedno *nota bene*: čitava stvar ipak nije baš toliko mračna kao što se, na prvi pogled, s razlogom čini da jeste.

Naime, bol i patnja jesu svakako važan motiv utemeljujućeg hrišćanskog narativa, odnosno Novog zaveta i tradicija povezanih sa njim, ali oni ipak nisu i njegov centralni motiv. *Pohotna* fokusiranost na bol, međutim, o kojoj je bilo reči, nastala je ipak znatno kasnije, i to s obzirom na određeni socijalni i politički kontekst, kao jedna od njegovih ključnih idejnih reproduktivnih poluga. Pokušaću da čitavu stvar objasnim nekolicinom primera.

Smisao krsta, bola i stradanja u ranom hrišćanstvu

Kao što sam rekao, Novi zavet ozbiljno shvata bol i patnju. Ovde nije reč samo o tome da je kulminacija evanđelskog narativa raspeće, već i o čitavom nizu motiva čiji se značaj često ne shvata u punom semantičkom opsegu. Recimo, opis molitve u Getsimanskom vrtu koji nalazimo kod Luke sadrži opis fiziološkog stanja hematomhidroze (Lk 22.44). No, u Novom zavetu nije reč samo o Hristovom stradanju, već i o bolu i patnji onih koje je on iscelio. Međutim, ono što je ključno je to da se bol i patnja uvek stavljaju u perspektivu

¹ Navod je prema srpskom prevodu Milane Piletić, Eko, 2004, str. 56-57.

² Novija sveobuhvatna studija koja se bavi kulturalnim metamorfozama hrišćanstva je Holland, 2023.

izbavljenja od njih, kako u ovim pojedinim slučajevima isceljenja, tako i u narativu kao celini. Isus je, dakle, onaj koji pobeđuje bol i patnju i on to čini čak i sopstvenim stradanjem. Štaviše, posmatrano iz eshatološke perspektive, odnosno iz perspektive kraja, njegovo stradanje se preobražava u slavu i postaje vrhunska manifestacija i, biblijskim jezikom rečeno, pečat krajnje božanske empatije i upravo zbog toga put izbavljenja.³ Ovde je zanimljivo podsetiti na to da se u tradicionalnoj vizantijskoj ikonografiji, na prikazu raspeća, istorijski natpis na Hristovom krstu „Isus Nazarećanin, car/kralj judejski“ po pravilu zamenjuje natpisom „car slave“⁴. Razume se, u Novom zavetu postoje, srazmerno malobrojni, opisi onoga što bi se, uslovno rečeno, moglo nazvati eshatološkim bolom i patnjom, odnosno „paklenim“ mukama. No, ako uzmemo za primer dva najpoznatija takva slučaja, a to su opis *Strāšnog suda* (Mt 25.31-46) i *Parabola o bogatašu i Lazaru* (Lk 16.19-31), karakteristično za oba je to da se oni, pre svega, moraju čitati kao radikalna teološka kritika socijalne nepravde. „Oganj večni“ i „pakao“ u njima su prikazani isključivo kao plod neosetljivosti za potrebite, odnosno kao nasleđe onih koji upravo proizvode bol ili ga ne ublažavaju.

No, vratimo se krstu. Zanimljivo je primetiti, u vezi sa svim rečenim, i to da u prva tri veka hrišćanstva semantika krsta uopšte nema u fokusu stradanje. Drugim rečima, krst se nije poštovao kao simbol oruđa kojim je pogubljen Hristos, kao instrument bola i patnje, već je znak krsta (i to takozvani grčki krst, u obliku + ili X) zapravo grafema kojom je označavano semitsko slovo *tav* (danas uobičajeni hebrejski oblik: ט), poslednje slovo alfabeta koje zbog toga korespondira grčkom Ω, te asocira na Hrista kao na (početak) i kraj istorije (up. Daniélou, 1961, str. 146-149). Prvi likovni prikazi raspeća zapravo su bili blasfemični (čuveni Aleksamenov grafit)⁵, a predstavljanje raspeća kao objekta poštovanja po sebi ustaliće se tek mnogo kasnije, odnosno u 4-5. veku. Najkraće rečeno, krst je, u najranijem periodu, bio znak kojim se označavalo

³ Za sveobuhvatnu teološku interpretaciju, videti: Moltmann, 2018.

⁴ Односно, „ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης“ или „Царь Славы“. Najpoznatiji primer u našoj srednjovekovnoj umetnosti svakako je Studeničko raspeće.

⁵ Reč je o karikaturnom prikazu izvesnog Aleksamena koji se kao božanstvu klanja antropomorfnoj prilici sa glavom magarca koja stoji na krstu raširenih ruku, uz grčki natpis „Aleksamen poštuje boga“. Nastanak ovog grafita se obično datira oko 200. godine. Nedavno je predloženo i alternativno tumačenje ovog prikaza, o čemu videti kod Smit i Amirav (2022), gde se nalazi i spisak referentne literature u vezi sa dominantnim tumačenjem i temeljan opis konteksta nastanka.

isceljujuće božansko prisustvo, na prvom mestu u verniku koji je njime bivao „zapečaćen“ kroz više obrednih činova.⁶

Metamorfoza kroz političku rekontekstualizaciju

U svom znamenitom eseju „Porodica i ljubav u Rimskom carstvu“, Pol Ven govori o metamorfozi „seksualnih i bračnih odnosa“ (Ven, 2012, str. 11) do koje dolazi u periodu koji se završava krajem vladavine dinastije Antonina (192 n. e.). Naime, „paganski seksualni moral je poistovećen“, kaže Ven, „sa budućim hrišćanskim bračnim moralom“ (Ven, 2012, str. 11). Međutim, Ven tvrdi kako ni taj „hrišćanski bračni moral“ nije bio stvar autentično hrišćanski, te da su hrišćani zapravo „preuzeli novi moral iz vremena sutona paganizma“ (Ven, 2012, str. 11). A pravi uzrok njegovog nastanka leži u političkim promenama i u načinu na koji su se one odrazile na socijalne, odnosno porodične odnose („partnerske“). Taj „novi moral“ bio je „psihološka reakcija na društveno stanje“ (Ven, 2012, str. 17). Nasuprot nekadašnjem moćnom građaninu koji, kao *pater familias* kome je dozvoljeno sve što potvrđuje njegov položaj moći, predstavlja stub političkog poretka, sada stoji činovnik centralizovanog aparata kome je moć delegirana, te zapravo počiva na njegovom potčinjavanju višem autoritetu. A ljudi koji su, u osnovi, „u potlačenom položaju“, veli Ven, „grade dostojanstvo tako što sami sebe potiskuju (autorepresija)“ (Ven, 2012, str. 18). Dakle, restriktivni seksualni moral, istorijski ali ne i etiološki vezan za hrišćanstvo, zapravo je modus reprodukcije novih odnosa moći koji nastaju sa principatom i dominatom.

Verujem da bi se Venov metod mogao primeniti i na pitanje kojim se bavimo. U tom smislu, treba se zapitati da li se političke i socijalne promene do kojih dolazi u kasnoantičkoj istoriji hrišćanstva mogu razmatrati kao faktor koji je doprineo promeni ranohrišćanskog shvatanja bola i patnje, odnosno tome da se slavljenje izbjavljenja od bola i patnje preobrazi u svojevrsnu i karakterističnu fascinaciju njima? Takođe, koje su to promene?

---

⁶ U pitanju su obredi u vezi sa hrišćanskom inicijacijom, odnosno krštenjem, i ti činovi su se u liturgijskoj praksi očuvali do danas. Reč je o pomazivanju uljem pre krštenja koje se vrši u obliku krsta, a isto važi i za konfirmaciju, odnosno miropomazanje. Običaj osenjivanja znakom krsta se sve do srednjeg veka vršio pravljjenjem malog krsta na čelu, a ne kako je to danas slučaj (čelo, stomak, ramena). Smisao ovog čina je zaštitnički, u smislu egzorcizma u širem smislu te reči – božansko prisustvo u verniku znači odsustvo demonskih sila (up. Daniélou, 1961, str. 143-145).

Takozvani „konstantinovski obrt“⁷ predstavlja ključnu istorijsku tačku 4. veka. Ipak, kako god da razumemo Konstantinovu reformu, nema sumnje u vezi sa tim da je reč o odlučujućem stadijumu procesa koji će srazmerno brzo dovesti do bitne metamorfoze carstva i hrišćanske religije koja od tada, na simboličkoj ravni, postaje ključni činilac njegove istorije. Ukratko, religija jedne relativno marginalne skupine pretvorila se u ideologiju Rimskog carstva. Međutim, važno je imati u vidu da se proces koji je otpočeo sa Konstantinom (306-337), završio i zaokružio tek sa Iraklijem (610-641).

Kada je reč o našoj temi, metamorfoza hrišćanstva u državnu ideologiju podrazumevala je i promenu odnosa prema nasilju. Ne treba biti stručnjak da bi se zaključilo ono što je, kada je reč o ranom hrišćanstvu, očevidno: ono je bilo radikalno i beskompromisno nenasilni pogled na svet. Dovoljno je prisetiti se u tom smislu reči koje je, uz malo poteškoća, u kontekstu aktuelnih političkih dešavanja u Srbiji, u kameru nedavno izgovorila predsednica našeg parlamenta: „Ko se mača lati, od mača će i poginuti“ (up. Mt 26.52). Sa druge strane, država je, između ostalog, i aparat prisile, a Rimsko carstvo bilo je u osnovi vojna tvorovina⁸. Ipak, bilo je potrebno srazmerno mnogo vremena da se od radikalnog odricanja nasilja dođe do toga da se u njemu vidi ne samo nužnost već i znak Božije naklonosti i podrške. Ono što je pri svemu tome naročito zanimljivo je to što je hrišćanska glorifikacija nasilja u simboličkom smislu bila vezana upravo za krst. Tako su prvi himnografsko-homiletički tekstovi koji glorifikuju nasilje prema neprijateljima carstva kao Božije delo oni vezani za događaje iz rimsko/vizantijsko-persijskog rata (602-628) u kojem je persijska otmica relikvije Časnog krsta iz Jerusalima (614) i njegov povratak, nakon Iraklijeve pobede nad Persijancima (629/630), imala centralno simboličko mesto. Ti tekstovi i danas čine himnografski osnov praznika Proslavljenja ili „Vozdviženja“ Časnog krsta (kod nas poznat kao *Krstovdan*, slavi se 14/27. septembra) i ono što je ključno u vezi sa njima je to da simbol krsta u njima figurira gotovo isključivo kao carski steg i znamen božanske naklonosti prema rimskoj *politeuma* (*politeia* ili *res publica* u smislu aparata) u pobedi nad *varvarima*.⁹

⁷ Pojam „konstantinovski obrt“ (*the Constantinian Shift*) uveo je John H. Yoder, i to upravo u kontekstu radikalno pacifističke i kritičke interpretacije hrišćanstva u uticajnom delu *The Politics of Jesus* iz 1972.

⁸ Ovde nemam u vidu samo načelno vojničku prirodu rimske države, već činjenicu da je rimski *imperium* u osnovi vojni koncept.

⁹ Ovim se pitanjem na temeljan način bavi George Demacopoulos, o čemu naročito videti njegovu najnoviju sveobuhvatnu studiju u: Demacopoulos, 2025.

Šta se, dakle, dogodilo? Verujem da je ovde, kao i u slučaju seksualnog morala, došlo do svojevrsne inverzije. Uprkos tome što bi se, na prvi pogled, moglo činiti kako je reč o simplifikaciji, paralela je ne samo opravdana, već i nužna. Naime, odnos prema nasilju, baš kao i prema seksualnosti, u moralnom smislu predstavlja tačku u kojoj se nužno seku privatno i društveno. Prihvatanje i internalizacija dominantne moralne forme jednog i drugog stvar je socijalne legitimacije, a odbacivanje se može razumeti kao čin pobune protiv društvenog poretka. Dakle, kada je reč o nasilju, socijalna integracija podrazumeva saučesništvo, a njemu je potrebna legitimacija. Ona se, baš kao i u slučaju seksualnosti, postiže pomeranjem fokusa.

U slučaju seksualnosti, reč je o tome da se autoagresivni čin potiskivanja afirmiše kao vrlina; u slučaju nasilja, mehanizam je gotovo isti – reč je ponovo o tome da se agresija afirmiše autoagresijom, odnosno pomeranjem fokusa na žrtvu i bol. Tako religijska glorifikacija političkog nasilja na socijalnom planu sa sobom, na planu kulta i simboličkog izraza, donosi glorifikaciju bola i stradanja. Potčinjavanje, po definiciji, *nasilnom* autoritetu ili *autoritetu nasilja*, te posledično i nužno činjenje nasilja u njegovo ime (simboličko ili stvarno, svejedno je), legitimisano je religijskim imaginarijumom u čijem fokusu su bili *dobrovoljno* podnošenje bola i patnje kroz potčinjavanje. Ukratko, više nije reč o izbavljenju od bola i patnje, što je bio slučaj u ranom hrišćanstvu, već o glorifikaciji bola i patnje.

Nova metamorfoza: teološko-asketski dendizam

No, kakvih je sve izraza čitava ova stvar našla na teološko-filosofskom planu? Najkraće rečeno, taj izraz je određen nastojanjem da se asketizmu pribavi teološko ili metafizičko utemeljenje. Moramo imati u vidu to da se ovde, baš kao i na planu seksualnog morala, krećemo u polju određenom ključnim idejama stoičke etike i njene karakteristične veze sa (meta)fizikom. Upravo zbog te veze, koja na idejnom planu predstavlja osnov nepokolebljivog moralnog determinizma, moglo bi se reći da je ta vrsta hrišćansko-stoičkog sinkretizma očekivana i prirodna. Međutim, kako to uvek biva sa nepokolebljivo determinističkim vrednosnim sistemima, oni na planu socijalne prakse često pate od nemogućnosti konkretne primene i posledičnog medikritetstva. Međutim, ovo retko kada dovodi do preispitivanja vrednosti,

što za posledicu ima svojevrstu subverziju kolektivističkog aspekta moralnog determinizma kroz praktikovanje *ekstrema*. Stoga je Ven sasvim u pravu kada lucidno primećuje da je „asketizam jedini individualni uspeh koji ostaje moguć u moralizujućem društvu, a po svojoj prirodi, taj podvig predstavlja eleganciju“ (Ven, 2012, str. 51). Asketa tako postaje svojevrstni „dendi moralnosti“ (Ven, 2012, str. 51), a asketizam, kao psihološka reakcija na političko i socijalno okruženje, u svojim vrhunskim manifestacijama i dometima se može oblikovati i kao čin otpora tom istom okruženju, a ne isključivo kao način prilagođavanja njemu. Ovo je tendencija koja se može pratiti od samih početaka hrišćanske askeze, naročito od vremena pojave monaškog pokreta, ali ću ovde obratiti pažnju samo na ideje jednog izrazitog asketskog „dendija“ među vizantijskim piscima koje su, kao i njegova lična sudbina, veoma ilustrativne kada je reč o našoj temi.

Reč je o Maksimu Isповедniku (580-662), kod vizantijskih pisaca, zbog njegove izrazite spekulativnosti, poznatom pod nazivom Maksim Filozof¹⁰, čije se delo može uzeti kao svojevrstna idejna granica, odnosno kao završetak kasne antike i početak srednjeg veka. Što je naročito važno, reč je o Iraklijevom savremeniku i protivniku njegove verske politike koji je skončao život u izgnanstvu, nakon teškog mučenja kojem je bio podvrgnut za vlade Iraklijeva unuka, Konstansa II.¹¹ Ipak, političke okolnosti njegovog delovanja još uvek nisu sasvim raskrivene, ali bih se usudio da kažem da je reč o nečemu što se ne da objasniti isključivo dogmatskom pedanterijom.

No, ono što je za nas sada naročito važno je to što kod njega nalazimo jednu poprilično konsekvantnu teoriju bola razvijenu, razume se, kao teorijsko obrazloženje i utemeljenje asketskih praksi.

Ukratko, nalazimo se na polju koje je u potpunosti osmišljeno polazeći od stoičkog koncepta prirode i prirodnosti. Razume se, φύσις i ono što je κατὰ φύσιν ovde nisu shvaćeni deskriptivno, već preskriptivno i čitava stvar se odvija na kognitivnom nivou, što je razumljivo, budući da je svet u osnovi umna realnost (ovde je zanimljivo primetiti konvergenciju platonovskih i stoičkih motiva¹²). Bol se pojavljuje kao posledica greha (posledica, ne i kazna),

¹⁰ Ovde je umereno podsetiti se i toga da je u kasnoantičkoj hrišćanskoj tradiciji, pa tako i kod Maksima Isповедnika, *filosofija* zapravo tehnički termin za askezu shvaćenu kao filozofsku praksu ili praktičnu filozofiju (πρακτικὴ φιλοσοφία).

¹¹ Za sveobuhvatan prikaz njegovog života i dela videti kod Allen & Bronwen, 2015.

¹² Ova konvergencija je izvorna i moglo bi se reći da je reč o opštehelenskoj ideji. Međutim, zanimljivo je primetiti i to da stoičko-platonovski sinkretizam, kada je reč o odnosu etike i

a greh je shvaćen kao mešanje (ἀνάμιξις) umne sile (νοερά δύναμις) i čula (αἴσθησις, up. *Ad Thalassium*, CCSG 7.31.233)¹³. Posledično neznanje (ἄγνοια) Boga (up. *Ad Thalassium*, CCSG 7.31.242f) vodi kognitivnom potčinjavanju spoljnom impulsu (πάθος, ovde je akcenat na primarnom značenju, odnosno *strast* u smislu pasivnosti) ili impulsima, što dalje vodi samoljublju (φιλαυτία) koje se manifestuje i stremljenju individualnom zadovoljstvu (ἡδονή). Mogli bismo reći da je ovde reč o svojevrsnoj *instrumentalizaciji* spoljnog sveta. Međutim, „πάσης ἡδονῆς εἶναι πάντως τὴν ὀδύνην διάδοχον“ (*Ad Thalassium*, CCSG 7.31.251-252), odnosno „bol je naslednik svakoga zadovoljstva“. Zado- voljstvo i bol je, dakle, nemoguće odvojiti, zbog čega se čovek nalazi, poput kakvog uroborosa, u začaranom krugu. Hrleći zadovoljstvu i bežeći od bola čovek, uvek i iznova, upada u sve dublji i veći bol.

Izbavljenje od ovog začaranog kruga smisao je askeze i ono je, ponovo, artikulisano sasvim u stoičkim kategorijama, kao *apatheia* (up. *Ad Thalassium*, CCSG 41.396). Ka apatiji pokreće ljubav prema Bogu koja čini da čovek pre- stane da želi zadovoljstvo, kao i da prestane da se boji bola. Dakle, *dobro- voljno* odbijanje zadovoljstva i prihvatanje bola (a to je svaki *podvig*, odnosno askeza) ovde je shvaćeno kao put oslobođenja od spoljnih impulsa (strasti, pa otuda *apatheia*), što za posledicu ima uspostavljanje dobrog, odnosno *umnog samoljublja* (νοερά φιλαυτία, *Ad Thalassium*, CCSG 39.389).

Zaključak

U konačnici, dakle, iako smo krenuli od glorifikacije bola kao internaliza- cije potčinjavanja spoljnom autoritetu, izgleda da se ljudski „duh“ ipak nekako izbavio. Može se reći da askeza, kakvom je shvata Maksim Ispovednik, kao vrhunski predstavnik vizantijske spekulativne mistike, za cilj ipak ima afirma- ciju individualnosti. Asketsko „dobrovoljno“ prihvatanje bola i patnje daleko je od samoponištenja u bolu i patnji. Ono se opisuje, moglo bi se čak reći *provokativnom* sintagmom *umnog samoljublja*, kao vrhunska afirmacija *lica*

(meta)fizike, jedan od svojih najkarakterističnijih izraza dobija kod Filona Aleksandrijskog, i to u kontekstu njegovih nastojanja da biblijsku tradiciju intepretira pomoću pojmovnog aparata helenske filosofije. O tome kod Lévy, 2009: 146-150.

¹³ Reč je o klasičnom razmatranju ove problematike koje se nalazi u Maksimovom uvodu u *Questiones ad Thalassium*. Referišem na kritičko izdanje iz edicije Corpus christianorum: Series Graeca (CCSG) 7 (Maximi Confessoris Opera, 1980).

---

koje *otkriveno* (ἀνακεκαλυμμένω προσώπω, *Ad Thalassium*, CCSG 41.419f) uživa u božanskoj slavi. Uistinu svojevrsni „asketski dendizam“ i uistinu ne tako mračno kako se, na prvi pogled i s dobrim razlozima, činilo da jeste.

Literatura

- Allen P. & Bronwen N. (Eds.) (2015). *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*. Oxford University Press.
- Daniélou, J. (1961). *Les symboles chrétiens primitifs*. Éditions de Seuil.
- Demacopoulos, G. (2025). *Sacralizing Violence in Byzantium: Hymns, Empire, and the Narrowing of Christian Identity*. Harvard University Press.
- Eko, U. (2004). *Ime ruže*. Biblioteka Novosti.
- Holland, T. (2023). *Vladavina: Stvaranje zapadnog uma*. Verbum.
- Lévy, C. (2009). Philo's Ethics. U A. Kamesar (Ed.), *The Cambridge Companion to Philo* (pp. 146-171). Cambridge University Press.
- Maximi Confessoris Opera (1980). *Questiones ad Thalassium*. Corpus christianorum: Series Graeca 7. Brepols.
- Moltmann, J. (2018). *Raspeti Bog: Kristov križ kao temelj i kritika kršćanske teologije*. Ex libris.
- Smit, P.-B., & Amirav, H. (2022). The Naked Demon: Alternative Interpretations of the Alexamenos Graffito. U H. Patmore & J. Lössl (Eds.), *Demons in Early Judaism and Christianity: Characters and Characteristics* (pp. 214-232). Brill.
- Ven, P. (2012). *Porodica i ljubav u Rimskom carstvu*. Karpos.
- Yoder, J. H. (1972). *The Politics of Jesus*. Wm. B. Eerdmans Publishing Company.

VUKAŠIN MILIĆEVIĆ*

Pain and Meaning – Religious Interpretations of Pain *Christian Metamorphoses*

The early Christian understanding of pain was shaped by faith in Jesus Christ as the deliverer from death, pain, and suffering, which is also evident in early Christian symbolism and iconography. Until the 4th–5th century, the cross primarily signified the divine presence within the believer, rather than the instrument of Christ's suffering. A shift in focus resulted from changes in the political context. Christianity, as the ideology of an empire, became an instrument for the sacralization of violence. On the moral and psychological level, this led to a kind of inversion that placed sacrifice and pain at the center of belief and cult, and asceticism at the center of religious practice. Nevertheless, through efforts to provide a theological framework for asceticism, a space emerged for the reaffirmation of the individual and their emancipation from a religious-political context defined by violence. The aim of this paper is to examine the key conceptual dimensions of the transformations that have occurred in the Christian understanding of pain.

Keywords: Christianity, pain, cross, moral, asceticism, ideology.

---

* Dr Vukašin Milićević is a Research Associate in Social Sciences – Philosophy and Director of the Foundation for the Advancement of Democracy „Ljuba Davidović“.
E-mail: milicevic.vukasin@gmail.com. ORCID iD: 0009-0003-2488-3506.

TEMIDA

2026, vol. 29, br. 1, str. 47-67

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2601047Z>

Originalni naučni rad

Primljeno: 1.12.2025.

Odobreno za štampu: 23.3.2026.

Bol, patnja i žensko telo: istorijski, filozofski i psihoanalitički pristup¹

ZONA ZARIĆ*

Ovaj rad ispituje kako se bol i patnja kod žena oblikuju i delegitimizuju unutar istorijskih, filozofskih i psihoanalitičkih režima znanja. Kroz analizu medicinske prakse, filozofskih tradicija i psihoanalitičkih uvida, autorka pokazuje da se bol pojavljuje kao epistemološki, politički i simbolički strukturisan fenomen, a ne kao neutralna biološka senzacija. Fokus je na ženskom telu kao prostoru u kojem se ukrštaju patrijarhalni diskursi, institucionalna ravnodušnost i jezička neadekvatnost. Posebna pažnja posvećuje se akušerskom nasilju u njegovom upisu u psiho-simboličku strukturu subjekta. Cilj rada je da ukaže na potrebu za novim režimima prepoznavanja bola, zasnovanim na etici brige, političkoj analizi ranjivosti i feminističkoj teoriji tela. Na taj način se otvara pitanje mogućih alternativa – etike brige, epistemologije ranjivosti i feminističke politike priznanja – koje prepoznaju bol kao političku kategoriju i poziv na transformaciju režima pažnje.

Ključne reči: bol, patnja, žena, psihoanaliza, epistemološka nepravda, akušersko nasilje

Uvod

Ovaj tekst otvara jedno od najosetljivijih i najduže potiskivanih polja savremene teorije: iskustvo ženskog bola i patnje, promišljeno kroz istorijski, filozofski i psihoanalitički pristup. U njegovom središtu nalazi se teza da bol nikada nije

¹ Rad je nastao uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, prema Ugovoru za realizaciju i finansiranje naučnih istraživanja broj 451-03-136/2025-03/ 200025.

* Dr Zona Zarić je naučna saradnica na Institutu za filozofiju u društvenu teoriju, Univerziteta u Beogradu. E-mail: zona.zaric@ifdt.bg.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0425-4636>

samo fiziološka senzacija, već društveno posredovan događaj čije priznanje zavisi od režima znanja, institucionalnih praksi i simboličkih podela koje određuju čije telo govori sa autoritetom, a čije ostaje sumnjivo, preterano ili nečujno. Patnja se, stoga, ne pojavljuje samo kao afektivno iskustvo, već kao mesto društvenog prepoznavanja ili poricanja, tačka u kojoj se susreću telesnost, jezik i moć.

Centralna ideja ovog teksta je jednostavna, ali duboko politička: ženska patnja nije ni puka fiziološka činjenica ni neutralni medicinski podatak, već fenomen koji je istorijski oblikovan, kulturno normalizovan i simbolički osporavan. Drugim rečima, o bolu ne možemo govoriti bez da se zapitamo: Ko ima pravo da kaže da ga nešto boli? Ko ima jezik da to izgovori? U kojim uslovima društvo pristaje da tu izjavu prizna kao istinu, a ne kao preterivanje ili višak?

Polazeći od feminističke kritike epistemološke nepravde i institucionalnog poricanja bola, fokus je na načinu na koji je žensko telo kroz istoriju konstruisano kao mesto prirodnog trpljenja, a njegova patnja kao nelegitimna ili preterana. Analizom primera iz savremene medicinske prakse, naročito u oblasti akušerstva i ginekologije, tekst pokazuje kako se bol naturalizuje, patnja normalizuje, a institucionalna briga delegitimizuje. Posebna pažnja posvećuje se psihoanalitičkom uvidu u jezičku neartikulisano ženskog bola i njegovu isključenost iz simboličkog poretka. Cilj je da se ukaže na potrebu za novim režimima prepoznavanja bola, zasnovanim na etici brige², političkoj analizi ranjivosti i feminističkoj teoriji tela.

Etika brige (eng. *ethics of care*) je normativni i politički pristup moralnosti koji polazi od međuzavisnosti među ljudima, ranjivosti tela i moralne važnosti svakodnevne brige za druge. Za razliku od tradicionalnih etika koje privileguju autonomiju, pravdu i apstraktne principe, etika brige insistira na konkretnim relacijama, odgovornosti i afektivnoj kompetenciji, i polazi od premise da moralna odgovornost ne proizlazi primarno iz apstraktnih univerzalnih pravila (kao u deontologiji), već iz konkretnih relacijskih odnosa, zavisnosti i međusobne brige među ljudima. Ova teorija je razvijena prvenstveno u feminističkoj filozofiji (Carol Gilligan, Joan Tronto, Nel Noddings) i ističe emocionalnu utemeljenost moralnog rasuđivanja, značaj konteksta i ranjivosti, kao i ulogu neformalnih oblika brige u održavanju društvenog života³. Etika brige naglašava

---

² Ključna dela uključuju *In a Different Voice* (Gilligan, 1982), *Moral Boundaries* (Tronto, 1993), *Caring* (Noddings, 1984) i *The Ethics of Care* (Held, 2006). Za razvoj koncepta „privatizovane brige“ i političke ekonomije brige videti Tronto (2013).

³ Jedna od najčešće citiranih definicija etike brige jeste ona koju nude Tronto i Fisher (1990, str. 4): „Na najopštijem nivou, predlažemo da se briga shvati kao ljudska aktivnost koja obuhvata

međuzavisnost kao temelj društvenog poretka i insistira na političkom prepoznavanju⁴ rada brige, posebno onog koji tradicionalno obavljaju žene. Savremenije autorke proširuju etiku brige ka ontologiji i epistemologiji svakodnevnog života. Annemarie Mol (2008), u knjizi *The Logic of Care*, razvija pojam „logike brige“ kao alternativu „logici izbora“ u medicinskoj praksi. María Puig de la Bellacasa (2017), u *Matters of Care*, ukazuje na političko-ekološke i epistemološke dimenzije brige, povezujući je sa feminističkom epistemologijom, posthumanizmom i pitanjima klimatske pravde. Ove autorke zajedno grade kritiku neoliberalne instrumentalizacije brige i nude temelje za promišljanje drugačijih režima osetljivosti, međuzavisnosti i kolektivne odgovornosti.

Polazeći od pretpostavke da bol i patnja (i pored njihove često zamašnjene upotrebe) nisu ni sinonimi ni čisto afektivni pojmovi, ovaj tekst ih razmatra kao društveno posredovane fenomene čije značenje zavisi od mesta subjekta u poretku moći, znanja i telesnosti. U središtu analize nalazi se politička ekonomija tela: način na koji institucije, norme i diskursi proizvode, i klasifikuju bol, pritom ga rodno kodiraju i različito vrednuju u zavisnosti od tela koje ga nosi. Poseban naglasak stavlja se na kulturološke i institucionalne matrice kroz koje se ženska patnja čini nevidljivom, naturalizovanom ili patološkom, s fokusom na savremene medicinske prakse u postjugoslovenskom kontekstu⁵. U tom smislu, tekst osvetljava obrasce akuškog nasilja, institucionalne nebrige i epistemološkog poricanja subjektivnog svedočenja, oslanjajući se na konkretne primere iz porodijskih iskustava.

U tom svetlu, ovaj tekst razvija nekoliko povezanih teza koje oblikuju njegov teorijski horizont. Pre svega, bol i patnja nisu neutralne biološke činjenice, već politički i epistemološki strukturisani fenomeni, njihov status zavisi od režima znanja unutar kojih se prepoznaju, legitimišu ili odbacuju. Žensko telo, u toj konfiguraciji, kroz istoriju biva konstruisano kao patološko, nestabilno i afektivno prekomerno, nesposobno za racionalno svedočenje o sopstvenom iskustvu (Spelman, 1999). Ova tradicija opstaje i danas, posebno u medicinskim praksama koje normalizuju žensku bol, najvidljivije u porodijskim kontekstima, gde se patnja prepoznaje tek kada pređe granicu „očekivanog“ trpljenja.

---

sve ono što činimo da bismo održali, nastavili i popravili naš 'svet', kako bismo u njemu mogli živeti što je moguće bolje. Taj svet obuhvata naša tela, naše sebstvo i našu sredinu, koje nastojimo da isprepletamo u složenu, život-održavajuću mrežu.”

⁴ Za političko prepoznavanje etika brige je najzaslužnija Joan Tronto.

⁵ Napomena: empirijski materijal preuzet je iz istraživanja organizacija „Centar za mame“ i „Roda“, kao i iz sekundarnih analiza porođajnih praksi u zdravstvenim ustanovama Srbije i regiona.

U toj dinamici, pojavljuje se ono što Miranda Fricker (2007) naziva „epistemološkom nepravdom“: sistematskim uskraćivanjem određenim subjektima – ovde ženama – prava da budu verodostojni nosioci znanja o sopstvenom telu i iskustvu. Ujedno, psihoanalitička teorija ukazuje da je ženski bol često pozicioniran izvan jezika, kao višak afekta, kao ono što simbolički poredak ne ume da obradi, što dodatno otežava njegovo priznanje i institucionalno reagovanje. Stoga, politička ekonomija bola koju ovde pokušavamo da artikuliramo zahteva preusmeravanje pažnje ka etici brige, društvenom priznanju ranjivosti i transformaciji institucionalnih režima opažanja.

Teorijski okvir rada oslanja se na feminističku epistemologiju (Fricker), filozofiju tela i moći (Foucault), psihoanalitičke uvide o granicama simbolizacije bola (Kristeva, Anzieu), kao i na etiku brige (Gilligan, Tronto), koja omogućava normativno promišljanje institucionalnih alternativa. Bol se u tom kontekstu razume kao politička kategorija: ne samo kao simptom koji zahteva medicinsku intervenciju, već kao zahtev za transformacijom društvenih uslova priznanja.

Ovaj rad ima karakter teorijsko-analitičke studije. Njegov cilj nije empirijsko mapiranje učestalosti nasilja ili medicinskih praksi, već konceptualna analiza načina na koji se bol ženskog tela proizvodi, tumači i delegitimizuje unutar istorijskih režima znanja, filozofskih tradicija i psihoanalitičkih modela subjektivnosti. Empirijski primeri, posebno oni vezani za akušersko nasilje u postjugoslovenskom prostoru, koriste se kao analitički oslonci koji omogućavaju teorijsko razumevanje institucionalnih obrazaca priznanja i poricanja bola.

Istorijska naturalizacija i institucionalna nebriga

Od antičkih kosmologija do savremenih medicinskih praksi, žensko telo se sistematski konstruisalo kao patološko po sebi, kao telo koje ne poseduje racionalnu stabilnost, već sklono afektivnim izlivima, prekomernosti, i telesnoj nepouzdanosti. U Platonovim spisima, ženska materica zamišljena je kao „živo biće“ koje luta telom i izaziva bolesti (Plato, 2008); kod Galena⁶ (2006),

⁶ Aelije ili Klaudije Galen (Claudius Galenus) iz Pergama (oko 129–216. n. e.), grčki lekar i filozof koji je delovao u Rimu, bio je jedan od najuticajnijih medicinskih autora antike. Njegov sistem, koji je spojio Hipokratovu humoralnu teoriju s aristotelovskom filozofijom prirode, uspostavio je normu prema kojoj je žensko telo shvatano kao „nepotpuno“ u odnosu na muško – hladnije, vlažnije i fiziološki inferiorno. Galenova ideja da su ženski organi „unutrašnje verzije“ muških reflektuje ontološki model razlike zasnovan na manjkavosti, koji je vekovima oblikovao medicinske i filozofske predstave o ženama (Wikipedia).

ona postaje uzrok niza fizičkih i psihičkih poremećaja. U *Timaju*, Platon prikazuje matericu kao autonomno „živo biće u živom biću“ koje, kada ostane neplodno, može da luta telom i izaziva simptome slične gušenju, što kasnije biva poznato kao „histerični napad“.⁷ Ova koncepcija predstavlja rani filozofski i medicinski model ženskog tela kao iracionalnog, patogenog i telesno samovoljnog, što će oblikovati vekovne epistemološke pretpostavke o nepouzdanosti ženskog svedočenja o sopstvenoj patnji. Feminističke autorke poput Elizabeth V. Spelman ukazuju da je ovakva teorijska konstrukcija ženskog tela od početka bila epistemološki isključujuća (1999). Drugim rečima, ono nije predstavljano kao izvor znanja, već kao izvor zabune. U viktorijanskom dobu, histerija dobija status paradigme „ženske bolesti“, istovremeno medicinske i moralne anomalije. Bol žene nikada nije tumačen kao poziv na pravdu, već kao dokaz njene ontološke nestabilnosti, tela koje „pati od same sebe“.

U tekstu *Woman as a Body: Ancient and Contemporary Views* (1999), Spelman razotkriva duboko ukorenjenu opoziciju unutar zapadne filozofije, prema kojoj se muškarac poistovećuje s razumom, a žena s telom, sa prirodom, nagonom i afektom. Ta opozicija, kako pokazuje Spelman, nije samo filozofska figura, već ontološka osnova za društveno i medicinsko isključenje: žensko telo je kroz vekove dislocirano iz sfere znanja u sferu objekta, pasivnog nosioca funkcija koje treba nadgledati, korigovati ili trpeti. Analizirajući filozofske temelje ove istorijske naturalizacije, Spelman dalje razotkriva procese kroz koje je žensko telo sistematski pozicionirano kao negativni pol u ontološkim i epistemološkim hijerarhijama zapadne misli. Polazeći od Platona, Spelman ukazuje na duboko ukorenjeno filozofsko nepoverenje prema telu, naročito telu žene, koje se poistovećuje sa prolaznim, afektivnim i nespoznatljivim, za razliku od duše kao nosioca racionalnosti i istine. Iako Platon u pojedinim dijalozima, poput *Menoa*, priznaje mogućnost ženskih vrlina nezavisno od pola, ontološki status tela ostaje degradiran, a ženstvenost se povezuje sa preteranom zaokupljenošću

⁷ Izraz „histerični napad“ potiče iz medicinskog i psihoanalitičkog diskursa 19. veka, gde se histerija (od grčkog *hystera* – materica) tumačila kao poremećaj isključivo ženskog tela. U okviru psihijatrije, naročito kod Jean-Martina Charcota i Sigmunda Freuda, histerični napadi bili su posmatrani kao izrazi potisnute traume koja se ne može simbolizovati. Umesto racionalnog izraza bola, histerija je viđena kao „govor tela“, simptom koji zamenjuje ono što se ne može izreći rečima. U feminističkim čitanjima (Cixous, Showalter, Irigaray), histerija se reinterpretira kao politički čin – oblik subverzivnog svedočenja o nemoći da se ženski afekti uklope u racionalno-patrijarhalni jezik medicine. Danas se histerični napadi često ne prepoznaju kao relevantni klinički entiteti, ali simbolički i dalje označavaju momenat kada ženska patnja biva delegitimizovana jer „ne govori pravilnim jezikom bola“.

telesnim i udaljenošću od istinskog znanja. Spelman argumentuje da se kroz ovu metafiziku uspostavlja trajna filozofska distanca prema ženskom iskustvu, pri čemu telo ne predstavlja autentičan izvor znanja, već prepreku spoznaji, te tako biva izmešteno iz sfere subjektivnosti.

Rečena logika nije iščezla ni u savremenoj medicini; naprotiv, ona je institucionalizovana kroz dijagnostičke prakse i protokole koji i dalje pokazuju duboko ukorenjeno nepoverenje prema ženskom svedočenju. U mnogim zemljama, uključujući Srbiju, žene redovno dobijaju analgetike bez dijagnoze, a njihovi opisi bola se relativizuju kao „nizak prag bola“ ili „psihosomska reakcija“. Studije o dijagnostici endometrioze pokazuju da ženama u proseku treba sedam do deset godina da dobiju validnu dijagnozu, uprkos intenzivnim hroničnim bolovima.⁸ Ovakva praksa ne proizilazi samo iz nedostatka medicinskog znanja, već iz epistemološkog okvira koji žensku patnju percipira kao manje urgentnu i manje verodostojnu.

Posebno vidljiv oblik ove institucionalne nebrige jeste akušersko nasilje, koje u postsocijalističkim kontekstima poprima strukturalni karakter. Ovakve prakse dokumentovane su u brojnim istraživanjima koja govore o *mistreatment during childbirth*, uključujući intervencije bez informisanog pristanka, uskraćivanje analgezije i verbalno ponižavanje porodilja (Bohren et al., 2015; WHO, 2014), kao i u regionalnim izveštajima o stanju u porodilištima u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (UNFPA, 2026). Prema istraživanjima i anketama u porodilištima, više od 40% žena u Srbiji izjavljuje da je doživelo neku vrstu nasilja tokom porođaja (Stanković, 2017). Ove prakse ne odražavaju pojedinačne devijacije, već patrijarhalnu epistemologiju bola: ideju da je ženska patnja prirodna, predvidiva i samim tim nedostojna institucionalne pažnje.

U ovom smislu, korisno je pozvati se na analizu Adrienne Rich, koja u delu *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution* (1976) razlikuje majčinstvo kao lično, afektivno iskustvo od majčinstva kao društvene institucije. Rich pokazuje kako institucionalizovano majčinstvo kolonizuje žensko telo, pretvarajući porođaj i brigu o detetu u prostore kontrole, nadzora i norme. Patnja se u tom okviru sistematski romantizuje ili prećutkuje, a žene koje o njoj progovore bivaju posramljene, optužene za nedostatak ljubavi ili

---

⁸ Prema više međunarodnih studija, prosečno vreme potrebno za dijagnostikovanje endometrioze kreće se između 7 i 10 godina, uprkos prisutnosti hroničnog bola i drugih izraženih simptoma. Ovaj dijagnostički jaz delom se objašnjava normalizacijom ženskog bola, nedostatkom specifičnih dijagnostičkih alata i upornim stereotipima u kliničkoj praksi (Ballard et al., 2006; Hadfield et al., 1996).

„preteranu osetljivost“. U postsocijalističkim društvima, u kojima su zdravstveni sistemi dodatno urušeni, ovu epistemološku nepravdu dodatno produbljuju klasne i infrastrukturne barijere: institucionalna ravnodušnost postaje pravilo, a bol postaje nešto što se podrazumeva, što se trpi, što se ne beleži. Režim „normalnog trpljenja“ ostaje dominantan kod porođaja, menstruacije i menopauze, i to ne samo zbog nedostatka resursa, već zato što žensko telo nikada nije zaista priznato kao mesto istine, već kao mesto tišine.

Filozofija bola: telo i epistemološka nepravda

U dominantnim filozofskim tradicijama, bol i patnja retko se posmatraju kao izvori znanja; oni se češće tretiraju kao smetnje racionalnom mišljenju, afektivni šum koji treba učutkati, regulisati, obuzdati⁹. No, kada govorimo o ženskom bolu, suočavamo se sa dvostrukom ekskomunikacijom: žena je izopštena i iz univerzuma racionalne subjektivnosti i iz prostora legitimnog svedočenja o sopstvenoj patnji. Na filozofskom planu, ovaj problem zahteva analizu odnosa između tela, znanja i moći. Ključno pitanje glasi: kako i zašto su neki oblici bola prepoznati kao legitimni, a drugi ne? Počnimo od Mirande Fricker i teorije epistemološke nepravde,¹⁰ možemo reći da su žene često diskvalifikovane kao kredibilne svedokinje sopstvene patnje. Ona uvodi pojam epistemološke nepravde da bi označila situacije u kojima pojedinci bivaju sistematski obespravljeni kao subjekti znanja, tj. kada im se ne veruje, ne priznaje se njihovo iskustvo, ili se njihovo svedočenje percipira kao nepouzdan zbog pripadnosti određenoj društvenoj grupi (npr. po osnovu pola, rase ili klase). Rad Mirande Fricker, nam omogućava potpuniji uvid u situacije u kojima je osoba sistematski onemogućena da bude shvaćena kao verodostojan izvor znanja, uključujući znanje o sopstvenom telu i sopstvenoj patnji. Žene su, u tom smislu, istorijski potisnute kao

⁹ Filozofkinje poput Sontag (2003) i Cavarero (2003) problematizuju ovu racionalističku slepu tačku, pokazujući da bol ne samo da ima kognitivnu vrednost, već i političku funkciju, odnosno otvara prostor za etičko slušanje, priznanje i transformaciju. Sličnu argumentaciju razvija i Scarry (1985).

¹⁰ Pojam „epistemološke nepravde“, koji razvija Miranda Fricker, odnosi se na strukturne oblike nepoverenja prema svedočanstvu određenih grupa, naročito žena, manjina i društveno potlačenih subjekata. Fricker razlikuje dve vrste epistemološke nepravde: svedočeću nepravdu (*testimonial injustice*), kada se govoru subjekta ne veruje zbog predrasuda prema njegovom identitetu, i hermeneutičku nepravdu (*hermeneutical injustice*), kada pojedinac nema na raspolaganju društveno priznat jezik da izrazi sopstveno iskustvo (Fricker, 2007).

svedokinje sopstvenog bola. Njihovo svedočenje nije potvrđeno u jeziku moći, već odbijeno kao afektivno, iracionalno, telesno.

Ova duboko ukorenjena metafizička sumnja u žensko telo, kako ističu neke savremene autorke (Gatens, 1996; Lloyd, 1984), nije neutralno filozofsko nasleđe, već normativni temelj kasnijih institucionalnih nepravdi: filozofski dualizam (telo/um, afekt/razum, priroda/kultura) nije samo teorijska shema, već diskurzivna matrica kroz koju su generacije žena bile posmatrane, lečene, obrazovane i delegitimizovane. U tom smislu, filozofska tradicija ne može se tretirati odvojeno od savremenih režima pažnje: neprepoznavanje ženskog bola nije anomalija sistema, već njegov filozofski temelj.

Tu dolazimo i do Foucaulta, koji je pokazao da medicina nije neutralno polje dijagnoze, već mesto gde se moć ugravira u telo kroz jezik i praksu. U *Rađanju klinike* (2009), Foucault analizira nastanak „pogleda“ (*le regard médical*) koji tela klasifikuje, razlaže i rekonstruiše kroz režime znanja. Ali taj pogled nije univerzalan. Kada se primeni na žensko telo, on postaje selektivan, sumnjičav, normativan. Foucault tako pokazuje da režimi bola istovremeno funkcionišu kao režimi istine: oni određuju ko ima pravo da govori, šta može da kaže i kako njegovo telo biva percipirano. Žensko telo se u tom režimu često nalazi u položaju objekta – posmatrano, mereno, normirano – ali retko kada kao subjekt koji zna. Na ovom mestu feministička fenomenologija nudi korektiv. Bartky (1990) i Young (2005) odbacuju ideju tela kao neutralne pozornice afekata. One insistiraju da je telo prostorno-temporalni režim, oblikovano pogledom, normom i tišinom. Žensko telo nije samo telesna stvarnost, već društveni zadatak: ono se mora kontrolisati, oblikovati, disciplinovati. U tom poretku, ženska patnja postaje privatna stvar, ono što se toleriše, ali ne priznaje; što se trpi, ali se ne artikuliše. Susan Sontag (2003) ovu normalizaciju naziva privatizacijom patnje: mehanizmom kojim se društveni uzroci bola pretvaraju u individualne slabosti. U kontekstu ženskog bola i institucionalne nebrige, Sontag-in model važan je jer pokazuje kako patnja postaje privatna onda kada joj se oduzme društveno značenje. Kad se bol majke, porodilje, pacijentkinje tretira kao „normalan“ deo iskustva, ili kao „preosetljivost“, on napušta polje javnog i političkog i premešta se u domenu „moje tajne, mog tela“, gde nema kolektivne reakcije, nego samo individualne patnje. U tom smislu, ona pokazuje da društvo koje ne daje jezik toj patnji, i koje ne pruži institucijama zadatak da je priznaju, proizvodi upravo stanje u kome se bol smatra privatnom slabošću.

Sontag ukazuje i na to da gledanje tuđe patnje postaje ritual konsumerizma, slika bola je tu, a reakcija institucije kasni ili izostaje. To nije samo estetski ili moralni problem, već epistemološki: ako se ne vodi evidencija o boli, ako ona nije predmet obračuna i priznanja, ona ne može biti ni priznata. Dakle, bez institucionalne i društvene pažnje, bol se inertno integriše u normalni tok, postaje ne-hitno, ne-urgentno, i time ne-vidljivo. Za radničku klasu i marginalizovane žene (one koje daleko učestalije trpe porođajne traume, dijagnostičku odloženost, institucionalnu nebrigu) ovaj model duboko rezonuje: njihov bol ostaje neartikulisani i neadresirani. Tako bol ostaje u privatnoj sferi, ali u isto vreme postaje kolektivni simptom društvene disfunkcije.

U tom ključu treba posmatrati i upadljivi izostanak trudnoće iz većine filozofskih teorija tela i subjektivnosti. Kako primećuje Smith (2013), trudnoća destabilizuje klasične ontološke kategorije: subjekt i objekt, ja i drugo, zatvoreno i otvoreno. Trudno telo nije ni samostalno ni pasivno; ono je relaciono, višestruko, u stalnom procesu redefinisavanja granica i identiteta. Upravo zato je filozofija sistematski ignoriše: jer remeti strukturu autonomnog, koherentnog subjekta na kojoj se klasična epistemologija zasniva. Sličan uvid nudi i filozofkinja Marie Leborgne-Lucas (2024), opisujući trudnoću kao „filozofski skandal“, ontološko stanje koje ne može biti smešteno ni u dualizam ni u jedinstvo. Telo trudne žene nije ni jedno ni drugo, već dva u jednom, prostor u kojem subjektivnost biva istovremeno proširena i potkopana. Umesto da je posmatra kroz prizmu funkcije ili biološke reprodukcije, Leborgne-Lucas insistira na tome da trudno telo razotkriva poroznost svake filozofske kategorije koja pokušava da uspostavi čistu granicu. Trudnoća, u tom smislu, nije samo biološki već duboko ontološki događaj, onaj koji poziva filozofiju da se oslobodi ideje subjekta kao zatvorene, samodovoljne jedinice, i da teorizuje relacionalnost kao uslov mišljenja. Na tu liniju se nadovezuju i Genevieve Lloyd (1984) i Moira Gatens (1996), koje ukazuju da univerzalni subjekt zapadne misli nikada nije bio bez pola. Njegova „neutralnost“ je androcentrična konstrukcija, a svaki pokušaj da se „uključuje“ žene u taj okvir, bez redefinisavanja pojma tela, reprodukuje epistemološku nepravdu. Gatens predlaže da se telo ne posmatra kao pasivni organizam, već kao dinamički subjektivni režim u kojem se mišljenje, moć i afekat ne mogu razdvojiti. No da bi se to dogodilo, filozofija mora napustiti svoje teorijske uslove sterilnosti, mora se naučiti slušati telo koje diše, boli, nosi, deli. Tek tada bol prestaje biti simptom, a postaje ontološki iskaz o položaju subjekta u svetu.

Psihoanaliza: bol kao višak jezika i simbolizacije

Psihoanaliza otvara prostor za razumevanje bola ne kao biološke činjenice, već kao strukturalnog viška, nečega što nadilazi jezik, što izmiče simbolizaciji, što biva potisnuto upravo zato što ne može biti bezbedno upisano u simbolički poredak. U tom kontekstu, ženski bol postaje ono što Julia Kristeva (1988) naziva realnim, onim što se ne može reći, ali što opседа subjekt. Medicinske institucije, temeljene na racionalističkim režimima reprezentacije, imaju malo prostora za ovakvu vrstu bola: ono što nije umereno, verbalizovano i normativno lokalizovano često biva označeno kao histerično, afektivno ili izmišljeno. Ako institucionalna i filozofska analiza ženskog bola razotkriva njegove političke i epistemološke okvire, onda psihoanaliza omogućava uvid u njegovu simboličku proizvodnju i potiskivanje. U tom smislu, psihoanalitička teorija ne opisuje bol, već pokazuje kako se on ne pojavljuje, kako biva potisnut, premešten, isključen iz diskursa istine i autoriteta.

Ovaj deo se oslanja na distinkciju između semiotičkog i simboličkog, koju uvodi Julija Kristeva (1980), kao i na Lakanovo (1973) poimanje realnog, ali i na teorijske doprinose Anzieua (1985), Cavarero (2009) i Ettinger (2006) da bi se sagledalo kako se žensko iskustvo patnje artikuliše, ali i briše, unutar savremenih režima medicine, jezika i subjektivnosti. U Lakanovom pojmu realnog, nalazimo sve ono što nije moguće reći, što je izvan jezika, a upravo tu se često smešta žensko iskustvo patnje. Za razliku od imaginarne i simboličke dimenzije, realno je ono traumatsko „drugde“ koje ne može biti potpuno predstavljeno. Kristeva (1980) ovaj koncept proširuje kroz svoje razumevanje semiotičkog, tj. pred-jezičkog ritma tela koji ostaje potisnut u simboličkom poretku značenja. Žensko telo, naročito u kontekstu porođaja i bola, postaje paradigmatski primer tog realnog: izvan diskursa, ali neizbrisivo prisutno. Kristeva pokazuje kako telo može komunicirati bol kroz predisciplinske oblike izraza: kroz krik, gest, tišinu, mučninu. Međutim, ovaj način izražavanja bola ne registruje se kao istinit u medicinskom diskursu. Semiotičko telo, koje oseća, krvari, vrišti, nalazi se u poziciji strukturalne nemosti: ono ne poseduje jezik priznanja, već ga stalno iznova prekoračuje. Ženski bol, naročito u kontekstu seksualnog nasilja, porođajnih trauma ili reproduktivne nepravde, često je upravo takav – prisutan, ali neizgovoriv. Žene se tako nalaze u zamci: ako ne govore, njihova patnja ne postoji; ako govore previše, one su „problematične pacijentkinje“. U psihoanalitičkom smislu, to je struktura isključenja iz

simboličkog reda. Žensko telo postaje mesto neprepoznate traume, kao što pokazuje i recentna kritika transgeneracijskih trauma (Herman, 1992; Hirsch, 2012) i iskustava ćutanja, gubitka jezika, porodičnih i društvenih zabrana govora o patnji. Ta nemost nije individualna, već strukturalna.

Kristeva insistira na onome što izmiče jeziku: afektivnom, telesnom, sirovom iskustvu koje ne može biti svedeno na racionalnu artikulaciju. U tekstovima poput *Pouvoirs de l'horreur*, Kristeva (1980) uvodi pojam *objekta*, onoga što subjekt mora odbaciti kako bi se konstituisao kao „čist“, celovit, simbolički uređen. U tom smislu, žensko telo, naročito u porodu, menstruaciji, seksualnom nasilju, postaje „objektno“ telo, ono koje nosi višak materijalnosti, krvi, bola, poroznosti. Ženski krik u Kristevinom ključu nije samo znak bola: on je prekid jezika, mesto gde simbolički poredak puca. Taj krik je svedočanstvo koje ne može biti priznato jer ne dolazi iz mesta koje institucije priznaju kao mesto autoriteta govora. Žena koja vrišti nije racionalni pacijent, već histerična, emocionalna, preterana.

Francuska spisateljica i rediteljka Virginie Despentes u svom autobiografsko-političkom eseju *King Kong Theory* (2006) zahteva upravo pravo na preteranost. Ona odbija da patnju stilizuje, da bol pripitomi: „Moje silovanje nije bilo metafora. Moj bes nije pesma. Moje telo je bilo ranjeno, a jezik mi je bio oduzet“ (Despentes, 2006, str. 42). Despentesova jasno vidi da se ženska trauma delegitimizuje upravo kroz insistiranje na racionalnosti i tišini. Kao i Kristeva, ona pokazuje da institucionalna logika priznanja funkcioniše po principu diskurzivne pristojnosti: priznaje se samo ono što je artikulisano na „prihvatljiv“ način – racionalno, čisto, linearno. Kada Despentes govori o ženskoj seksualnosti, traumi, samopovređivanju ili pornografiji, ona zapravo pokušava da ponovo osvoji semiotički puls, ono afektivno, fragmentarno, sirovo u ženskom govoru koje Kristeva pozicionira kao ono što prethodi simboličkom. Njih dve se susreću u razumevanju da se žensko telo ne može u potpunosti ukrotiti jezikom i da bol ne mora uvek imati racionalni glas, već može postojati kao krik, šapat, tišina, auto-destruktivni gest. Krik, kod obe autorke, funkcioniše kao antiretorika: to nije poziv na sažaljenje, već poremećaj simboličkog poretka, onaj trenutak kada institucije više ne znaju šta da rade s onim što im se servira. Krik žene na akušerskom stolu, u policijskoj stanici, pred psihijatrom, nije neuspešan govor, već politički simptom onoga što nikada nije imalo pravo da progovori. Kristeva i Despentes se tako, iz različitih teorijskih i političkih pozicija, susreću na jednom mestu: u raskidu sa epistemologijom

čistoće, tišine i racionalnosti. Njihova ženska figura nije subjekt govora, već subjekt koji ometa govor, koji ga lomi, dere, odbacuje. U tom smislu, prepoznati žensku patnju znači i prepoznati te oblike svedočenja koje ne zvuče kako bi institucije očekivale da zvuče.

Adriana Cavarero nudi ključni doprinos razumevanju glasa kao političkog mesta. U knjizi *For More Than One Voice: Toward a Philosophy of Vocal Expression* (2005), Cavarero polazi od jedne naizgled jednostavne ideje: ljudski glas, otkriva prisustvo subjekta nezavisno od sadržaja govora. Ne u smislu sadržaja, već u smislu otkrivanja govorećeg subjekta. Čak i kada ne znamo šta neko govori, prepoznajemo ko govori, glas otkriva biće, njegovu jedinstvenost i telesnost, nepovljivost i ranjivost. Problem je, međutim, u tome što istorija filozofije – kao i lingvistika, muzička teorija, politička filozofija – sistematski privileguje semantičko nad fonetskim, značenje nad materijalnošću glasa, *logos* nad *phone*. To je ono što Cavarero (2005) naziva „devokalizacijom logosa“, proces kroz koji se subjekt redukuje na racionalnog nosioca značenja, dok se njegov glas – njegova telesna istina – potiskuje ili ismeva. Žene su u toj istoriji najčešće predstavljene upravo kroz figuru nepoželjnog glasa: od Sirena i Muza, preko Eha, do histerične pacijentkinje. Glas žene postaje ili opasnost (zavođenje), ili praznina (odjek), ili bolest (vrištanje). U istorijskoj simbolici Zapada, ženski glas se retko tretira kao nosilac racionalnog značenja (*logos*); umesto toga, on se često vezuje za zvuk koji pretil značenju, ili ga nadmašuje, potkopava, prazni (Cavarero, 2005; Dolar, 2006; Irigaray, 1985). Sirene iz *Odiseje* zavode ne rečima, već pevanjem, njihova glasovna zavodljivost simbolizuje opasnost ženske vokalnosti bez racionalnog sadržaja. Muze, iako čuvarice umetnosti, govore kroz pesnike, nikada same za sebe, njihova inspirativna uloga je pasivna i posredna. Eho, u Ovidijevoj *Metamorfozi*, kažnjena je tako da više ne može govoriti, već samo ponavljati, ženski glas tu postaje eho tuđeg glasa, bez sopstvene intencionalnosti. Histerična pacijentkinja iz medicine 19. veka vrišti, jeca, gubi glas ili ga pretvara u simptom, njen glas ne govori, on „izlazi“. Cavarero, međutim, pokušava da preokrene tu genealogiju: da vrati filozofiju glasu, da afirmiše politiku vokalnosti umesto politike reprezentacije. U toj novoj političkoj logici, nije presudno šta se govori, već ko govori. Glas prethodi jeziku, i time predstavlja egzistencijalnu izjavu prisustva. Krik žene koja trpi – u bolnici, na sudu, u porodičnom nasilju – nije „nerazuman“, već politički višak koji razotkriva granice institucionalnog slušanja. Ovaj uvid povezuje Kristevinu koncepciju semiotičkog tela (tela koje oseća pre nego što govori), Despen-tesin poziv na „bes bez dozvole“, i Cavarerin zahtev za prepoznavanjem glasa

kao političkog fenomena. Žena koja više, čuti, jeca ili gubi jezik u susretu s (institucionalnim) nasiljem, nije pacijentkinja kojoj nedostaje rečnik, već subjekat čiji glas društvo odbija da čuje, čiji je krik subverzija sistema.

Krik koji ne uspeva da pronađe odgovarajući jezik ostavlja trag ne samo u komunikaciji, već i u strukturi subjekta. Psihoanalitički koncept *moi-peau* („Ja-koža“), koji razvija francuski psihoanalitičar Didier Anzieu (1985) u istomenu delu, kako bi imenovao te nevidljive rane subjektivnosti, nudi relevantan teorijski okvir za razumevanje načina na koji institucionalna praksa, poput akušerskog nasilja, može proizvesti duboke povrede psihičkog integriteta. Anzieu opisuje kožu ne samo kao fizičku opnu već i kao psihičku membranu, mesto na kojem se oblikuje osećaj granice između sopstva i spoljnog sveta. Kada ta granica biva nasilno narušena – invazivnim medicinskim intervencijama bez pristanka, zanemarivanjem telesne autonomije ili verbalnim ponižavanjem – dolazi do pukotina u strukturi subjektivnosti, do onoga što Anzieu naziva ranjavanjem „ja-kože“. Žene koje su doživele akušersko nasilje često opisuju iskustva disocijacije, otuđenja od tela, gubitka osećaja jedinstva između sebe i sopstvene telesnosti. U psihoanalitičkom smislu, to ukazuje na raspad prvobitnih funkcija „ja-kože“: sposobnosti da se telo oseti kao kontinuitet, da koža štiti i obuhvata. Gubitak prostora u kojem bi se bol mogla transformisati u značenje. Umesto toga, bol ostaje „sirov“, afektivno preplavljujući, nediferenciran. Medicinska praksa koja ignoriše ovu dimenziju učestvuje u produkciji ne samo fizičke, već i psihičke traume, jer patnja ne proizilazi samo iz bola već i iz simboličke dezintegracije tela kao subjekta.

Ove psihoanalitičke perspektive omogućavaju da se akušersko nasilje ne razume samo kao kršenje medicinske etike, već kao traumatski upis u psihički aparat, koji podriva osećaj integriteta, kontinuiteta i dostojanstva. Priznavanje bola znači, u ovom kontekstu, i vraćanje *kože-ja* njenoj simboličkoj funkciji: zaštiti, obuhvatanju i svedočenju. Ono što psihoanaliza takođe razotkriva jeste da je ćutanje o bolu često strukturalno, a ne individualno. Medicinska ravnodušnost, proceduralna invazivnost i epistemološka sumnja nisu samo znak nekompetencije ili nemara: oni su izraz simboličke organizacije znanja u kojoj žensko telo nema potpun status subjekta. Patnja u tom kontekstu ne biva samo telesna: ona postaje ontološka i diskurzivna rana. Ovaj deo nas tako vodi ka poslednjem zaključku rada: da priznanje patnje ne može biti samo medicinska odluka, već zahteva etičko i političko prepoznavanje i priznanje drugog kao nosioca značenja i subjektivne istine.

Patnja kao politička subverzija

Malo ko tako precizno i bolno opisuje institucionalnu nebrigu kao francuski pisac Édouard Louis. Njegova knjiga *Qui a tué mon père* (Louis, 2018) ne prikazuje očevu smrt kao biološku neminovnost, već kao politički zločin. „Imena ubica“ su imena francuskih političara, ministara rada i zdravstva, koji su kroz rezanje socijalne zaštite, ukidanje invalidskih naknada i degradaciju javnog zdravstva, direktno uticali na degradaciju tela njegovog oca, radnika sa severa Francuske.

Telo ovde nije metafora, ono je mesto na kojem se piše klasna sudbina. „Moj otac je počeo da umire kada su mu zabranili da boluje“ (Louis, 2018, str. 12). Bol očevog tela, uništenog poniženjem, klasnim nasiljem i medicinskom ravnodušnošću, ne predstavlja samo individualnu tragediju, već političku optužbu. Bol nije metafora, već materijalni trag strukturalnog zanemarivanja: političke odluke ubijaju tela, ne na apstraktan način, već doslovno. Bol nije priznat, jer ne dolazi iz tela koje ima simbolički kapital. Kao i kod žena u akušerskom sistemu, telo njegovog oca nije imalo jezik kojim bi moglo da artikulise svoju patnju, niti društvenu autorizaciju da kaže: boli me. Louis dodatno osvetljava kako se bol ne pojavljuje samo u obliku bolesti, već kao strukturalni efekat: dehumanizacija, homofobija, isključenost iz obrazovanja, odsustvo institucionalne pažnje.

Nebrige prema onima čiji bol ne poseduje društveni status, opisana je i u njegovom delu *L'effondrement* (Louis, 2022), gde svedoči o depresiji i samoubistvu svog brata, kao o simptomu društvene patologije. Njegov brat, fizički radnik, bio je uhvaćen u mrežu očekivanja koja bol smatra luksuzom, a mentalno zdravlje buržoaskim izumom. Louis (2022, str. 74) beleži scenu gotovo banalne okrutnosti: „Kada je moj brat rekao da mu je teško, pitali su ga zašto ne pokuša da nađe posao“. U toj rečenici kondenzovana je čitava ideologija radničke samodovoljnosti, u kojoj psihološka patnja nije priznata kao legitimna. Depresija u tom svetu „ne postoji“, jer je radniku dodeljena uloga funkcionalnog tela, ne fragilne psihe. Pojam psihičke, emocionalne ranjivosti ostaje vezan za one koji mogu da ga artikulišu u priznatom jeziku, najčešće obrazovanih, srednjeklasnih i viših slojeva. Za radničku klasu, kako pokazuje Louis, priznanje depresije je dvostruko nemoguće: prvo, zato što ne postoji jezik u kojem se ta patnja može izreći; drugo, zato što ne postoji institucija koja bi tu izjavu ozbiljno shvatila. U tom smislu, Louis ne piše samo o individualnoj tragediji, već o klasno strukturisanoj epistemološkoj nepravdi: brat

koji oseća teskobu, gubitak smisla, ili suicidalne impulse, ne može reći „idem kod psihologa“, jer u njegovom svetu to nije opcija, ni materijalno, ni kulturno. Odlazak kod psihologa, kao što Louis beleži, često se percipira kao slabost, ili još gore, kao znak društvene izdaje: priznavanje neadekvatnosti u svetu gde telo mora da bude korisno, a duša ako i postoji da čuti.

Sličan mehanizam zatičemo u tretmanu žena tokom porođaja, gde se fizički i psihički bol, ukoliko nije „klinički hitan“, sistematski potiskuje pod mantru „važno je da je beba dobro“. U toj frazi sadržana je strukturalna redukcija porođajnog iskustva na ishod, a ne proces; na funkcionalni rezultat (živo dete), a ne na afektivnu, subjektivnu i telesnu celinu žene koja rađa. Kao i kod Louisovog brata, patnja žene ovde ne biva priznata, jer se ne uklapa u dominantni narativ produktivnosti i samoprevazilaženja. I u jednom i u drugom slučaju, kod radničkog muškarca u depresiji i kod žene u postporođajnoj traumi, institucija ne sluša, jer ne poseduje kategorije u kojima bi se te tišine mogle čuti kao relevantne. Ono što ovde povezuje iskustvo porođaja i radničke depresije nije samo bol, već odsustvo jezika u kojem se taj bol može artikulirati bez rizika da bude odbačen, posramljen ili naturalizovan. I u jednom i u drugom slučaju, pitanje priznanja bola postaje pitanje pristupa epistemološkim i simboličkim resursima, mogućnosti da se kaže: i ja postojim, i mene boli, bez potrebe da se dodaje: ali beba je dobro, ili: ali idem na posao.

Pravo da nas boli, i da nas neko čuje, i dalje je privilegija. Bol, u tom kontekstu, nije samo dijagnoza, već klasno kodiran luksuz. Nije svima jednako dostupno pravo na introspekciju, odmor, emocionalni jezik.

Za razliku od spektakularnih oblika nasilja, ovi primeri svedoče o *slow death*¹¹ (sporoj smrti) koja se dešava tiho, svakodnevno, kroz sistemsku ravnodušnost. To je „politika odlaganja“ bola, u kojoj institucije ne negiraju da ljudi pate, ali im istovremeno uskraćuju sredstva da tu patnju artikuliraju, priznaju i leče. U tom ključu, Louisovo svedočenje o bratu ne predstavlja „tragediju“ u tradicionalnom smislu, već upravo paradigmu spore smrti: život u kojem je depresija normalizovana, psihološka ranjivost neimenovana, a institucionalna intervencija zamenjena moralnim sudom („nađi posao“/„važno je da je beba

¹¹ Lauren Berlant (2007) uvodi koncept „spore smrti“ (*slow death*), koji označava ne naglo nasilje, već produženo trajanje u uslovima nebrige, iscrpljenosti i zanemarivanja osnovnih oblika podrške. U tekstu „Slow Death (Sovereignty, Obesity, Lateral Agency)“ Berlant piše o životima koji nisu direktno uništeni, ali ni podržani: to su životi koji se „održavaju“ u permanentnom stanju gubitka, erozije i potisnute patnje. „Sporna smrt je fizičko iscrpljivanje jedne populacije i propadanje ljudi unutar te populacije, koje je gotovo određujući uslov njihovog iskustva i njihovog istorijskog postojanja.“ (Berlant, 2007, str. 754).

dobro“). U tom poretku, smrt nije iznenađenje, već logičan ishod odsustva brige. Upravo ovakva struktura epistemološke i institucionalne tišine okružuje i porođajne traume. Akušersko nasilje – koje obuhvata verbalna poniženja, proceduralne intervencije bez pristanka, odbijanje analgezije ili ignorisanje porođajnog glasa – sve donedavno nije imalo svoje ime.¹² Neimenovana patnja nije nepostojeća, ali jeste neprepoznata. Tek poslednjih godina, feminističke kritike iz oblasti medicine, prava i filozofije¹³ počinju da insistiraju na tome da nasilje bez definicije nije nevidljivo, već sistemski naturalizovano.¹⁴ U tom smislu, institucionalna nebriga – bilo u vidu neprepoznate depresije, porođajnih trauma ili ignorisanih telesnih simptoma – nije puki nedostatak resursa. Ona je aktivna politika, deo režima selektivne pažnje, koji određuje čije se patnje priznaju, a čije ostaju bez jezika, bez kategorije, bez političkog statusa.

Psihoanalitička teorija nam pomaže da razumemo kako se bol upisuje u strukturu subjekta, a feministička etika brige otvara pitanje: kako da taj bol bude prepoznat, podržan i transformisan? Ako je telo prostor ranjavanja, onda briga mora postati prostor političke reparacije. Joan Tronto u svojoj definiciji brige polazi od jednostavne, ali radikalne premise: „briga je sve ono što činimo da bi svet bio održiv“ (1993) ne samo u fizičkom, već i u emocionalnom, političkom i moralnom smislu. U tom svetlu, odbijanje da se prepozna bol žene ne može se shvatiti kao puka institucionalna manjkavost. To je aktivna suspenzija brige, jedan oblik društvene indiferentnosti koji vodi ka nevidljivoj eroziji telesnog i psihičkog integriteta u uslovima sistemske zapuštenosti.

U tom smislu, feministička etika brige ne nudi samo etički korektiv medicine; ona je i ontološka pretpostavka političkog subjekta: subjekat koji trpi, ali i koji se u brizi potvrđuje, isceljuje i vraća sebi. Kada institucije odbijaju da priznaju bol, one zapravo odbijaju da priznaju subjektivnost samog tela koje pati.

U svetlu feminističke kritike medicine, etike brige (Tronto¹⁵, Mol, Gilligan) i teorija ranjivosti (Butler, Berlant, Cavarero), bol se mora prepoznati kao mesto političkog sukoba: između autoriteta i subjektivnosti, između ekspertize i iskustva,

---

¹² Početkom 2010-ih termin *obstetric violence* ulazi u širu upotrebu zahvaljujući pravnim inicijativama u Latinskoj Americi, posebno u Venezueli, koju su sledile Argentina, Brazil i nekoliko meksičkih država, gde je institucionalno priznato kao oblik rodno zasnovanog nasilja (Simić, 2025, str. 56).

¹³ Za filozofsku i medicinsko-antropološku analizu videti Pantović & Zarić, 2025.

¹⁴ O ovom pitanju videti Schalck et al., 2023.

¹⁵ Tronto (1993) u knjizi *Moral Boundaries* razvija koncept političke brige kao odnosa zasnovanog na ranjivosti i međuzavisnosti. Tronto i Fisher (1990) dodatno razrađuju ovaj pristup kroz definisanje brige kao političke prakse.

između institucionalnog jezika i afektivne stvarnosti. Etika brige tu ne označava sentimentalni poziv na saosećanje, već zahtev za redistribucijom pažnje, onako kako se nekada tražila redistribucija bogatstva. Briga postaje politička tamo gde njeno uskraćivanje proizvodi epistemičku nepravdu i telesnu traumu.

Prepoznavanje bola stoga nije neutralan čin, ono zahteva prekoračenje granica kliničkog, standardizovanog, normativnog diskursa, i otvaranje prostora za govor koji ne pripada ekspertima, već subjektima bola. To je epistemološki izazov, ali i etička obaveza. Potrebno je redefinisati uslove pod kojima bol može postati priznato znanje, i uslove pod kojima se to znanje može politički artikulirati. Zato, pitanje ženskog bola, a naročito u kontekstu akušerskih praksi, ne može se svesti na puku medicinsku tehnikaliju. Ono je ontološko, jer se tiče samih granica između subjekta i tela; epistemološko, jer razotkriva nejednakosti u pravu na znanje i svedočenje; i političko, jer artikulira pitanje ko ima pravo da pati javno, ko da bude verovan, i čije se telo uzima za merodavno.

Neophodno je, u tom kontekstu, otvoriti prostor za ono što je Foucault nazivao „subjektima nespoznatog znanja“,¹⁶ onima čije iskustvo ostaje neimeno­vano, neprepoznato, izvan granica legitimnog diskursa. Dokle god institucije ignorišu patnju, one ne samo da proizvode nepravdu, već i podrivaju same pretpostavke zajedničkog života: poverenje, brigu i mogućnost međusobnog razumevanja.

Zaključak

U viktimološkom okviru, nepriznati bol predstavlja oblik sekundarne viktimizacije: nepravda ne proizlazi samo iz samog iskustva patnje, već iz institucionalnog režima koji je prećutkuje, relativizuje ili naturalizuje kao „očekivanu“. Posmatrano iz perspektive ljudskih prava, pitanje ženskog bola postaje pitanje prava na priznanje, telesni integritet i epistemološku ravnopravnost.

¹⁶ Foucault u *La volonté de savoir* (1976) tematizuje način na koji režimi moći proizvode granice znanja, određujući ko može govoriti, pod kojim uslovima i sa kakvim efektom istine. U tom okviru mogu se identifikovati subjekti čija iskustva ostaju izvan polja legitimnog znanja, ne zato što su nemi, već zato što njihove diskurzivne pozicije nisu priznate unutar dominantnih režima veridikcije. Oni nisu odsutni, već epistemološki marginalizovani. U kontekstu medicine i institucionalne brige, žene – naročito one čiji se bol ne uklapa u normu racionalne, kontrolisane ekspresije – često zauzimaju upravo takvu poziciju: prisutne, ali neprepoznate; artikulirane, ali nedovoljno verodostojne. Njihovo iskustvo nije izvan diskursa, već izvan priznanja (Foucault, 1976, str. 78–80).

Borba protiv akušerskog nasilja, kao najvidljivijeg oblika institucionalne nebrige, stoga nije samo pitanje medicinskih protokola, već transformacije režima institucionalne odgovornosti prema ranjivosti. U tom smislu, potiskivanje ženskog svedočenja o bolu je strukturalno pitanje: ono se odvija kroz obrasce epistemološke nepravde, kroz medicinske prakse koje svedočenje tretiraju kao „subjektivni višak“, i kroz šire filozofske hijerarhije koje telu često oduzimaju status nosioca istine. Ako je, kako je sugerisao Foucault, medicina jedan od ključnih uređaja režima istine, onda nepriznati bol se ne može tretirati kao marginalna anomalija sistema, već na taj fenomen treba gledati kao na mesto na kojem se vidi njegova normativna selektivnost: ko je kredibilan, čije se iskustvo prevodi u znanje, i čiji glas ostaje u statusu šuma. Zato „priznavanje bola“ ne može biti svedeno na empatiju ili individualnu dobru volju, nego zahteva preusmeravanje institucionalnih režima slušanja: od logike proceduralne efikasnosti ka logici odnosa, odgovornosti i međuzavisnosti. Na etiku brige iz te perspektive ne treba gledati moralizatorski, već kao na kriterijum političke i profesionalne odgovornosti. Tek u takvom okviru bol može prestati da bude privatizovana slabost i postati legitimni oblik društvenog znanja, a briga politička obaveza: način na koji institucije priznaju subjekte, umesto da proizvode njihovu nevidljivost.

Literatura

Anzieu, D. (1985). *Le moi-peau*. Dunod.

Ballard, K., Lowton, K., & Wright, J. (2006). What's the delay? A qualitative study of women's experiences of reaching a diagnosis of endometriosis. *Fertility and Sterility*, 86(5), pp. 1296–1301. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2006.04.054>

Bellacasa, de la M. P. (2017). *Matters of Care*, University of Minnesota Press.

Bartky, S. L. (1990). *Femininity and domination: Studies in the phenomenology of oppression*. Routledge.

Berlant, L. (2007). Slow death (sovereignty, obesity, lateral agency). *Critical Inquiry*, 33(4), pp. 754–780.

Bohren, M. A., Vogel, J. P., Hunter, E. C., Lutsiv, O., Makh, S. K., Souza, J. P., Aguiar, C., Coneglian, F. S., Diniz, A. L. A., Tunçalp, Ö., Javadi, D., Oladapo, O. T., Khosla, R., Hindin, M. J., & Gülmezoglu, A. M. (2015). The mistreatment of women during childbirth in

-
- health facilities globally: A mixed-methods systematic review. *PLOS Medicine*. *PLoS Med* 12(06).
- Cavarero, A. (2003). *A più voci: Filosofia dell'espressione vocale*. Feltrinelli.
- Cavarero, A. (2005). The devocalization of logos. In *For more than one voice: Toward a philosophy of vocal expression* (pp. 33–41). Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804767309-005>
- Cavarero, A. (2009). *Horrorism: Naming contemporary violence*. Columbia University Press.
- Despentes, V. (2006). *King Kong théorie*. Grasset.
- Dolar, M. (2006). *A voice and nothing more*. MIT Press.
- Ettinger, B. L. (2006). *The matrixial borderspace*. University of Minnesota Press.
- Foucault, M. (1976). *La volonté de savoir*. Gallimard.
- Fricker, M. (2007). *Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing*. Oxford University Press.
- Fuko, M. (2009). *Rađanje klinike: Arheologija medicinskog opažanja*. Mediterran.
- Galen. (2006). *On diseases and symptoms*. Cambridge University Press.
- Gatens, M. (1996). *Imaginary bodies: Ethics, power and corporeality*. Routledge.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Harvard University Press.
- Hadfield, R., Mardon, H., Barlow, D., & Kennedy, S. (1996). Delay in the diagnosis of endometriosis: A survey of women from the USA and the UK. *Human Reproduction*, 11(4), pp. 878–880. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.humrep.a019275>
- Held, V. (2006). *The Ethics of Care: Personal, Political, and Global*. Oxford University Press.
- Herman, J. (1992). *Trauma and recovery: The aftermath of violence*. Basic Books.
- Hirsch, M. (2012). *The generation of postmemory: Writing and visual culture after the Holocaust*. Columbia University Press.
- Irigaray, L. (1985). *Speculum of the other woman*. Cornell University Press.
- Kristeva, J. (1988). *Étrangers à nous-mêmes*. Fayard.
- Kristeva, J. (1980). *Pouvoirs de l'horreur: Essai sur l'abjection*. Seuil.
- Lacan, J. (1973). *Le séminaire, Livre XI: Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Seuil.
- Leborgne-Lucas, M. (2024). *Un corps pour deux: Petite philosophie de la grossesse*. Payot.

- Lloyd, G. (1984). *The man of reason: "Male" and "female" in Western philosophy*. Routledge.
- Louis, É. (2018). *Qui a tué mon père*. Seuil.
- Louis, É. (2022). *L'effondrement*. Seuil.
- Mol, A. (2008). *The logic of care: Health and the problem of patient choice*. Routledge.
- Noddings, N. (1984). *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*. University of California Press.
- Pantović, L., & Zarić, Z. (2025). Šta medicina čini ženskom telu? Antropološko i filozofsko istraživanje akušerskog nasilja. In Resanović, M. & Matijević, T. (ur.), *Ko se još boji roda u Srbiji?* (str. 322–353). Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Plato. (2008). *Timaeus* (D. Zeyl, Trans.). Hackett Publishing Company. (Original work published ca. 360 BCE)
- Rich, A. (1976). *Of woman born: Motherhood as experience and institution*. Norton.
- Scarry, E. (1985). *The body in pain: The making and unmaking of the world*. Oxford University Press.
- Schalck, C., Gagnon, R., & Bisch, S. (Eds.). (2023). *Violences obstétricales et gynécologiques: Que fait-on de la parole des femmes?* L'Harmattan.
- Smith, N. (2013). Phenomenology of pregnancy: A cure for philosophy? *Philosophy and Social Criticism*, 39(8), pp. 781–798. <https://doi.org/10.1177/0191453713494960>
- Sontag, S. (1990). *Illness as metaphor and AIDS and its metaphors*. Picador.
- Sontag, S. (2003). *Regarding the pain of others*. Farrar, Straus and Giroux.
- Spelman, E. V. (1999). Woman as body: Ancient and contemporary views. In J. Price & M. Shildrick (Eds.), *Feminist theory and the body: A reader* (pp. 32–41). Routledge.
- Simić, J. (2025). Rodno zasnovano nasilje u zdravstvenim ustanovama – Pravni odgovor na ginekološko i akušersko nasilje. *Temida*, 28(1), 51–70. <https://doi.org/10.2298/TEM2501051S>
- Stanković, B. (2017). Women's experiences of childbirth in Serbian public healthcare institutions: A qualitative study, *International Journal of Behavioral Medicine* 24, 803–14.
- Tronto, J. C. (1993). *Moral Boundaries: A political argument for an ethic of care*. Routledge.
- Tronto, J. C. (2013). *Caring Democracy: Markets, Equality, and Justice*. NYU Press.
- Tronto, J. C., & Fisher, B. (1990). Toward a feminist theory of caring. In E. Abel & M. Nelson (Eds.), *Circles of care* (pp. 36–54). SUNY Press.

UNFPA. (2026). *Respectful Maternity Care: Women's Experiences and Outlooks in Eastern Europe and Central Asia*. UNFPA.

World Health Organization. (2014). *The prevention and elimination of disrespect and abuse during facility-based childbirth*. Geneva: WHO.

Young, I. M. (2005). *On female body experience: "Throwing like a girl" and other essays*. Oxford University Press.

ZONA ZARIĆ*

Pain, Suffering, and the Female Body: A Historical, Philosophical, and Psychoanalytic Approach¹⁷

This article examines how pain and suffering experienced by women are shaped and delegitimised within historical, philosophical, and psychoanalytic regimes of knowledge. Through an analysis of medical practice, philosophical traditions and psychoanalytic insights, the author demonstrates that pain is not a neutral biological sensation but rather an epistemologically, politically and symbolically structured phenomenon. The focus lies on the female body as a site where patriarchal discourses, institutional indifference and linguistic inadequacy intersect. Special attention is paid to obstetric violence and its inscription into the psychosymbolic structure of the subject. The aim of this article is to highlight the need for new regimes of recognizing pain, grounded in an ethics of care, a political analysis of vulnerability, and feminist theory of the body. By doing so, the paper opens up the question of possible alternatives ethics of care, epistemologies of vulnerability and feminist politics of recognition which acknowledge pain as a political category and a call for transformation of the regime of attention.

Keywords: pain, suffering, women, psychoanalysis, epistemic injustice, obstetric violence, feminist philosophy, care ethics, phenomenology, symbolic order.

---

* Dr Zona Zarić is a Research Fellow at the Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade. E-mail: zona.zaric@ifdt.bg.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0425-4636>

¹⁷ This article was realized with the support of the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, according to the Agreement on the realization and financing of scientific research 451-03-136/2025-03/ 200025.

TEMIDA

2026, vol. 29, br. 1, str. 69-93

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2601069R>

Originalni naučni rad

Primljeno: 29.12.2025.

Odobreno za štampu: 2.4.2026.

Patnja i počinitelji kaznenih djela

SUNČANA ROKSANDIĆ*

GORAN ARBANAS

NIKA SUTARA

MARIJANA JURIĆ VUKAŠIN

*R*ad promatra patnju kao slojevito emocionalno stanje koje nadilazi okvire samo jedne znanstvene grane te nalazi svoje mjesto i u kaznenopravnom kontekstu. Teorijski dio rada analizira pojavnost i oblike patnje u kaznenom pravu, pritom razmatrajući njezinu dvojaku prisutnost kroz viktimološku i kriminološku perspektivu. Koncept patnje promatra se u okviru kaznenih djela nasilja u obitelji i usmrćenja, pri čemu se identificiraju normativni i praktični izazovi povezani s njezinim definiranjem i utvrđivanjem. Empirijski dio rada temelji se na analizi medicinskih kartona 75 neubrojivih osoba koje su prisilno smještene na odjelu Zavoda za forenzičku psihijatriju „Dr. Vlado Jukić“ Klinike za psihijatriju Vrapče, s ciljem utvrđivanja izvora njihove patnje i njezine povezanosti s počinjenim djelima i postavljenim dijagnozama.

Ključne riječi: patnja, žrtva, počinitelj kaznenog djela, stanje dugotrajne patnje, neubrojive osobe

---

* Dr Sunčana Roksandić je vanredna profesorka i upravnica Katedre za kazneno pravo na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska. E-mail: suroksan@pravo.hr. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3523-6032>

Prim.dr. sc. Goran Arbanas, doktor medicine, vanredni profesor i šef Bolničkog odjela Zavoda za forenzičku psihijatriju „Dr. Vlado Jukić“ Klinike za psihijatriju Vrapče, Hrvatska.

E-mail: goran.arbanas@bolnica-vrapce.hr. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2770-0942>

Dr Nika Sutara je specijalizantkinja psihijatrije u Klinici za psihijatriju Vrapče, Hrvatska.

E-mail: sutaranika@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-7191-3187>

Marijana Jurić Vukašin je doktorska kandidatkinja na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska. E-mail: marijanajuric505@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-0009-1649>

Uvod

„Živjeti znači patiti; preživjeti znači pronaći neki smisao u patnji“ – rečenica je kojom se podsjeća da je život nerazdvojiv od patnje, a opstanak ljudske vrste ovisi o mogućnosti davanja smisla patnji (Frankl, 1992, str. 67). Upravo ta misao pokazuje da je patnja višeslojna i teško obuhvatljiva kategorija. Ona zauzima važno mjesto ne samo u psihološkom, nego i u medicinskom i pravnom kontekstu, osobito u području kaznenog prava. Iako je patnja primarno definirana kao psihološki pojam koji označava subjektivno iskustvo prožeto različitim fizičkim, emocionalnim, psihološkim i socijalnim dimenzijama,¹ njezino značenje ne može se svesti samo na promatranja jedne znanstvene grane. No, patnja je i prirodni dio ljudskog iskustva. Teško je uopće pokušati dati definiciju patnje, što je zanimljivo zaključio i Frank (2001) smatrajući da se patnja opire definiranju „jer predstavlja stvarnost onoga što nije“. Zbog njezine složene naravi i subjektivnosti, patnja može biti promatrana iz različitih perspektiva, a u ovom ćemo se radu osvrnuti na patnju u kontekstu kaznenog prava i forenzičke psihijatrije polazeći od dvojakog oblika patnje, one koja se javlja prije počinjenja i one koja egzistira kod počinitelja nakon počinjenja kaznenog djela. U kaznenopravnom kontekstu, patnja se javlja kao posljedica kaznenog djela, kao element, odnosno dio bića pojedinih kaznenih djela, kao olakotna ili otegotna okolnost prilikom određivanja sankcija. Može biti relevantna pri procjeni ličnosti počinitelja, utvrđenja njegove neubrojivosti ili bitno smanjenje ubrojivosti. Premda se najčešće promatra s viktimološkog aspekta, odnosno kao patnja žrtve kaznenog djela, ona se može sagledati i sa kriminološke strane, stavljajući u fokus počinitelja kaznenog djela.

U ovom radu teorijski se obrađuje pojam patnje i njezina prisutnost i značenje u kaznenom pravu te način na koji se ona ustanovljava u sudskoj praksi, osobito kroz kaznena djela nasilja u obitelji i usmrćenja. S druge strane, radi prevencije kažnjivih ponašanja i boljeg razumijevanja različitosti patnje sagledava se kako forenzička psihijatrija adresira patnju kod osoba koje su počinile protupravno djelo i to neovisno o tome je li ona činila jedan od konstitutivnih elemenata počinjenog djela. Takav pristup otvara pitanje pojavnih

---

¹ Patnja se pojavljuje u mnogim oblicima, npr. depresija, duboki osjećaj tuge, gubitak smisla i svrhe, neizdrživa bol, trauma, osjećaj praznine, niska motivacija, strah, anksioznost, a može biti povezana i sa fizičkim simptomima poput glavobolje, bolova u tijelu, problemima sa spavanjem itd.

oblika patnje i upućuje na nužnost provođenja daljnjih istraživanja. Promatrano s aspekta forenzičke psihijatrije, empirijsko istraživanje neubrojivih osoba kreće i od patnje koja podrazumijeva i patnju kao emocionalno stanje obilježeno i nelagodnom, distresom i nezadovoljstvom. Radi se, naime, o subjektivnim aspektima ljudskog života kojima je potrebno posvetiti veću pažnju (Aparecida Arena Ventura et al., 2025). Pojedini autori iz područja psihijatrije, poput Cassella (1982) i Bueno-Gomez (2017), govore o nužnosti „humanizacije medicine“, odnosno razvijanja načina i metodologije u medicini koja bi subjektivne dimenzije boli i patnje pretvorila u informacije koje liječnici mogu koristiti za razvoj novih pristupa, ujedno usmjerenih i na ublažavanje patnje.² Uzimajući navedena stajališta u obzir, u sklopu rada provedeno je empirijsko istraživanje izvora patnje na temelju podataka zabilježenih u medicinskom kartonu 75 neubrojivih osoba koje se nalaze na odjelu Zavoda za forenzičku psihijatriju „Dr. Vlado Jukić“ Klinike za psihijatriju Vrapče.

Cilj istraživanja jest utvrditi izvor njihove patnje i ispitati povezanost s dijagnozom i počinjenim kaznenim djelima, kako bi se pridonijelo boljem razumijevanju odnosa između psihičkog stanja pojedinca i kaznene odgovornosti, a što bi potencijalno utjecalo na prevenciju kaznenih ponašanja. Ključan znanstveni doprinos ovog rada jest interdisciplinarno povezivanje kaznenog prava i forenzičke psihijatrije u promatranje patnje i to u njenom dvostrukom obliku, kao one koja postoji prije i one koja se javlja kod počinitelja nakon počinjenja kaznenog djela. Jednako tako, analizira se, po prvi puta, pojam patnje u hrvatskom Kaznenom zakonu, gdje patnja predstavlja obilježje kaznenog djela. Istražuje se kako se shvaća pojam patnje od strane suda u tim djelima.

Patnja u kaznenom pravu

Usprkos činjenici da se pravni sustavi tradicionalno shvaćaju kao racionalni mehanizmi, posljednjih desetljeća sve se više javljaju tendencije koje istražuju njihove dodirne točke s emocijama koje, za razliku od prava, predstavljaju apstraktne i samim time teže mjerljive fenomene (Hafner, 2023). Grossi (2019), primjerice, iznosi teoriju prema kojoj se pravno rasuđivanje ne može u potpunosti razumjeti bez promatranja emocionalne dimenzije. Primjena

² Duarte Quilao (2018) u svom istraživanju razlikuje nekoliko vrsta patnje, odnosno fizičku patnju, psihološku patnju, socijalnu patnju, egzistencijalnu patnju i etičku patnju.

kaznenog prava doista ne bi mogla ispuniti svoju svrhu bez uvažavanja emocionalnih aspekata, budući da su oni ključni za razumijevanje žrtvina položaja, ali i analizu čimbenika koji utječu na ponašanje počinitelja. Kazneni zakon Republike Hrvatske³ kroz svoje normativne odredbe pridaje značaj emocionalnim stanjima izričito propisanim kao elementima pojedinih kaznenih djela. S obzirom na to da utvrđivanje postojanja takvih emocionalnih stanja predstavlja kompleksan postupak, njihovo detaljnije razumijevanje prepušteno je sudskoj praksi.

U zakonskim se odredbama tako pojavljuju različite emocionalne kategorije: patnja (u kaznenim djelima: zločin protiv čovječnosti (čl. 90 KZ), ratni zločin (čl. 91 KZ), mučenje i drugo okrutno, neljudsko ili ponižavajuće postupanje ili kažnjavanje (čl. 104 KZ), usmrćenje (čl. 112 KZ), ubijanje ili mučenje životinja), strah (nametljivo ponašanje (čl. 140 KZ), spolno uznemiravanje (čl. 156 KZ), nasilje u obitelji (čl. 179a KZ), prijetnja (čl. 139 KZ)), mržnja (teško ubojstvo (čl. 111 KZ), kvalificirani oblici pojedinih kaznenih djela⁴) i afekti jake prepasti i razdraženosti u kontekstu kaznenog djela usmrćenja (čl. 112 KZ) i nužne obrane kao jednog od razloga isključenja protupravnosti (čl. 21 KZ).

Među različitim emocionalnim stanjima patnja se posebno izdvaja s obzirom na to da je riječ o kompleksnoj i teško odredivoj emocionalnoj kategoriji, čija pravna relevantnost ima dvostruku dimenziju – može se promatrati iz perspektive žrtve, ali i počinitelja. U rječnicima je patnja definirana kao fizička ili psihička bol⁵, a filozofski autori poput DeGrazie (2014) opisuju ju kao izrazito neugodno emocionalno stanje povezano s velikom boli ili nelagodom. Upravo takva višeslojna shvaćanja patnje pokazuju da je riječ o emocionalnom stanju koje nije jednostavno utvrditi bez jasno definiranih kriterija, što je čini osobito izazovnom kategorijom u pravnom kontekstu.

U odredbama Kaznenog zakona, kao i u sudskoj praksi, patnja se pojavljuje kao posljedica kaznenih djela, kao sastavni dio bića kaznenih djela,

³ Kazneni zakon (Narodne novine broj 125/2011, 144/2012, 56/2015, 61/2015, 101/2017, 118/2018, 126/2019, 84/2021, 114/2022, 114/2023, 36/2024, 136/2025, dalje u tekstu: Kazneni zakon, KZ).

⁴ Motiv mržnje pojavljuje se kao kvalificirani oblik kaznenog djela sakaćenja ženskih spolnih organa (čl. 116 KZ), tjelesne ozljede (čl. 117 KZ), teške tjelesne ozljede (čl. 118 KZ), osobito teške tjelesne ozljede (čl. 119 KZ), sudjelovanja u tučnjavi (čl. 122 KZ), prisile (čl. 138 KZ), prijetnje (čl. 139 KZ), teškog kaznenog djela protiv spolne slobode (čl. 154 KZ), nasilničko ponašanje (čl. 323a KZ), izazivanje nereda (čl. 324 KZ), javno poticanje na nasilje i mržnju (čl. 325 KZ)

⁵ Oxford English Dictionary: https://www.oed.com/dictionary/suffering_n?tl=true, Cambridge Dictionary: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/suffering>. Stranici pristupljeno 5.12.2025.

odnosno kao element pojedinih kaznenih djela. Patnja može biti relevantna i u kontekstu smanjenja ubrojivosti ili kao olakotna okolnost pri izboru odgovarajuće sankcije za počinitelja. U stručnoj literaturi i sudskoj praksi, patnja se primarno vezuje uz viktimološki kontekst, kao posljedica koja se javlja uslijed činjenja kaznenih djela, odnosno kao jedna od posljedica koja mora nastupiti kako bi određeno kazneno djelo bilo dovršeno i kod jedan od čimbenika prilikom utvrđivanja visine nematerijalne štete koju je osoba pretrpila. To osobito dolazi do izražaja u kaznenim djelima poput mučenja životinja, teškog ubojstva i ratnih zločina, u kojima zakonodavac izričito prepoznaje patnju kao bitan element i posljedicu.⁶

U ovom kontekstu zanimljivo je spomenuti kazneno djelo nasilja u obitelji koje je u razvoju unutar hrvatskog zakonodavnog uređenja prošlo put od prekršajne do kaznene sfere, pri čemu je razumijevanje patnje dobilo značaj tek izmjenama Kaznenog zakona iz 2019. godine. Dragičević Prtenjača (2017) pritom ističe dva problema vezana uz pristupanje nasilju u obitelji do 2013. godine – njegovu dvostruku regulaciju putem prekršajnog i kaznenog prava te brzinu djelovanja nadležnih institucija. Naime, Kaznenim zakonom iz 2011. godine nastojalo se postaviti jasno razgraničenje oblika nasilja koji podliježu regulaciji prekršajnog prava i onih koji ulaze u kaznenu sferu, ali Dragičević Prtenjača ističe da je ta crta razgraničenja bila gotovo nevidljiva, što je nerijetko dovodilo do kršenja načela *ne bis in idem* (Dragičević Prtenjača, 2017), jer su se za činjenično iste radnje vodili kazneni i prekršajni postupci, pri čemu je kvalifikacija djela najčešće ovisila o procjeni policijskog službenika (Grozđanić et al., 2010). Ivičević Karas i Kos (2012) tako analiziraju sudsku praksu Vrhovnog suda Republike Hrvatske prema kojoj je implicitno vidljiv stav o nužnosti zakonodavnih izmjena budući da osude zbog činjenično istih događaja u kaznenom i u prekršajnom postupku dovode do povrede načela *ne bis in idem*.⁷ Izmjenama Kaznenog zakona iz 2015. godine⁸, posljednji je put nasilje u obitelji u čl. 179a inkriminirano kao samostalno i supsidijarno kazneno djelo. Dio akademske zajednice je upozoravao da se novo kazneno djelo tada smjestilo u sivu zonu između težih oblika klasičnih kaznenih djela i lakšeg oblika

⁶ O patnji kao elementu neimovinske štete videti više u: Bukovac Puvača, 2015; o patnji kod kaznenog djela mučenja životinja videti više u: Nedić, 2017; o teškom ubojstvu u kontekstu ranije zlostavljane bliske osobe videti više u: Ritossa & Škorić, (2022).

⁷ VSRH, Kzz 37/10-2, 22. rujna 2010.; VSRH, III Kr 230/10-4, 7. rujna 2011. Iz: Ivičević Karas & Kos, 2012.

⁸ Zakon o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona, Narodne novine br. 56/2015

prekršaja nasilja u obitelji, s nejasno pozicioniranim statusom (Getoš Kalac & Šprem, 2024). Upravo kako bi se jasnije razgraničio prekršaj i kazneno djelo, izmjenama Kaznenog zakona iz 2019. godine⁹ kaznenim djelom nasilja u obitelji alternativno je omogućeno dovođenje žrtve u stanje dugotrajne patnje. U praksi je to donijelo nove probleme budući da je utvrđivanje dugotrajne patnje ponajprije prepušteno vještačenju, o čemu je govorio i Vrhovni sud Republike Hrvatske: „Međutim, takvu ocjenu može dati samo vještak psihijatar, kao jedina za to ovlaštena i stručna osoba. Postojanje, karakter i intenzitet izvanrednog afektivnog stanja (...) predstavlja odlučnu činjenicu koja mora biti utvrđena s nedvojbenom sigurnošću. Bez provedenog psihijatrijskog vještačenja (...) to je, barem za sada, izostalo premda o toj odlučnoj okolnosti ovisi pravna kvalifikacija kaznenog djela (...).“¹⁰

Izmjenom Kaznenog zakona iz 2024. godine¹¹ proširena je kaznena odgovornost na slučajeve grubog i teškog kršenja propisa o zaštiti od nasilja u obitelji koji nemaju karakter nasilja koje je trajalo određeno vrijeme, nego se radi o događajima koji su po svom intenzitetu teži pa tako izlaze izvan granica prekršajne odgovornosti. Istodobno, obrisan je dio opisa kaznenog djela kojim je stanje dugotrajne patnje bilo propisano kao jedna od mogućih posljedica počinjenog kaznenog djela (Mavriček et al., 2024). Navedeno samo potvrđuje da je utvrđivanje stanja dugotrajne patnje kod žrtve naišlo na poteškoće u primjeni zbog subjektivnosti i nejasno postavljenih kriterija, ali i nedostatka sudske prakse koja bi kriterije stabilizirala i oživotvorila njihovu primjenu.

Sa druge strane, kazneno pravo povezuje patnju i s aspektom počinitelja kaznenog djela, pri čemu se ona najizraženije dovodi u vezu s kaznenim djelom usmrćenja na mah, gdje zakonodavac prepoznaje stanje dugotrajne patnje kao jednu od relevantnih okolnosti koja može, zajedno s drugim okolnostima, dovesti počinitelja u stanje u kojem počini kazneno djelo.

Kazneno djelo usmrćenja je privilegirani oblik kaznenog djela ubojstva¹², opisan u čl. 112. st. 1. Kaznenog zakona, a njegov oblik usmrćenja

---

⁹ Zakon o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona, Narodne novine br. 126/2019
¹⁰ Vrhovni sud Republike Hrvatske, broj: I Kž 486/2019-9 od 10. lipnja 2021.

¹¹ Zakon o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona, Narodne novine br. 36/2024

¹² Prije analize usmrćenja na mah potrebno je naglasiti da Kazneni zakon Republike Hrvatske u glavi X (kaznena djela protiv života i tijela) razlikuje kazneno djelo Ubojstva (čl. 110), kao temeljni oblik, čije zakonsko obilježje djela čini „tko ubije drugoga“, kazneno djelo Teškog ubojstva (čl. 111), kao kvalificirani oblik kaznenog djela ubojstva čija zakonska obilježja čine „tko drugoga ubije na okrutan ili podmukao način“, „tko ubije osobu posebno ranjivu zbog njezine dobi, teže tjelesne ili duševne smetnje ili trudnoće“, „tko ubije blisku osobu ili osobu

na mah čini onaj tko usmrti drugoga doveden bez svoje krivnje njegovim napadom, teškim vrijeđanjem ili zlostavljanjem u stanje dugotrajne patnje, jake razdraženosti ili prepasti. Navedeno djelo u sebi uključuje nekadašnje kazneno djelo Ubojstva na mah, koje je činio onaj „tko drugoga usmrti na mah doveden bez svoje krivnje u jaku razdraženost ili prepast njegovim napadom, zlostavljanjem ili teškim vrijeđanjem“. Dakle, upravo je „stanje dugotrajne patnje“ novina uvedena u ovo kazneno djelo, a može se opisati kao „situacije dugotrajne, kronične patnje izazvane zlostavljanjem, patnje iz koje počinitelj ne vidi drugog izlaza do ubojstva.“ (Bojanić et al., 2013). Zakonodavcu je kao inspiracija poslužio član 113 švicarskog Kaznenog zakona, kojim je inkriminirano usmrćenje pod utjecajem snažnog duševnog opterećenja, pri čemu se ono tumači kao dugotrajna patnja (Maršavelski & Turković, 2010). Kos upozorava da stanje dugotrajne patnje kao element navedenog kaznenog djela nije dovoljno određen, odnosno da je uveden samo opisno pa da je kroz sudsku praksu potrebno oživotvoriti njegovu primjenu (Kos, 2013).

Prema pregledima osnovnih sigurnosnih pokazatelja javne sigurnosti u Republici Hrvatskoj¹³, pri strukturi kaznenih djela koja se pojavljuju može se

koju je već ranije zlostavljao“, „tko ubije drugoga iz koristoljublja, bezobzirne osvete, mržnje ili drugih niskih pobuda“, „tko drugoga ubije radi počinjenja ili prikrivanja drugog kaznenog djela“ i „tko ubije službenu osobu u vezi s njezinim obavljanjem službene dužnosti“, te kazneno djelo Usmrćenja (čl. 112) kao privilegirani oblik ubojstva, a čija zakonska obilježja glase „tko usmrti drugoga doveden bez svoje krivnje njegovim napadom, teškim vrijeđanjem ili zlostavljanjem u stanje dugotrajne patnje, jake razdraženosti ili prepasti“, „majka koja usmrti dijete pod utjecajem jakog duševnog opterećenja zbog trudnoće ili poroda“ i „tko usmrti drugoga na njegov izričit i ozbiljan zahtjev iz suosjećanja zbog njegovog teškog zdravstvenog stanja“. Kazneno djelo usmrćenja je Kaznenim zakonom iz 1997. godine bilo podijeljeno u tri zasebna kaznena djela, odnosno Ubojstvo na mah (čl. 92), Čedomorstvo (čl. 93) i Usmrćenje na zahtjev (čl. 94). Također, u hrvatskom kaznenom zakonodavstvu postoje i Prouzročenje smrti iz nehaja (članak 113), a posljednjim izmjenama Kaznenog zakona uvedeno je i kazneno djelo Femicida, odnosno Teško ubojstvo ženske osobe (čl. 111a).

¹³ Vidi: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske: Višegodišnji pregledi osnovnih pokazatelja javne sigurnosti u RH: <https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-mup-a-i-bilteni-o-sigurnosti-cestovnog-prometa/visegodisnji-pregledi-osnovnih-pokazatelja-javne-sigurnosti-u-rh/287331>. Stranici pristupljeno 5.12.2025. U strukturi prijavljenih i razriješenih kaznenih djela od 2000. do 2009. godine, kazneno djelo Ubojstva na mah bilo je evidentirano jednom u 2000. godini, jednom u 2003. godini, jednom u 2004. godini, jednom u 2008. i jednom u 2009. godini. Prema pregledu za 2010, 2011. i 2012. godinu, pritom naglašavajući da je tada još vrijedio Kazneni zakon (NN 110/97, 27/98, 50/00, 129/00, 51/01, 111/03, 190/03, 105/04, 84/05, 71/06, 110/07, 152/08, 57/11, 143/12), koji je prestao važiti 1.1.2013. godine nije evidentirano kao prijavljeno niti razriješeno niti jedno kazneno djelo Ubojstva na mah, ali je 2012. godine evidentiran (prijavljen i razriješen) jedan Pokušaj ubojstva na mah. Nadalje, 2013. godine prijavljena i razriješena su 4 kaznena djela

zaključiti da se u praksi ne pribjegava „dovođenju u život“ emocija poput jake razdraženosti, prepasti i stanja dugotrajne patnje. U suštini, radi se o kaznenom djelu u kojem žrtva igra aktivnu ulogu koja prethodi i dovodi do smrtne posljedice jer ona dovodi počinitelja u stanje jake razdraženosti, prepasti ili stanje dugotrajne patnje. Počinitelj pritom odluku za počinjenje kaznenog djela donosi bez duljeg razmišljanja, odnosno kod njega se rađa oblik namjere kojeg kazneno pravo poznaje kao *dolus repetitus*. Ono što razlikuje stanje dugotrajne patnje od jake prepasti i razdraženosti jest činjenica da su potonje afekti, već od prije poznati kaznenom pravu, koji predstavljaju emocije snažnog intenziteta i kratkog trajanja. Sa druge strane, stanje dugotrajne patnje teško je, čak i po samoj jezičnoj strukturi, dovesti u vezu s nečim „kratkim“, budući da zakonodavac kao relevantnu prepoznaje patnju koja je trajala dulje vrijeme, odnosno koja je prerasla u dugotrajno stanje.

Međutim, iz sudske prakse proizlazi da sud najčešće zaključuje da nije dokazano da bi osoba bila u stanju dugotrajne patnje: *„Unatoč tome, što iz provedenih dokaza proizlazi da su odnosi optuženika i oštećenice bili poremećeni zbog čega je optuženik trpio, ništa ne ukazuje da bi to trpljenje po intenzitetu bilo na razini patnje, odnosno da bi dovelo do prouzročenja duševne patnje ili duševne boli u medicinskom smislu. Uzimajući u obzir odnos vanjskih faktora koji su djelovali na optuženika i njegovo unutarnje psihičko stanje, dade se zaključiti da na strani optuženika tempore cirminis nema elemenata ponašanja koji bi ukazivali na postojanje jake razdraženosti ili jake prepasti, time da je duševno stanje optuženika primarno vezano za strukturu njegove ličnosti, a ne uz ponašanje oštećenice prema njemu.“¹⁴*

Dakle, sudska praksa je formirala stajalište prema kojem je za pravnu relevantnost patnje nužno da ona bude prouzročena u medicinski prepoznatljivom smislu i da bude direktna reakcija počinitelja na ponašanje žrtve. Uključivanje emotivnih stanja poput dugotrajne patnje, ali i razdraženosti i prepasti u kazneno pravo, otvara put zloupotrebi u svrhu izbjegavanja težih kaznenih sankcija, što je vjerojatno jedan od razloga zašto sudovi restriktivno pristupaju tumačenju pojma patnje.

Nadalje, postoje situacije kada je patnja prepoznata kao stanje počinitelja, ali nije pravno relevantna u kontekstu kaznenog djela usmrćenja na

---

usmrćenja i potom tek 2017, 2018. i 2019. godine kada je prijavljeno i razriješeno jedno kazneno djelo Usmrćenja. Pregledi pokazuju da se potom tek 2022. godine pojavljuju 2, a 2024. godine jedno prijavljeno i razriješeno kazneno djelo Usmrćenja.

¹⁴ Presuda Vrhovnog suda Republike Hrvatske, broj I Kž 437/16 od 15. rujna 2016. godine

mah budući da se njezin izvor nije izravna reakcija na ponašanje žrtve: „...iz nalaza i mišljenja vještaka psihijatra uistinu proizlazi da je optuženik patio zbog napuštanja od strane supruge Ž. Č. i njezinog odlaska s mlađom kćeri M. u život s drugim čovjekom, sada pokojnim M. Š. Međutim, sve kada bi se i prihvatilo da je to stanje patnje bilo dugotrajno, ono nije bilo prouzročeno ni napadom ni teškim vrijeđanjem, a ni zlostavljanjem optuženika bilo od strane njegove supruge Ž. Č. bilo od strane sada pokojnog M. Š.“¹⁵

Prema rješenju Vrhovnog suda Republike Hrvatske, dugotrajna patnja predstavlja izvanredno duševno stanje koje po svom intenzitetu dovodi do tolikog uzbuđenja da počinitelj trenutno i iznenadno stvori odluku za počinjenje kaznenog djela: „Nadalje, u svom obrazloženju prvostupanjski sud definira stanje dugotrajne patnje kao neprekidno ili s kraćim periodima dulje trajanje teške duševne ili fizičke boli počinitelja kaznenog djela, koja patnja utječe na funkcioniranje osobe. Potom navodi da prihvaća nalaz i mišljenje vještaka psihijatra jer je on dao etiologiju patnje i sudu omogućio razumijevanje takvog stanja i njegovog utjecaja optuženice na ponašanje prema oštećeniku. No, osim takve uopćene i paušalne konstatacije, koja nije dostatna za razumijevanje psihičkog stanja optuženice i uzroka njezinog postupanja u vrijeme počinjenja djela, prvostupanjski sud nije iznio niti jedan argument ili dokaz iz kojeg bi proizlazilo je kod optuženice utvrđeno stanje dugotrajne patnje, kao izvanredno duševno stanje koje po svom intenzitetu dovodi do tolikog uzbuđenja da ona trenutno i bez daljnjeg razmišljanja iznenada stvori odluku na počinjenje kaznenog djela usmrćenja, pa se pobijana presuda i iz tog razloga ne može ispitati.“¹⁶

Vrhovni sud, čak i u situaciji u kojoj je nesporno da je optužena više godina trpjela fizičko i psihičko zlostavljanje, ne utvrđuje da je u konkretnom slučaju počinjeno kazneno djelo Usmrćenja na mah budući da njezino ponašanje *tempore criminis* nije bilo isprovocirano prethodećim radnjama oštećenika: „Upravo takvo inkriminirano ponašanje optuženice, a unatoč nespornoj činjenici da je oštećenik unazad nekoliko godina (2014. i 2017.) psihički i fizički zlostavljao optuženicu, zbog čega je intervenirala policija te su vođeni prekršajni postupci zbog nasilja u obitelji, a koje ponašanje inkriminiranog dana nije bilo isprovocirano neposredno prethodećim radnjama oštećenika, koji u svom ponašanju nije bio aktivan pa nije niti napadao, teško vrijeđao ili zlostavljao optuženicu, ne upućuje na zaključak da bi optuženica inkriminiranog dana

¹⁵ Presuda i rješenje Vrhovnog suda Republike Hrvatske, I Kž 457/2018 od 4. prosinca 2018. godine

¹⁶ Rješenje Vrhovnog suda Republike Hrvatske, broj I Kž 478/2019 od 3. listopada 2019. godine

*bila dovedena bez svoje krivnje u stanje dugotrajne patnje zbog kojeg je usmrtila oštećenika, već upravo suprotno, upućuje da je optuženica postupala s namjerom da ubije oštećenika, a kako je to pravilno utvrdio prvostupanjski sud.*¹⁷

Iz navedenog pregleda sudske prakse proizlazi da je utvrđivanje „stanja dugotrajne patnje“ u sudskom postupku povezano s poteškoćama i da ne prati intenciju koju je zakonodavac imao prilikom uvođenja pojma patnje u zakonski tekst. Naime, intervencija u zakonodavni tekst kaznenog djela usmrćenja na mah učinjena izmjenama iz 2011. godine namijenjena je situacijama u kojima počinitelj zbog dugotrajne i kronične patnje izazvane zlostavljanjem ne vidi drugi izlaz nego oduzimanje tuđeg života. Autori smatraju da zlostavljane i pretučene žene koje nakon dugogodišnjeg zlostavljanja u konačnici ubiju svog zlostavljača, predstavljaju primjer za kojim se zakonodavac vodio prilikom izmjena Kaznenog zakona koje su uvele ovaj pojam, pokušavajući uvažiti njihovu patnju i tako ju kroz samo biće djela učiniti privilegirajućom okolnošću i priznati njeno postojanje (Pavliček et al., 2014; Turković & Maršavelski, 2010). Upravo zato je i tijekom rasprava radne skupine prilikom izmjena kaznenog zakona 2011. godine zadržan pojam zlostavljanja, jer je on širi od napada i teškog vrijeđanja i može upućivati na dulje vremensko trajanje, a ne samo na jednokratni napad ili vrijeđanje (Turković & Maršavelski, 2010). Međutim, analiza sudske prakse pokazuje da je izjednačavanje stanja dugotrajne patnje s afektivnim stanjima jake prepasti i razdraženosti, koja nastupaju kao neposredna reakcija na aktivno ponašanje žrtve, dovelo do toga da se dugotrajna patnja u praksi ne može pravilno prepoznati. Njezino obilježje je dugotrajnost i teško ju je kao takvu povezati s odlukom na mah, a to je vidljivo i iz sudske prakse. Možda najbolji primjer je upravo zadnja citirana presuda u kojoj najviše do izražaja dolazi nelogičnost, jer je počinitelj zbog žrtve i njezinog zlostavljanja doveden u stanje dugotrajne patnje, ali u konkretnom slučaju takva patnja nije bila izravna reakcija na djelovanje žrtve prije samog čina usmrćenja pa samim time sud smatra da nije utvrđena ona patnja koju zakonski opis zahtijeva.

Kako je prethodno spomenuto, uvođenjem stanja dugotrajne patnje kao uzročnika za počinjenje kaznenog djela usmrćenja slijedio se primjer čl. 113 švicarskog Kaznenog zakona¹⁸. Međutim, možda temeljnu razliku predstavlja činjenica da prema švicarskom zakonu, kazneno djelo usmrćenja („*Totschlag*“)

¹⁷ Presuda Vrhovnog suda Republike Hrvatske, broj I Kž 290/2020 od 18. lipnja 2020. godine

¹⁸ 311.0 Schweizerisches Strafgesetzbuch vom 21. Dezember 1937, https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/de

čini ili onaj tko usmrti drugoga u stanju jake emocije („*heftige Gemütsbewegung*“) koja je, s obzirom na okolnosti, ispričiva ili onaj tko to učini u stanju dubokog psihičkog opterećenja („*grosse seelische Belastung*“). Dakle, prvi dio odredbe jasno je diferenciran od drugog čime je dopušteno da za ovaj privilegirani oblik ubojstva odgovara osoba koja odluku donosi na mah, pod utjecajem ispričive jake emocije, ali i ona koja se nalazi u stanju dubokog psihičkog opterećenja, koje bi odgovaralo stanju dugotrajne patnje. Premda i hrvatsko kazneno zakonodavstvo normativno razgraničuje stanje dugotrajne patnje od jake razdraženosti i prepasti, iz sudske prakse proizlazi nedosljednost u primjeni jer sudovi dugotrajnu patnju vežu uz afektivnu komponentu čime njezino utvrđivanje izjednačuju s utvrđivanjem jake razdraženosti i prepasti. Stoga se postavlja pitanje treba li izmijeniti opis kaznenog djela usmrćenja i jasnije odvojiti razliku, kako bi bio bliži švicarskom zakonu, posebice ako je namjera zakonodavca uistinu bila uzeti kroničnu i dugu patnju kao privilegirajuću okolnost. Ako zakonodavna odredba ostane u sadašnjem obliku, proizlazi iz sudske prakse da se i u slučajevima dugotrajne patnje zahtijeva *dolus repentinus*, odnosno namjera nastala u trenutku afektivne reakcije, što je pojmovno ponekad teško spojivo s naravi dugotrajne patnje. Takvo rješenje implicira da bi, čak i kada je počinitelj doveden u stanje dugotrajne psihičke patnje, za zakonsku relevantnost i dalje bilo nužno dodatno nastupanje trenutnog afektivnog stanja. Time se privilegirani oblik usmrćenja na mah svodi isključivo na situacije impulzivnog djelovanja, iako se čini da zakonodavna intencija, kao i samo pojmovno shvaćanje dugotrajne patnje, ne isključuje mogućnost da se odluka formira s predumišljajem (*dolus praemeditatus*) pod utjecajem teškog duševnog opterećenja uslijed trpljenja zlostavljanja. Analizirajući švicarski „*Totschlag*“, Ege obrazlaže da velika duševna opterećenost podrazumijeva kronično psihičko stanje pritiska koje u suštini postaje trajni proces, a konfliktna situacija razvija se tijekom duljeg vremena i u konačnici kulminira usmrćenjem bez postojanja snažne duševne uzbuđenosti u tom konkretnom trenutku. Pritom naglašava da u praksi ponekad svejedno može doći do kombinirane primjene afekta i kroničnog stanja pritiska na način da je počinitelj mogao biti izložen velikoj duševnoj opterećenosti koja se *tempore criminis* očitovala u afektivnom postupanju (Ege, 2017).

Kada se objedinjeno promotre izmjene kaznenog djela Nasilja u obitelji, iz čijeg je zakonskog opisa uklonjena dugotrajna patnja, kao i prethodno analizirane teškoće u njezinu utvrđivanju kod kaznenog djela Usmrćenja, postaje

očito da je patnja izrazito individualizirano i subjektivno emocionalno stanje koje nije lako utvrditi. Stoga je nužno njezino mjesto u kaznenom pravu ojačati jasnim i mjerljivim kriterijima koji bi omogućili pouzdano utvrđivanje njezina postojanja te razumijevanje učinaka koje ona ima i na počinitelja i na žrtvu.

Patnja u forenzičkoj psihijatriji

Nakon razmatranja patnje u kaznenopravnom okviru, kako s viktimološke, tako i s kriminološke strane, postaje jasno da je patnja višedimenzionalan i pravno relevantan fenomen. Posebnu kompleksnost patnja poprima u forenzičko-psihijatrijskom kontekstu, u kojem se spajaju kaznenopravni postulati i razumijevanje duševnih smetnji, odnosno utvrđivanja okolnosti koje počinitelja čine ubrojivim, smanjeno ubrojivim, bitno smanjeno ubrojivim ili neubrojivim.

Polazeći od Goretine definicije, forenzička psihijatrija obuhvaća psihijatrijska područja koja su na bilo koji način povezana s teorijskim ili praktičnim dimenzijama pravnog sustava (Goreta, 2021). Može se reći da je to područje u kojem se isprepliću kazneno pravo i njegove norme s psihijatrijom kao granom medicine koja se bavi sprječavanjem, nastankom i razvojem duševnih bolesti. Osobe za koje je u kaznenom postupku utvrđeno da su u stanju neubrojivosti¹⁹ počinile protupravno djelo²⁰ imaju specifičan položaj u kaznenom pravu budući da je u njihovom slučaju krivnja zbog počinjenog djela izostala pa im se ne može izreći kazna.²¹ Razlog tome leži u duševnim smetnjama, odnosno psihopatološkim čimbenicima koji djeluju na njihove umne i voljne

---

¹⁹ Prema čl. 24, st. 2 Kaznenog zakona, neubrojiva je osoba koja u vrijeme ostvarenja protupravnog djela nije mogla shvatiti značenje svojeg postupanja ili nije mogla vladati svojom voljom zbog duševne bolesti, privremene duševne poremećenosti, nedovoljnog duševnog razvitka ili neke druge teže duševne smetnje.

²⁰ S obzirom na to da prema kaznenom zakonodavstvu Republike Hrvatske neubrojive osobe nisu krive i ne može im se izreći kazna, u njihovom slučaju ne govorimo o počinjenju kaznenog nego protupravnog djela.

²¹ Čl. 23 Kaznenog zakona propisuje sastojke krivnje: „Kriv je za kazneno djelo počinitelj koji je u vrijeme počinjenja kaznenog djela bio ubrojiv, koji je postupao s namjerom ili iz nehaja, koji je bio svjestan ili je bio dužan i mogao biti svjestan da je njegovo djelo zabranjeno, a ne postoji nijedan ispričavajući razlog.“ Dakle, ubrojivost je jedan od sastojaka krivnje, a budući da ona izostaje kod osoba za koje se utvrdi da su u neubrojivom stanju počinile djelo, one ne mogu biti krive. To proizlazi iz načela krivnje propisanog u čl. 4 Kaznenog zakona prema kojem nitko ne može biti kažnjen ako nije kriv za počinjeno kazneno djelo (*nulla poena sine culpa*).

sposobnosti i tako im onemogućuju da svoje ponašanje usklade s normama koje pravni poredak nameće (Škorić & Srdoč, 2015). Iako se neubrojivima ne može izreći kazna, mogu im se izreći određene sigurnosne mjere²², a sud im može odrediti i prisilni smještaj u psihijatrijsku ustanovu ili psihijatrijsko liječenje na slobodi – što ne predstavlja kaznenopravnu sankciju. Sud će u tzv. utvrđujućoj presudi²³ odrediti prisilni smještaj neubrojive osobe u psihijatrijsku ustanovu ako utvrdi da postoji vjerojatnost da bi ta osoba zbog težih duševnih smetnji, zbog kojih je i nastupila njezina neubrojivost, mogla ponovno počinuti teže kazneno djelo i da je za otklanjanje te opasnosti potrebno njezino liječenje u psihijatrijskoj ustanovi.²⁴

Dakle, potrebno je nekoliko uvjeta koji moraju biti ispunjeni, da se radi o težim duševnim smetnjama, onima koji po svojoj naravi ili intenzitetu ograničavaju ili otežavaju psihičke funkcije osobe u mjeri da joj je neophodna psihijatrijska pomoć i potrebno je utvrditi da postoji opasnost od počinjenja težeg kaznenog djela. Takvu „forenzičku“ opasnost utvrđuju vještaci psihijatri, pri čemu se trebaju očitovati postoji li opasnost od počinjenja „lakših“ kaznenih djela (primjerice, kaznenih djela protiv časti i ugleda) ili onih „težih“, sličnih onima zbog kojeg se vodi postupak prema neubrojivoj osobi (Garašić et al., 2015). Uz opisane pretpostavke, potrebno je utvrditi i da je za otklanjanje opasnosti od počinjenja novog kaznenog djela nužno liječenje neubrojive osobe u psihijatrijskoj ustanovi, o čemu također mišljenje daje vještak psihijatar, uzimajući u obzir medicinske kriterije, prilike u kojima osoba živi i njezinu socijalnu sredinu (Garašić et al., 2015). Nakon pravomoćnosti „utvrđujuće presude“, prvostupanjski sud će nadležnom županijskom sudu dostaviti presudu, nalaz i

²² Neubrojivoj osobi mogu se izreći sigurnosne mjere zabrane obavljanja određene dužnosti ili djelatnosti, zabrane upravljanja motornim vozilom, zabrane približavanja, udaljenja iz zajedničkog kućanstva i zabrane pristupa internetu (čl. 24. st. 4. KZ).

²³ Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine br. 152/2008, 76/2009, 80/2011, 91/2012, 143/2012, 56/2013, 145/2013, 152/2014, 70/2017, 126/2019, 126/2019, 80/2022, 36/2024, 72/2025 u glavi XXVII propisuje postupak prema okrivljenicima s duševnim smetnjama (čl. 549-555). Sukladno čl. 554, ako sud nakon provedene rasprave utvrdi da je optuženik u stanju neubrojivosti počinio protupravno djelo te da postoje uvjeti za određivanje prisilnog smještaja optuženika u psihijatrijsku ustanovu ili za njegovo psihijatrijsko liječenje na slobodi prema odredbama Zakona o zaštiti osoba s duševnim smetnjama, donijet će presudu kojom se utvrđuje da je optuženik počinio protupravno djelo, da ga je počinio u stanju neubrojivosti, te odrediti prisilni smještaj u psihijatrijsku ustanovu ili psihijatrijsko liječenje na slobodi u trajanju šest mjeseci.

²⁴ Čl. 51, st. 1 Zakona o zaštiti osoba s duševnim smetnjama, Narodne novine br. 76/14 (dalje u tekstu: ZZODS)

mišljenje vještaka psihijatra i druge potrebne podatke, a županijski sud će rješenjem odrediti psihijatrijsku ustanovu u kojoj će neubrojiva osoba biti smještena, vodeći računa o stupnju opasnosti osobe i sigurnosnim uvjetima psihijatrijskih ustanova.²⁵ ²⁶ Upravo u tom trenutku događa se prijelaz neubrojivih osoba iz kaznenopravnog u civilnopravni sustav psihijatrijskog liječenja, reguliran odredbama Zakona o zaštiti osoba s duševnim smetnjama (Garašić et al., 2015).

Za razliku od ranijih dijelova rada u kojima je patnja analizirana u funkciji normativnog uređenja u kaznenom pravu, bilo kao element bića kaznenog djela, posljedica koja se javlja kod žrtve ili kao potencijalno relevantno emocionalno stanje počinitelja, u ovom dijelu rada analizirani su rezultati empirijskog istraživanja stanja patnje koju neubrojivi počinitelji koji se nalaze na prisilnom smještaju, osjećaju u sadašnjem trenutku i je li ista vezana uz počinjeno djelo i odnos prema žrtvi. Takav pristup otvara raspravu o dubljem razumijevanju emotivnog profila neubrojivih osoba i doprinosi širem sagledavanju uloge patnje u odluci ispunjenja protupravne radnje.

Prije analize rezultata potrebno je pojasniti da se patnja, za potrebe ovog istraživanja, razumijeva kao emocionalno stanje obilježeno nelagodom, distresom i nezadovoljstvom. Ona ne predstavlja dijagnozu prema postojećim klasifikacijama duševnih smetnji²⁷, već je dio šire kliničke slike. Istraživanje je provedeno nad 75 pacijenata koji se nalaze na prisilnom smještaju na odjelu Zavoda za forenzičku psihijatriju „Dr. Vlado Jukić“ Klinike za psihijatriju Vrapče, i to analizom dostupne medicinske dokumentacije i kliničkih anamneza.²⁸

Kategorije patnje korištene u ovom istraživanju nisu izvedene iz jednoga postojećeg teorijskog modela, budući da sustavna literatura koja opisuje tipologiju emocionalnih stanja neubrojivih počinitelja nakon izvršenja protupravne radnje i tijekom prisilnog psihijatrijskog smještaja, koliko je autorima poznato, još nije razvijena ni u domaćem ni u širem regionalnom kontekstu. Upravo ta praznina predstavlja jednu od motivacija za provedbu

²⁵ Čl. 53 ZZODS-a.

²⁶ Pravilnikom o listi psihijatrijskih ustanova za prisilni smještaj neubrojivih osoba i psihijatrijskih ustanova u kojima se neubrojive osobe liječe na slobodi (Narodne novine br. 56/2025) propisane su ustanove za prisilni smještaj neubrojivih osoba i njihovi kapaciteti.

²⁷ World Health Organization: International Classification of Diseases 10th Revision: <https://icd.who.int/browse10/2019/en>; American Psychiatric Association, DSM-5 Task Force. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5™ (5th ed.). American Psychiatric Publishing, Inc.. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>

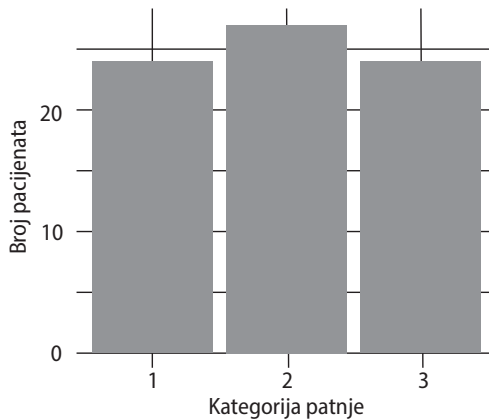
²⁸ Potrebno je naglasiti da analiza u ovom radu ima pretežno deskriptivan i eksploratoran karakter, s ograničenom mogućnošću kauzalnih zaključaka, što je očekivano s obzirom na veličinu uzorka.

ovog istraživanja. Kategorije su stoga oblikovane kao klinički operacionalni konstrukti temeljeni na promatranju dostupne medicinske dokumentacije i usmjereni na razlikovanje emocionalnih reakcija koje su klinički relevantne u forenzičko-psihijatrijskom okruženju. Odabir varijabli – vrsta kaznenog djela, dijagnoza i spol – nije motiviran formalnim teorijskim modelom, već klinički utemeljenom pretpostavkom da bi ove tri karakteristike mogle biti relevantni čimbenici u moduliranju emocionalnog odgovora počinitelja. Regresijska analiza u tom kontekstu ima ilustrativnu, a ne konfirmatornu ulogu te služi kao metodološki alat za provjeru postoje li ikakvi sustavni obrasci vrijedni daljnjeg teorijskog razmatranja. Razvrstavanje ispitanika u kategorije patnje provedeno je prema unaprijed definiranim operacionalnim kriterijima, na temelju sustavnog pregleda medicinske dokumentacije koji je provela osoba s kliničkim iskustvom u forenzičkoj psihijatriji. Kategorija „pati zbog djela“ (Patnja 1) primijenjena je kada su u dokumentaciji zabilježeni afektivni ili kognitivni znaci krivnje, žaljenja ili emocionalne reakcije usmjerene prema počinjenom djelu ili žrtvi. Kategorija „pati jer je u bolnici“ (Patnja 2) primijenjena je kada dokumentacija bilježi distres, negodovanje ili nezadovoljstvo smještajem i gubitkom slobode, bez izražene emocionalne veze s počinjenim djelom. Kategorija „svejedno mu je/nema uvid“ (Patnja 3) primijenjena je kada dokumentacija ne bilježi vidljive emocionalne reakcije ni na djelo ni na hospitalizaciju, što klinički može odražavati nedostatak uvida karakterističan za određene psihotične poremećaje, ali i specifične obrambene mehanizme. Potrebno je istaknuti ograničenja uzorka: mala zastupljenost ženskih ispitanica (n=13, 17,3%) onemogućuje statističku robustnost zaključaka prema spolu, a fragmentiranost pojedinih dijagnostičkih podskupina – posebno poremećaji uzrokovani psihoaktivnim tvarima (n=2) i afektivni poremećaji (n=2) – isključuje smislenu međugrupnu usporedbu za te kategorije. Rezultati stoga ne mogu biti generalizirani na širu populaciju neubrojivih počinitelja.

Analizirani podaci obuhvaćaju tri kategorije patnje – „pati zbog djela“, „pati jer je u bolnici“, „svejedno mu je/nema uvid“ i njihovu povezanost sa spolom, vrstom kaznenog djela i dijagnozom.

Učestalost kategorija patnje

U uzorku ispitanika najzastupljenija je bila druga kategorija patnje, odnosno patnja zbog boravka u bolnici, koja je zabilježena kod 27 ispitanika (36%). Prva kategorija, koja se odnosi na patnju zbog počinjenog djela, te treća kategorija, koja obuhvaća ispitanike kojima je svejedno ili nemaju uvid u vlastito stanje, bile su podjednako zastupljene, svaka s po 24 ispitanika (32%).

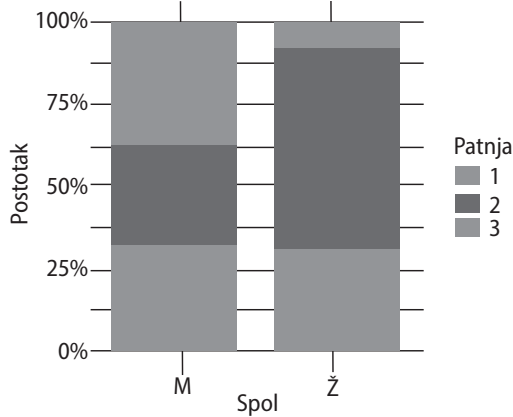

Grafikon 1: Učestalost kategorija patnje

Patnja i spol

Kod muških ispitanika (n=62) najzastupljenija je bila prva kategorija patnje, odnosno patnja zbog počinjenog djela, koja je zabilježena kod 23 ispitanika (37,1%). Slijedi treća kategorija, koja obuhvaća ispitanike kojima je svejedno ili nemaju uvid u vlastito stanje, sa 20 ispitanika (32,3%), dok je druga kategorija patnje, vezana uz boravak u bolnici, zabilježena kod 19 ispitanika (30,6%).

Kod ženskih ispitanika (n= 3) najizraženija je bila druga kategorija patnje, odnosno patnja zbog boravka u bolnici, koja je prisutna kod 8 ispitanica (61,5%). Treća kategorija zabilježena je kod četiri ispitanice (30,8%), dok je prva kategorija patnje bila najmanje zastupljena, sa jednom ispitanicom (7,7%).

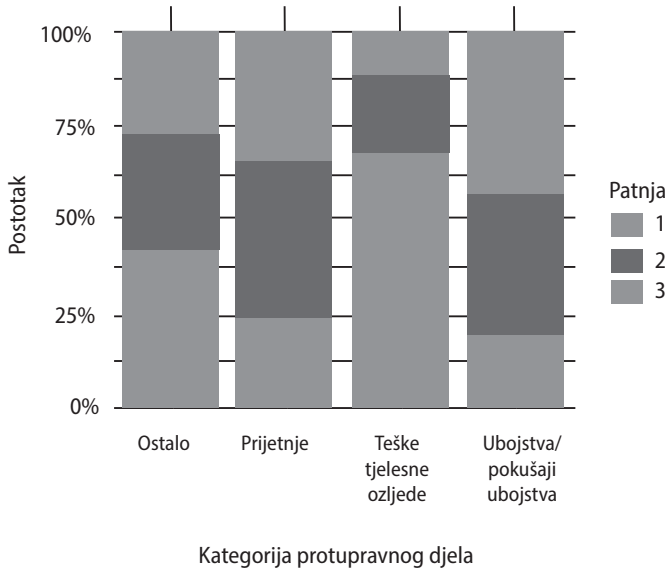
Grafikon 2: *Raspodjela patnje po spolu*

Analiza prema spolu pokazala je određene razlike – kod muškaraca su sve tri vrste patnje bile gotovo podjednako zastupljene, a kod žena je u najvećoj mjeri prisutna patnja povezana s hospitalizacijom.

Patnja u korelaciji s počinjenim protupravnim djelom (grupirano)

Kod ispitanika koji su počinili protupravna djela ubojstva ili pokušaja ubojstva najzastupljenija je prva kategorija patnje, odnosno patnja zbog počinjenog djela, koja je prisutna kod 9 ispitanika (42,9%), zatim slijedi druga kategorija, patnja zbog boravka u bolnici, s 8 ispitanika (38,1%), dok je treća kategorija najmanje zastupljena, sa četiri ispitanika (19,0%).

Što se tiče ispitanika koji su počinili protupravna djela prijetnji najčešća je druga kategorija patnje, zabilježena kod 11 ispitanika (42,3%), dok je prva kategorija prisutna kod 9 ispitanika (34,6%), a treća kod 6 ispitanika (23,1%). Kod ispitanika koji su počinili protupravna djela tjelesnih ozljeda izrazito dominira treća kategorija patnje, odnosno ispitanici kojima je svejedno ili nemaju uvid u vlastito stanje, koja je prisutna kod 6 ispitanika (66,7%). Druga kategorija zabilježena je kod dva ispitanika (22,2%), dok je prva kategorija najmanje zastupljena, sa jednim ispitanikom (11,1%). Kod ispitanika koji su počinili ostala protupravna djela najzastupljenija je treća kategorija patnje, prisutna kod 8 ispitanika (42,1%), zatim slijedi druga kategorija s 6 ispitanika (31,6%), dok je prva kategorija patnje zabilježena kod pet ispitanika (26,3%).

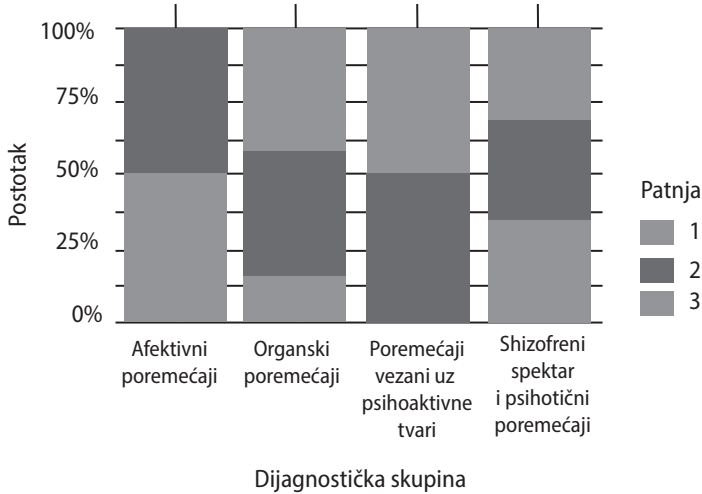
Grafikon 3: Patnja po kategoriji protupravnog djela

U odnosu na vrstu protupravnog djela, za istaknuti je da je kod počinitelja tjelesnih ozljeda prevladavala treća kategorija patnje, odnosno emocionalna indiferentnost prema počinjenom djelu. Patnja vezana uz boravak u bolnici najčešće se javljala kod počinitelja prijetnji, a kod počinitelja ubojstava i pokušaja ubojstava sve tri uočene vrste patnje bile su ravnomjerno raspodijeljene, s nešto naglašenijim povećanjem patnje zbog počinjenog djela.

Patnja u korelaciji s dijagnozom (ICD-10 grupirano)

Kod ispitanika s organskim poremećajima podjednako su zastupljene prva i druga kategorija patnje, svaka sa po 3 ispitanika (42,9%), dok je treća kategorija prisutna kod jednog ispitanika (14,3%). U skupini ispitanika s poremećajima uzrokovanim psihoaktivnim tvarima prva i druga kategorija patnje također su jednako zastupljene, svaka sa po 1 ispitanikom (50%), dok treća kategorija nije zabilježena. Među ispitanicima iz shizofrenog spektra i s psihozama raspodjela patnje je relativno ujednačena: druga i treća kategorija najzastupljenije su sa po 22 ispitanika (34,4%), dok je prva kategorija prisutna kod 20 ispitanika (31,2%). Kod afektivnih poremećaja nije zabilježena prva

kategorija patnje, dok su druga i treća kategorija jednako zastupljene, svaka sa po jednim ispitanikom (50%).

Grafikon 4: Patnja po dijagnostičkim skupinama

Dakle, niti u dijagnostičkim skupinama nije identificiran jednoznačan obrazac. U skupini poremećaja shizofrenog spektra, sve su tri vrste patnje bile podjednako zastupljene, a kod organskih poremećaja i poremećaja uzrokovanih psihoaktivnim tvarima uočeno je da se rjeđe pojavljuje patnja obilježena emocionalnom indiferentnošću.

Analiza rezultata

Statistički testovi nisu potvrdili postojanje značajnih povezanosti između kategorije patnje i analiziranih varijabli. Fisherov egzaktni test²⁹ pokazao je da ne postoji statistički značajna povezanost između vrste kaznenog djela i vrste patnje ($p=0.2343$), dok je povezanost s dijagnostičkom skupinom također bila neznačajna ($p=0.8505$). Ordinalna logistička regresija³⁰ dodatno je potvrdila da niti jedan od uključenih prediktora – vrsta kaznenog djela, dijagnoza ili spol – nema značajan utjecaj na kategoriju patnje, pri čemu su t-vrijednosti

²⁹ Fisherov egzaktni test je statistički test koji se koristi za ispitivanje postoji li značajna povezanost između dviju kategorijskih varijabli.

³⁰ Ordinalna logistička regresija je statistička metoda koja procjenjuje u kojoj mjeri pojedini prediktori doprinose promjeni u ordinalnoj ishodnoj varijabli te mogu li je pouzdano predvidjeti.

svih prediktora bile niske i statistički neznačajne. Iako su veličine efekta (Cramer's V od 0.14 do 0.24) ukazivale na slabe do umjerene povezanosti, one nisu bile dovoljno izražene da bi se mogle smatrati statistički relevantnima u ovom uzorku. Uočeni deskriptivni trendovi stoga se ne mogu interpretirati kao potvrđeni klinički obrasci, već isključivo kao preliminarne indikacije koje zahtijevaju provjeru na većem i metodološki kontroliranijem uzorku. Sveukupno, rezultati ukazuju da se sve tri kategorije patnje pojavljuju unutar svih analiziranih skupina bez statistički potvrđenog obrasca, što govori o izrazitoj heterogenosti emocionalnih reakcija nebrojivih počinitelja i potvrđuje da je patnja u ovom kontekstu duboko individualizirano iskustvo koje se ne može predvidjeti samo na temelju dijagnostičke ili kaznenopravne kategorije.

Zaključak

Patnja se kroz ovaj rad pokazala kao izrazito kompleksan i višedimenzionalan fenomen čija je važnost neupitna, kako iz kaznenopravne perspektive, tako i iz forenzičko-psihijatrijske, ali istodobno teško obuhvatljiva i određiva. Analiza njezinog položaja u kaznenom pravu, posebno ustanovljena kod kaznenog djela Nasilja u obitelji i kaznenog djela Usmrćenja na mah, pokazala je da zakonodavna nastojanja za uključivanjem patnje u zakonske opise kaznenih djela nisu bila praćena dovoljnim razvojem sudske prakse niti dosljednom primjenom tog pojma u praksi. To je rezultiralo nesigurnim tumačenjem, vidljivim u analizi „stanja dugotrajne patnje“ kod kaznenog djela Usmrćenja na mah. Unatoč obilježju dugotrajnosti, patnja je kod usmrćenja na mah izjednačena s afektima jake razdraženosti i prepasti, što otvara raspravu u kojoj mjeri sudska praksa prati intenciju koju je zakonodavac imao priznajući nečiju dugotrajnu patnju kao privilegij za blaže kažnjavanje ili je samim zakonskim opisom stvorena konceptualna nedosljednost. Posve je jasno da je nužno preciznije utvrditi kriterije koji moraju biti zadovoljeni da patnja bude utvrđena i da se uopće može analizirati u kaznenopravnom kontekstu. Međutim, time ostaje otvoreno šire pitanje kako uopće tako širokom fenomenu odrediti značenje i staviti ga u granice koje bi zadovoljile pravne zahtjeve. U drugom dijelu rada, fokus je prebačen na forenzičko-psihijatrijski kontekst u kojem se patnja sagleda kao nelagoda, distres, nezadovoljstvo, a njezini različiti oblici dodatno rasvjetljavaju individualnu narav onih

osoba koje su u stanju neubrojivosti izvršile protupravne radnje. Empirijsko istraživanje provedeno na odjelu Zavoda za forenzičku psihijatriju „Dr. Vlado Jukić“ Klinike za psihijatriju Vrapče pokazalo je da patnja neubrojivih počinitelja nije značajnije povezana s dijagnozom ni sa vrstom počinjenog djela. Upravo nepostojanje jasnog obrasca pojave patnje kod navedenog uzorka neubrojivih počinitelja dovodi do zaključka da je patnja izrazito individualizirano iskustvo koje zahtijeva temeljitu procjenu za pravilno adresiranje. Usporedba kaznenopravnih i forenzičko-psihijatrijskih spoznaja upućuje da je patnji nužno pristupati interdisciplinarno, pritom možda i izaći iz postavljenih okvira pravne i medicinske struke i uzeti u obzir i psihološke i sociološke čimbenike koji mogu utjecati na njezinu pojavnost.

Također, vrlo je važno da poteškoće u utvrđivanju patnje ne smiju dovesti do njezina potiskivanja ili uklanjanja iz zakonskih odredbi. Naprotiv, upravo su navedeni izazovi poziv na dodatna istraživanja kojima bi se razvili jasniji kriteriji za adresiranje patnje u normativnom i praktičnom smislu te samim time uskladila sudska praksa. U konačnici, samo takav pristup može dovesti do pravilnijeg detektiranja patnje koja je od neupitne kaznenopravne važnosti, kako za zaštitu žrtava, tako i za razumijevanje emocionalnog stanja počinitelja i učinkovitiju prevenciju.

Literatura

- Aparecida Arena Ventura, C., Moll, M., Kaori Hayashi, C., Sordi Carrara, B. & de Oliviera Reis, I. (2025). Mental suffering, based on the experiences of people who are mentally ill. *Primary health care research & development*, 26, e51. doi: 10.1017/S1463423625100121.
- Bojanić, I., Derenčinović, D., Grozdanić, V., Kurtović Mišić, A., Maršavelski, A., Mrčela, M., Munivrana Vajda, M., Nola, S., Novoselec, P., Roksandić Vidlička, S., Tripalo, D. & Turković, K. (2013). *Komentar Kaznenog zakona i drugi izvori novoga hrvatskog kaznenog zakonodavstva*. Zagreb: Narodne novine.
- Bueno-Gómez, N. (2017.) Conceptualizing suffering and pain. *Philos Ethics Humanit Med* 12, <https://doi.org/10.1186/s13010-017-0049-5>
- Bukovac Puvača, M. (2015). Deset godina nove koncepcije neimovinske štete. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 36(1), 157–180.
- Cassel, EJ. (1982) The nature of suffering and the goals of medicine. *The New England journal of medicine*, 306(11), 639–645. doi: 10.1056/NEJM198203183061104.

- DeGrazia, D. (2014). What Is Suffering and What Sorts of Beings Can Suffer? U R. M. Green & N. J. Palpant (Eds.), *Suffering and Bioethics* (2014; online ed., Oxford Academic, 20 Nov. 2014). <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199926176.003.0007>
- Dragičević Prtenjača, M. (2017). Dihotomija pristupa u rješavanju nasilja u obitelji putem prekršajnogpravnog i kaznenopravnog regulative. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 24(1), 141-175.
- Duarte Quilao, T. (2018.) Human suffering. *Cultura del ciudadano*, 15(2), 67-79, doi: 10.18041/1794-5232/cultrua.2018v15n2.5112
- Ege, G. (2017). *Der Affekt im schweizerischen Strafrecht: Die Berücksichtigung von heftigen Gemütsbewegungen im Allgemeinen und Besonderen Teil des schweizerischen Strafgesetzbuches*. Zurich: Schulthess Verlag.
- Frank, A. W. (2001). Can we research suffering? *Qualitative Health Research*, 11(3), 353-362.
- Frankl, V. E. (1992). *Man's search for meaning: An introduction to logotherapy* (4th ed.) (I. Lasch, Trans.). Beacon Press.
- Garašić, J., Goreta, M., Grđan, K., Grozdanić, V., Roksandić Vidlička, S., Škorić, M., Tripalo, D., & Veselić, I. (2015). *Komentar Zakona o zaštiti osoba s duševnim smetnjama: s provedbenim propisima, primjerima sudskih odluka, međunarodnim dokumentima i presudama Europskog suda za ljudska prava*. Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Getoš Kalac, A. & Šprem, P. (2024). Obiteljsko nasilje u svjetlu penalnog populizma. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 74(1), 35–70. <https://doi.org/10.3935/zpfz.74.1.02>
- Goreta, M. (2021). Budućnost forenzičke psihijatrije. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 28(1), 39–60. <https://doi.org/10.54070/hlj.28.1.2>
- Grossi, R. (2019). Law, emotion and the objectivity debate. *Griffith Law Review*, 28(1), 23–36. <https://doi.org/10.1080/10383441.2019.1627042>
- Grozdanić, V., Škorić, M. i Vinja, I. (2010). Nasilje u obitelji u svjetlu promjena Kaznenog zakona. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 17(2), 669-698.
- Hafner, M. (2023). Emotion in Criminal Law. In M. Brigaglia & C. Roversi (Eds.), *Legal Reasoning and Cognitive Science: Topics and Perspectives*, „Diritto & Questioni pubbliche“, Special Publication.
- Ivičević Karas, E. & Kos, D. (2012). Primjena načela *Ne bis in idem* u hrvatskom kaznenom pravu. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 19(2), 555-584.
- Kos, D. (2013). Najznačajnija kaznena djela protiv života i tijela – pravni kontinuitet i primjena blažeg zakona. *Zbornik radova s pravnog savjetovanja*, Vrhovni sud

---

Republike Hrvatske. Dostupno na: <https://www.vsrh.hr/kazneno-pravo-damir-kos-mag-iur.aspx>

- Maršavelski, A., & Turković, K. (2010). Nacrt posebnog dijela novog Kaznenog zakona – pregled pet glava. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 17(2), 507.
- Mavriček, M., Stipišić, J. & Javorina, T. (2024). Psihičko nasilje kao javni oblik nasilja u obitelji s osvrtom na razgraničenje prekršaja i kaznenog djela, *Priručnik za polaznike/ice*. Zagreb: Pravosudna akademija.
- Nedić, T. (2017). Primjenjivost nužne obrane kod kaznenog djela mučenja ili ubijanja životinje. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 38(2), 779–798.
- Pavliček, J., Kondor-Langer, M., Milivojević, L., Odeljan, R., Matijević, A., Modrić, I., & Damjanović, N. (2014). *Ubojstva u obitelji: Rezultati istraživanja*. Visoka policijska škola.
- Ritossa, D. & Škorić, M. (2022). Teško ubojstvo ranije zlostavljane bliske osobe – izvor vrste i mjere kazne u sudskoj praksi. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 29(2), 177–209.
- Škorić, M. & Srdoč, E. (2015). Pravni položaj nebrojivih počinitelja protupravnih djela u Republici Hrvatskoj. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 52(4), 933–953. <https://hrcak.srce.hr/152288>

Pravni izvori

- Kazneni zakon, Narodne novine broj 125/2011, 144/2012, 56/2015, 61/2015, 101/2017, 118/2018, 126/2019, 84/2021, 114/2022, 114/2023, 36/2024, 136/2025.
- Pravilnik o listi psihijatrijskih ustanova za prisilni smještaj nebrojivih osoba i psihijatrijskih ustanova u kojima se nebrojive osobe liječe na slobodi, Narodne novine br. 56/2025.
- Zakon o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona, Narodne novine br. 56/2015.
- Zakon o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona, Narodne novine br. 126/2019.
- Zakon o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona, Narodne novine br. 36/2024.
- Zakon o kaznenom postupku, Narodne novine br. 152/2008, 76/2009, 80/2011, 91/2012, 143/2012, 56/2013, 145/2013, 152/2014, 70/2017, 126/2019, 126/2019, 80/2022, 36/2024, 72/2025 .
- Zakon o zaštiti osoba s duševnim smetnjama, Narodne novine br. 76/14.

Sudska praksa

Presuda Vrhovnog suda Republike Hrvatske, broj I Kž 437/16 od 15. rujna 2016. godine

Vrhovni sud Republike Hrvatske, broj: I Kž 486/2019-9 od 10. lipnja 2021.

Presuda i rješenje Vrhovnog suda Republike Hrvatske, I Kž 457/2018 od 4. prosinca 2018. godine

Rješenje Vrhovnog suda Republike Hrvatske, broj I Kž 478/2019 od 3. listopada 2019. godine

Presuda Vrhovnog suda Republike Hrvatske, broj I Kž 290/2020 od 18. lipnja 2020. godine

Internet izvori

Cambridge Dictionary: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/suffering>, stranici pristupljeno 5.12.2025.

Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske: Višegodišnji pregledi osnovnih pokazatelja javne sigurnosti u RH: <https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-mup-a-i-bilteni-o-sigurnosti-cestovnog-prometa/visegodisnji-pregledi-osnovnih-pokazatelja-javne-sigurnosti-u-rh/287331> stranici pristupljeno 5.12.2025.

Oxford English Dictionary: https://www.oed.com/dictionary/suffering_n?tl=true, stranici pristupljeno 5.12.2025.

311.0 Schweizerisches Strafgesetzbuch vom 21. Dezember 1937, https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/de, stranici pristupljeno 5.12.2025.

World Health Organization: International Classification of Diseases 10th Revision: <https://icd.who.int/browse10/2019/en>; American Psychiatric Association, DSM-5 Task Force. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5™ (5th ed.). American Psychiatric Publishing, Inc.. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>, stranici pristupljeno 5.12.2025.

SUNČANA ROKSANDIĆ*

GORAN ARBANAS

NIKA SUTARA

MARIJANA JURIĆ VUKAŠIN

Suffering and Offenders of Crime

The paper examines suffering as a layered emotional state that transcends the boundaries of a single scientific discipline and finds its place within the context of criminal law. The theoretical part of the paper analyses the occurrence and forms of suffering in criminal law, considering its dual presence through both victimological and criminological perspectives. The concept of suffering is explored within the framework of criminal offenses such as domestic violence and homicide, identifying normative and practical challenges related to its definition and determination. The empirical part of the study is based on the analysis of medical records of 75 legally insane individuals who were involuntarily hospitalized in the Department of the Institute for Forensic Psychiatry "Dr. Vlado Jukić" at the Vrapče Psychiatric Clinic, with the aim of determining the sources of their suffering and its connection to the committed offenses and established diagnoses.

Keywords: suffering, victim, criminal offender, state of prolonged suffering, legally insane individuals

---

* Dr Sunčana Roksandić is an Associate Professor and the Head of the Department for Criminal Law at the Law Faculty, University of Zagreb, Croatia. E-mail: suroksan@pravo.hr. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3523-6032>

Prim. dr. sc. Goran Arbanas, MD, Associate Professor and the Head of the Hospital Department of the Institute for Forensic Psychiatry "Dr. Vlado Jukić", Vrapče Psychiatric Clinic, Croatia. E-mail: goran.arbanas@bolnica-vrapce.hr. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2770-0942>

Dr Nika Sutara is specializing psychiatry at the Vrapče Psychiatric Clinic, Croatia. E-mail: sutaranika@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-7191-3187>

Marijana Jurić Vukašin is a PhD candidate at the Law Faculty, University of Zagreb, Croatia. E-mail: marijanajuric505@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-0009-1649>

TEMIDA

2026, vol. 29, br. 1, str. 95-117

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2601095T>

Originalni naučni rad

Primljeno: 5.11.2025.

Odobreno za štampu: 25.3.2026.

Diskriminacija i naknada štete – koliko vredi naša bol?¹

ANĐELIJA TASIĆ*

U domaćem odštetnom pravu prihvaćena je subjektivna koncepcija nematerijalne štete, prema kojoj neimovinsku štetu ne čini sama povreda prava ličnosti, odnosno ličnog dobra kao objekta nekog subjektivnog neimovinskog prava, već pretrpljeni bol ili strah, povreda intimne sfere koja izaziva poremećaj u psihičkoj ravnoteži oštećenog. Povreda ustavom zagaranтовanog prava na nediskriminaciju predstavlja povredu prava ličnosti, a pravična naknada pripada onom titularu kome težina povrede i okolnosti slučaja opravdavaju novčano zadovoljenje. Stoga bol, kao kategorija, ima izuzetan značaj u odštetnom pravu. U ovom radu se, najpre, razmatraju teorijske koncepcije naknade nematerijalne štete – subjektivna, objektivna i mešovita i objašnjava primarno opredeljenje srpskog zakonodavca, ali i izvesna odstupanja. Ovo teorijsko razgraničenje poslužilo je kao osnova za analizu dostupne sudske prakse u antidiskriminacionim parnicama, koja treba da pokaže da li postoje određene manjkavosti u razumevanju i,

¹ Rad predstavlja rezultat istraživanja na projektu „Odgovornost u pravnom, društvenom i digitalnom kontekstu“ koji finansira Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.

Imenica „bol“ je dvorodna (muški i ženski rod) imenica (Šipka, 2010). Ovo određenje je važno s obzirom da se neretko sreće shvatanje da „ako se imenica *bol* upotrebljava u ženskom rodu (genitiv *boli*, dativ *boli*, množina *boli*), tada znači „osećanje patnje kao posledice neispunjenja želja ili gubitka dragih osoba ili vrednih stvari; tuga, žalost“: duševne boli, svishnuti od boli itd. Ako je imenica *bol* muškog roda (genitiv *bola*, dativ *bolu*, množina *bolovi*), tada znači „neprijatan osećaj telesne, fizičke patnje zbog povrede ili bolesti, poremećaja u organizmu“ (<https://www.opsteobrazovanje.in.rs/kako-se-pise/ta-bol-ili-taj-bol/>, uz ukazivanje na netačnost tvrdnje <https://www.pismenica.rs/kog-je-roda-imenica-bol/>, stranicama pristupljeno 25.10.2025). Kako se ovaj rad upravo tiče naknade štete usled različite vrste boli, važno je naglasiti da rod koji se koristi u ovom tekstu (ženski rod) nikako ne implicira vrstu patnje, već je nasumičan odabir autorke.

* Dr Anđelija Tasić je vanredna profesorka na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu.
E-mail: andjelija@prafak.ni.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9146-2088>

---

konsekventno, doslednoj primeni subjektivne koncepcije nematerijalne štete u praksi. Naposletku, dat je osvrt na to kako se sudovi odnose prema kriterijumima za dosuđivanje naknade nematerijalne štete, imajući u vidu odredbe Zakona o obligacionim odnosima.

Ključne reči: diskriminacija, povreda prava ličnosti, naknada nematerijalne štete, bol.

Naknada nematerijalne štete – (da li je) *nihil novum sub sole*?

U (međunarodnom) pravu bol se ne definiše, već se pretežno vezuje za međunarodna dokumenta koja zabranjuju mučenje, nečovečno ili ponižavajuće postupanje (Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih i ponižavajućih kazni i postupaka², Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda³). Intenzitet i dužina boli uzima se kao jedan od odlučujućih kriterijuma za razlikovanje torture od drugih, manje intenzivnih oblika nehumanog postupanja.⁴ Ovo stanovište potvrđeno je i praksom Evropskog suda za ljudska prava, a naročito znamenitim slučajem *Ireland v. The United Kingdom* u kome se navodi da je „intenzitet bola ili patnje odlučujuća karakteristika torture koja je razlikuje od drugih sličnih dela“⁵. Značaj ove odluke toliki je da se i Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju pozvao na određenje torture navedeno u njoj prilikom obrazlaganja svojih odluke.⁶ Nakon donošenja Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih i ponižavajućih kazni i postupaka Evropski sud za ljudska prava se oslanja na definiciju iz čl. 1, st. 1. ove Konvencije, a iz koje se mogu izdvojiti tri suštinska elementa koja čine torturu. To su: „1) nanošenje teškog fizičkog bola ili patnje; 2) od strane ili uz pristanak i odobravanje državnih vlasti; 3) sa određenim ciljem poput prikupljanja informacija, kažnjavanja ili zastrašivanja“ (Krstić & Marinković, 2015; Rodley,

---

² Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih i ponižavajućih kazni i postupaka, Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori, br. 9/91.

³ Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005 - ispr. i Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori, br. 12/2010 i 10/2015.

⁴ Ostali elementi kojima Evropski sud za ljudska prava pridaje značaj prilikom razlikovanja su: učešće službenog lica, namera sa kojom i cilj radi koga se zlostavljanje vrši, kao i bespomoćnost žrtve (Dragičević Dičić, Janković & Petrović, 2011).

⁵ *Ireland v. The United Kingdom* (Predstavka 5310/71). Navedeno prema Luciano, 2024.

⁶ U predmetima *Prosecutor v. Kvočka*, Case No. IT-98-30/1, Appeals Chamber, Judgement, 28 February 2005, para. 142. i *Prosecutor v. Krnojelac*, Case No. IT-97-25-T, Trial Chamber, Judgement, 15 March 2002, paras. 180–181. citira se odluka *Ireland v. The United Kingdom* (Predstavka 5310/71), navedeno prema Luciano, 2024.

2002). Bol se, osim kao odlučujući, za neka druga dela može uzeti u obzir i kao otežavajući faktor prilikom odlučivanja (Soghomonyan & Cakal, 2021).

Osim na terenu krivičnog prava, bol u domaćem zakonodavstvu i praksi svoju naročitu vrednost dobija na terenu odštetnog prava. I na ovom polju umesto definisanja bola imamo određenje bola kompenzacijom i satisfakcijom kao osnovnim ciljevima kojima oštećeni teži (Karapanou & Visscher, 2010). Zakon o obligacionim odnosima (ZOO)⁷ u čl. 155 štetu određuje kao umanjenje nečije imovine (obična šteta) i sprečavanje njenog povećanja (izmakla korist), kao i nanošenje drugome fizičkog ili psihičkog bola ili straha (nematerijalna šteta). *Nihil novum sub sole* – tako bi se mogla opisati teorijska postavka naknade nematerijalne štete. Od svog donošenja, ZOO je postavljen na temeljima čiste subjektivne koncepcije nematerijalne štete. Neimovinsku (nematerijalnu) štetu ne čini sama povreda prava ličnosti, odnosno ličnog dobra kao objekta nekog subjektivnog neimovinskog prava, već pretrpljeni bol ili strah, povreda intimne sfere koja izaziva poremećaj u psihičkoj ravnoteži oštećenog (Stanković, 1998, navedeno prema Karanikić Mirić, 2018).

Ova koncepcija, koja je činila polaznu tačku zajedničkog, jugoslovenskog ZOO iz 1978. godine, kasnije je napuštena u pojedinim zemljama bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ). Hrvatska je 2005. prihvatila objektivnu koncepciju nematerijalne štete, propisujući da je šteta umanjenje nečije imovine (obična šteta), sprečavanje njenog povećanja (izmakla dobit) i povreda prava ličnosti (neimovinska šteta).⁸ Hrvatski Zakon o obveznim odnosima (ZOO HR) u članu 19 pojašnjava da pod pravima ličnosti podrazumeva pravo na život, telesno i dušeno zdravlje, ugled, čast, dostojanstvo, ime, privatnost ličnog i porodičnog života, slobodu i drugo. U slučaju povrede prava ličnosti sud će, ako nađe da to težina povrede i okolnosti slučaja opravdavaju, dosuditi pravičnu novčanu nadoknadu, nezavisno od naknade imovinske štete, a i kada nje nema.⁹ Promenom definicije neimovinske štete iz „nanošenja drugom fizičkog ili psihičkog bola ili straha“, u „povredu prava ličnosti“ ZOO HR je napustio dotadašnje subjektivno, odnosno subjektivno-objektivno shvatanje neimovinske štete, u korist njene

⁷ Zakon o obligacionim odnosima, Službeni list SFRJ, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, Službeni list SRJ, br. 31/93, Službeni list SCG, br. 1/2003 - Ustavna povelja i Službeni glasnik RS, br. 18/2020.

⁸ Čl. 1046 Zakona o obveznim odnosima, Narodne novine, br. 35/2005, 41/2008, 125/2011 i 78/2015, 29/2018, 126/2021, 114/2022, 156/2022 i 155/2023 (ZOO HR).

⁹ Čl. 1100 ZOO HR.

objektivne definicije. Već je sama povreda prava ličnosti neimovinska šteta, a pretrpljena fizička i duševna bol postali su samo merilo težine povrede prava ličnosti (Bukovac Puvača, 2015). I crnogorski zakon je doživeo tranziciju – od čisto subjektivne koncepcije prešlo se, 2008. godine, na mešovitu koncepciju nematerijalne štete, da bi ona u potpunosti bila zamenjena čisto objektivnom koncepcijom 2017. godine, što je u zakonskom tekstu propisano na potpuno isti način kao u hrvatskom ZOO.¹⁰

Pa ipak, u literaturi se opravdano ukazuje da, kreirajući pojedine nove zakonske propise, zakonodavac i u srpskom pravu odstupa od temelja ugrađenih u ZOO (Arsenijević, 2024). Tako se član 24 Zakona o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji¹¹ propisuje da rešenjem kojim usvaja predlog sud dosuđuje predlažu pravičnu novčanu naknadu nematerijalne štete zbog povrede prava na porodični život. Ova pravična naknada dosuđuje se u svakom slučaju, bez procene posebnih okolnosti slučaja.

Imajući sve navedeno u vidu, u ovom radu autorka će se baviti: 1) teorijskim okvirom domaćeg odštetnog i antidiskriminacionog prava, sa osvrtom na primere iz hrvatskog i crnogorskog zakonodavstva, imajući u vidu zajedničku pravnu tradiciju; 2) prikazom i 3) analizom dostupne sudske prakse najviših sudova u Republici Srbiji, a u cilju sagledavanja načina na koji se ovi sudovi odnose prema dosuđivanju i odmeravanju naknade nematerijalne štete. Istraživački uzorak čine presude svih apelacionih sudova u Republici Srbiji, od 2018. do 2025. godine, objavljene na portalu Sudska praksa¹², a izdvojene prema kriterijumima koji će biti detaljnije objašnjeni na odgovarajućem mestu u radu. Cilj rada jeste ukazivanje na (ne)dоследnu (ne)tačnu primenu postulata ugrađenih u osnove ZOO u pogledu naknade nematerijalne štete i identifikovanje razloga za uočena postupanja.

Odmeravanje naknada neimovinske štete

Zakonodavac je nedvosmislen u propisivanju da za pretrpljene fizičke bolove, za pretrpljene duševne bolove zbog umanjenja životne aktivnosti,

---

¹⁰ Čl. 210a Zakona o obligacionim odnosima, Službeni list Crne Gore, br. 047/08, 004/11, 022/17 (ZOO CG).

¹¹ Zakona o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece, Službeni glasnik RS, 18/20.

¹² www.sudskapraksa.sud.rs

naruženost, povredu ugleda, časti, slobode ili prava ličnosti, smrti bliskog lica kao i za strah, oštećeno lice ima pravo na novčanu nadoknadu, nezavisno od naknade materijalne štete kao i u njenom odsustvu. Ipak, da bi se naknada dosudila, potrebno je da okolnosti slučaja, a naročito jačina bolova i straha to opravdava.

Prilikom određivanja visine naknade, za koju zakonodavac koristi pravni standard „pravična“, sudovi se, u skladu sa članom 200 ZOO vode sledećim kriterijumima¹³: značajem povređenog dobra i ciljem kome služi ta naknada, ali i o tome da se njome ne pogoduje težnjama koje nisu spojive sa njenom prirodom i društvenom svrhom. Nesumnjivo je da je na formulaciju poslednjeg dela ovog stava uticala i bojazan, kasnije naročito izražena u sudskoj praksi, da će novčana naknada nematerijalne štete poprimiti karakter „spekulacije i komercijalizacije“¹⁴ (Radišić, 2004, iako navedeni autor ne zastupa ovaj stav, *prim. aut.*).

Smatra se da je sudska praksa imala najviše problema pri određivanju jačina bolova i straha, a posebno jačina duševnih bolova. Kako pravo na naknadu ne proizilazi iz samog smanjenja životne aktivnosti, naruženja i slično, već iz bolova koji su njima bili prouzročeni (sekundarne štete), prema doslovnom tumačenju zakona, sud nije trebalo da se bavi utvrđivanjem stepena umanjenja životne aktivnosti, stepena naruženosti, već time koliko su jaki duševni bolovi koje je zbog njih oštećeni trpeo. Zbog teškoća koje bi se pri tom javljale, sudska praksa nije postupala tako već je polazila od pretpostavke da veći procenat smanjenja životne aktivnosti i veći stepen naruženosti

¹³ Interesantno je rešenje Republike Crne Gore koja je donela Pravilnik o jedinstvenim kriterijumima za utvrđivanje naknade nematerijalne i nekih vidova materijalne štete (Službeni list Crne Gore, br. 84/17, 17/18). Ovim pravilnikom uređuju se jedinstveni kriterijumi za utvrđivanje naknade za nematerijalnu i neke vidove materijalne štete koji se primenjuju se pri rešavanju zahteva za naknadu štete nastale u saobraćajnoj nezgodi na teritoriji Crne Gore. Cilj ovog Pravilnika jeste da se, na što jednostavniji i jednak način, utvrđuje visina naknade za slučajeve koji su isti po posedicama i strukturi (čl. 1, st. 3).

¹⁴ Evropska zakonodavstva kretala su se između dva ekstrema – francuskog prava koje je stajalo na stanovištu da svaku nematerijalnu štetu treba, načelno, nadoknaditi, i sovjetskog, po kome je novčana nadoknada nedopustiva. Ipak, praksa je korigovala ovo stanovište i oštećenima dosuđivala određenu naknadu, makar kroz nalog da štetnik kupi dobro koje će služiti zadovoljenju potreba oštećenog (televizor, jer ne može da se kreće i napušta mesto stanovanja). Iako domaća (jugoslovenska) praksa nije lutala u pogledu nadoknade nematerijalne štete, bilo je teorijskih razmimoilaženja u pogledu njene dopuštenosti. Dok, preme Konstantinoviću, nema ničeg zazornog u naknadi nematerijalne štete, dotle je Jakšić smatrao da je novčana naknada štete po svojoj prirodi moguća jedino ako se šteta može proceniti u novcu, što se pak može samo ako je šteta imovinska (Karanić Mirić, 2018).

izazivaju i veće duševne bol (Kaladić, 2002, prema Bukovac Puvača, 2015). Iako se ovaj navod odnosi na hrvatsko pravosuđe, važi za period u kome su hrvatski i srpski zakonodavac baštinili isti ZOO iz 1978. godine, te su uočeni problemi isti (*prim. aut.*)¹⁵

Sudska građanskopravna zaštita od diskriminacije

Diskriminacija je nejednako postupanje prema osobi ili nekoj grupi na osnovu nekog njihovog ličnog svojstva, što za posledicu ima nejednakost u šansama da ostvare ustavom i zakonom zagarantovana prava. To je nejednako tretiranje, isključivanje, odnosno dovođenje u podređen položaj pojedinaca ili grupa ljudi koji se nalaze u istoj, sličnoj ili uporedivoj situaciji (neposredna diskriminacija). Diskriminacija je, istovremeno, i tretiranje osoba koje se nalaze u neravnopravnom položaju na isti (jednak) način (posredna diskriminacija).

Iako mnogo ranije prepoznata kao fenomen, diskriminacija svoje pravno uobličavanje i zabranu doživljava u XX veku. Na univerzalnom planu zabranjuju je Povelja Ujedinjenih nacija (UN)¹⁶, Opšta deklaracija o pravima čoveka¹⁷, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima¹⁸, ali i specijalizovane

¹⁵ Poput, ali pre Crne Gore, i Hrvatska je donela Orijentacijske kriterije i iznose za utvrđivanje visine pravične novčane naknade nematerijalne štete 2002. godine. Ovi kriterijumi su se više puta menjali, naročito imajući u vidu donošenje (novog) ZOO 2005. godine i prelazak sa subjektivne na objektivnu koncepciju naknade nematerijalne štete. Za razliku od crnogorskog Pravilnika koji se tiče samo naknade štete iz saobraćajnih nezgoda, aktuelni hrvatski Novi orijentacijski kriteriji Vrhovnog suda RH za naknadu neimovinske štete Su-IV-47/2020-5 na drugoj sjednici Građanskog odjela Vrhovnog suda Republike Hrvatske (2/20) odnose se na sve vidove naknade nematerijalne štete. Izričito je naglašeno da oni ne predstavljaju matematičku formulu koja pukim automatizmom služi za izračunavanje pravične novčane naknade. Prilikom primene ovog propisa, dalje se navodi, valja uvek imati na umu sve okolnosti slučaja, pri čemu trajanje i jačina fizičkih i duševnih bolova i straha imaju tek značaj posebno važnih, ali ne i jedinih okolnosti koje sud mora imati na umu pri određivanju iznosa pravične novčane naknade. Vrlo slične Orijentacione kriterijume i iznose za utvrđivanje visine pravične novčane naknade nematerijalne štete usvojio je i Vrhovni sud Federacije BiH.

¹⁶ Povelja Ujedinjenih nacija, Službeni glasnik DFJ, br. 69/45.

¹⁷ Opšta deklaracija o pravima čoveka usvojena je na Generalnoj skupštini UN 10. decembra 1948. godine, zbog čega se ovaj datum obeležava kao Dan ljudskih prava. U čl. 1 ove Deklaracije istaknut je princip da se „Sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima“.

¹⁸ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Službeni glasnik SFRJ, br. 7/71.

konvencije, poput Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije¹⁹, Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW)²⁰ ili Konvencije o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom²¹ (Petrušić et al., 2017).

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda čiji se član 14 odnosi na zabranu diskriminacije, najznačajniji je regionalni dokument. Ovaj član, međutim, nije nezavistan, već se postojanje diskriminacije procenjuje u odnosu na povredu nekog drugog prava iz konvencije. Usvajanjem Protokola 12 uz Evropsku konvenciju domet zaštite se proširio. Protokol 12 sadrži samostalnu odredbu o zaštiti od diskriminacije koja se odnosi na sva prava predviđena nacionalnim propisima, a ne samo ona zagarantovana Evropskom konvencijom. Uticaj ove konvencije je nemeumljiv, a za temu rada naročito zbog toga što odluka Evropskog suda za ljudska prava predstavlja i jedan od razloga za ponavljanje parničnog postupka (član 426, st. 1. t. 12. Zakona o parničnom postupku²²; Tasić, 2024).

Na nacionalnom planu, pravo na ravnopravnost garantovano je, najpre, Ustavom Republike Srbije²³, a zatim i nizom specijalizovanih zakona od kojih je krovni, Zakon o zabrani diskriminacije²⁴ (ZZD), donet 2009. godine. Doneta su i dva specijalizovana zakona – Zakon o rodnoj ravnopravnosti²⁵ i Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom²⁶.

Osim odredaba materijalnopravnog karaktera, ZZD sadrži i pravila o sudskoj građanskopravnoj zaštiti od diskriminacije koja se pruža u parničnom postupku, po pravilima posebnog parničnog postupka propisanog ZZD, uz shodnu primenu odredaba Zakona o parničnom postupku. Specifičnosti ovog postupka ogledaju se u pravilima o nadležnosti, aktivno procesno legitimisanim subjektima, načelima koja se primenjuju, pravilima o teretu dokazivanja i pravnim lekovima (Tasić, 2016). Aktivno procesno legitimisani subjekti su: lice koje je povređeno diskriminatorским postupanjem, Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, organizacija koja se bavi zaštitom ljudskih prava,

¹⁹ Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Službeni glasnik RS, br. 31/67.

²⁰ Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, Službeni glasnik SFRJ, br. 11/81.

²¹ Konvencije o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom, Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 42/09.

²² Zakon o parničnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 49/2013 - odluka US, 74/2013 - odluka US, 55/2014, 87/2018, 18/2020 i 10/2023 - dr. zakon.

²³ Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006 i 115/2021.

²⁴ Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni glasnik RS, br. 22/2009 i 52/2021.

²⁵ Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Službeni glasnik RS, br. 52/2021.

²⁶ Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Službeni glasnik RS, br. 33/2006 i 13/2016.

odnosno prava određene grupe lica i lica koje se dobrovoljno izložilo diskriminatorskom postupanju (tzv. tester). U antidiskriminacionim parnicama važe pravila o preraspodeli tereta dokazivanja. Ukoliko tužilac učini verovatnim da je tuženi izvršio akt diskriminacije, teret dokazivanja da usled tog akta nije došlo do povrede načela jednakosti, odnosno načela jednakih prava i obaveza snosi tuženi (član 45 ZZD). Prema članu 43 ZZD, aktivno procesno legitimisani subjekti mogu istaći sledeće zahteve: 1. zabrana izvršenja radnje od koje pretila diskriminacija, zabrana daljeg vršenja radnje diskriminacije, odnosno zabrana ponavljanja radnje diskriminacije; 2. utvrđenje da je tuženi diskriminatorski postupao prema tužiocu ili drugome; 3. izvršenje radnje radi uklanjanja posledica diskriminatorskog postupanja; 4. naknada materijalne i nematerijalne štete (samo diskriminisano lice); 5. objavljivanje presude donete povodom neke od navedenih tužbi.

Upravo je suština ovog rada u odštetnom zahtevu koji se ističe u antidiskriminacionim parnicama, a koji je u neposrednoj vezi sa članom 200 ZOO. Ipak, pre nego što krenemo sa analizom sudske prakse, ukazaćemo i na mogućnost da pravno lice bude diskriminisano.

Zaključak da pravno lice može biti diskriminisano izvodi se iz nekoliko propisa. Prema Ustavu Republike Srbije, svako ima pravo na jednaku zakonsku zaštitu, bez diskriminacije (član 21, st. 2). I Zakon o zabrani diskriminacije, u članu 2 propisuje da izrazi „diskriminacija“ i „diskriminatorsko postupanje“ označavaju svako neopravdano pravljenje razlike ili nejednako postupanje, odnosno propuštanje (isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva), u odnosu na lica ili grupe (...). U sledećem stavu pojašnjava se da izrazi „lice“ i „svako“ označavaju onog ko boravi na teritoriji Republike Srbije ili na teritoriji pod njenom jurisdikcijom, bez obzira na to da li je državljanin Republike Srbije, neke druge države ili je lice bez državljanstva, kao i pravno lice koje je registrovano, odnosno obavlja delatnost na teritoriji Republike Srbije. Pravna lica mogu biti žrtve svih oblika posredne i neposredne diskriminacije, pa čak i nekih koji se na prvi pogled vezuju samo za fizičko lice (govor mržnje). Ipak, žrtve nekih posebnih slučajeva diskriminacije poput seksualnog uznemiravanja ili narušavanja jednakih mogućnosti pri zapošljavanju mogu biti samo fizička lica (Petrušić & Beker, 2017).

I Evropski sud za ljudska prava nije negirao mogućnost da pravno lice bude žrtva diskriminacije. Tako je u slučaju *Granos Organicos Nacionales S.A. v. Germany*²⁷, Evropski sud za ljudska prava odlučivao povodom uskraćivanja

---

²⁷ Presuda *Granos Organicos Nacionales S.A. v. Germany*, predstavka br. 19508/07 od 22.3.2012.

novčane pomoći peruanskoj kompaniji za vođenje postupka pred nemačkim sudom, nadležnim povodom spora nastalog između te i nemačke firme. Iako je sud našao da nema povrede ni člana 6 stav 1, ni člana 6 u vezi sa članom 14, budući da je država težila legitimnom cilju – kontroli korišćenja sredstava iz državnih fondova od strane pravnih lica, a da razliku u tretmanu između domaćih i inostranih fizičkih i pravnih lica objašnjava principom reciproci-teta, ostaje činjenica da sud nije doveo u pitanje razmatranje diskriminacije pravnih lica.

U pravnoj teoriji se pojavilo pitanje da li pravno lice, osim što može biti žrtva diskriminacije po svom ličnom svojstvu (na primer, u konkursu za dodeljivanje poljoprivrednih subvencija navodi se da mogu konkurisati samo poljoprivredna gazdinstva iz Braničevskog okruga), može biti diskriminirano i po osnovu ličnog svojstva svojih zaposlenih. Na primer, vlasnik pekare je Goranac, zaposleni u marketinškoj agenciji su redovni na političkim protestima opozicije, glavni i odgovorni urednik portala je homoseksualac. Dve su suprotstavljene koncepcije – prva, da je pravno lice posebna pravna ličnost, nezavisna od svojih članova i druga, da pravno lice čine pojedinci i da se „samostalni život“ pravnog lica prepliće sa pojedinačnim životima njegovih članova. Prema potonjoj, lično svojstvo nekog od članova pravnog lica može biti „preneto“ i na pravno lice i postati deo njegovog identiteta sa kojim se pojavljuje na društvenoj i pravnoj sceni. Saglasno tome, i negativne posledice koje nastupaju zbog posjedovanja određenog ličnog svojstva (stvarnog ili pretpostavljenog) od strane člana pravnog lica mogu takođe biti „prenete“ na samo pravno lice (Petrušić & Beker, 2017). U ovom slučaju reč je o transferisanoj diskriminaciji.

Pravna lica su, ujedno, i titulari prava na pravnu zaštitu od diskriminacije. Oni mogu podneti pritužbu Povereniku za zaštitu ravnopravnosti, zatražiti sudsku građanskopravnu zaštitu od diskriminacije, podneti prijavu zbog prekršajnih, odnosno krivičnih prijava sa elementom diskriminacije, i podneti ustavnu žalbu. Postavlja se, međutim, pitanje, koji pravozaštitni zahtev oni mogu istaći u parnicama za zaštitu od diskriminacije. Nesumnjivo je da mogu da istaknu deklarativni zahtev, koji je u ovim parnicama samostalan pravozaštitni zahtev za čije se isticanje ne dokazuje pravni interes. Dalje, može istaći zahtev za zabranu izvršenja radnje od koje pretila diskriminacija, zabranu daljeg vršenja diskriminacije, odnosno zabranu ponavljanja radnje diskriminacije, kao i zahtev za otklanjanje posledica diskriminacije. Naposletku, može istaći i publicistički zahtev kojim traži javno objavljivanje usvajajuće presude. Pitanje

je, međutim, da li može istaći i odštetni zahtev, preciznije odštetni zahtev za naknadu nematerijalne štete. Isticanje zahteva za naknadu materijalne štete (stvarna šteta i izmakla dobit) je neupitno. Naime, kako je posredi povreda prava ličnosti, naknada nematerijalne štete u srpskom odštetnom pravu vezuje se isključivo za fizičko lice.

U domaćem pravu, pravnom licu, polazeći od subjektivne koncepcije naknade nematerijalne štete, nije moguće dosuditi naknadu budući da ono ne oseća duševnu bol, psihičku bol ili strah. Ipak objektiviziranjem nematerijalne štete, shvatanjem nematerijalne štete kao povrede ličnog dobra ili objekta neimovinskog prava ili samog neimovinskog prava ili pravom zaštićenog interesa, a u svakom slučaju, bez obzira na to da li je ta povreda imala za rezultat bol ili strah ili trpljenje u intimnoj sferi oštećenika (Karanikić Mirić, 2015), otvara se put i za naknadu nematerijalne štete pravnom licu. Naime, ako je sama povreda prava ličnosti koju, u vidu časti i ugleda, imaju i pravna lica osnov za naknadu štete, onda se ona, u perspektivi, može dosuditi i pravnom licu.²⁸ Budući da je prešao na objektivnu koncepciju nematerijalne štete, hrvatski zakonodavac je i eksplicitno propisao da pravna lica imaju sva prava ličnosti pobrojana u ZOO HR (život, fizičko i psihičko zdravlje, ugled, čast, dostojanstvo, ime, privatnost ličnog i porodičnog života, slobodu) osim onih koja su vezana za biološku suštinu fizičkog lica, a naročito pravo na ugled i dobar glas, čast, ime, odnosno poslovno ime, poslovnu tajnu, slobodu privređivanja i drugo (član 19, st. 3 ZOO HR). Crnogorski zakonodavac još detaljnije nabroja, *exempli causa*, prava ličnosti. To su: pravo na život, pravo na fizički (telesni) integritet, pravo na psihički (duševni) integritet, pravo na slobodu, pravo na čast, pravo na ugled, pravo na zaštitu privatnog života, pravo na dostojanstvo, pravo na sopstveni lik, pravo na sopstveni glas, pravo na prepisku i lične zapise, pravo na lični identitet, moralna komponenta autorskih prava, kao i druga prava ličnosti propisana Ustavom, potvrđenim i objavljenim međunarodnim ugovorima i opšte prihvaćenim pravilima

---

²⁸ Ka objektivizaciji nematerijalne štete ide se i u Prednacrtu koji je izradila Komisija za izradu Građanskog zakonika koji nudi sledeće rešenje: Šteta je svako umanjeње nečije imovine (pretrpljeni gubitak ili prosta šteta) i sprečavanje njenog povećanja (izmakla korist), kao i povrede svakog zakonitog interesa (imovinska šteta). Pod štetom se podrazumeva i povreda prava ličnosti, kao što su pravo na život, zdravlje i telesni integritet, pravo na ljudsko dostojanstvo, slobodu, čast i ugled, stid, lični i porodični mir i druga prava ličnosti predviđena ovim zakonikom, kao i nanošenje drugome fizičkog ili duševnog bola (neimovinska ili moralna šteta) (član 287 Prednacrtu Građanskog Zakonika Republike Srbije - Tekst propisa, https://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/280519-prednacrt-gradjanskog-zakonika-republike-srbije.html, stranici pristupljeno 1.10.2025.)

međunarodnog prava i posebnim zakonima (član 207 ZOO CG). Pravno lice uživa zaštitu prava ličnosti koja ne proizilaze iz prirodnih svojstava čovjeka kao fizičkog lica (član 206, st. 2 ZOO CG).

Naknada štete u antidiskriminacionim parnicama kroz prizmu najviših sudova u Republici Srbiji

Poslednji odeljak ovog rada bavi se praksom i stavovima najviših sudova u Republici Srbiji. Najpre će biti prikazan jedini dostupan stav koji je zauzeo Vrhovni sud Srbije²⁹ povodom diskriminacije, a potom i praksa Apelacionih sudova u vezi sa naknadom isključivo nematerijalne štete.

Na sednici Građanskog odeljenja održanoj 14.11.2017. godine usvojeni su zaključci naslovljeni sa: „Problem diskriminacije i nematerijalne štete u predmetima tzv. ‘rezervista protiv države’“, koji su dopunjeni zaključkom sa sednice održane 22.1.2019. godine. Iako se iz naslova može zaključiti da motiv za donošenje ovih zaključaka leži u postupcima koje su vodili vojni rezervisti koji su smatrali da im je povređeno načelo jednakih prava i obaveza³⁰ smatram da jedan broj njih ima opšti karakter.

Prvi je da tužba za utvrđenje postojanja diskriminacije ne zastareva. Koliko je poznato, o zastarelosti deklarativnih tužbi uopšte, ne samo antidiskriminacionih, nije u novije vreme vođena teorijska rasprava, pa jedini motiv da se ovaj zaključak izričito formuliše može da leži u uporednom pravu. Međutim, ni uporedno pravo ne povezuje deklarativni antidiskriminacioni zahtev sa zastarelošću, već sa drugim institutom koji se odnosi na rokove – sa prekluzivnošću³¹.

²⁹ Iako su se nazivi najvišeg suda u državi menjali da bi se izbegla zabuna dosledno će se koristiti aktuelni termin Vrhovni sud Srbije.

³⁰ Ove postupke vodili su vojni rezervisti svih ostalih opština Republike Srbije sem sedam nerazvijenih opština (Kuršumlja, Blace, Bojnik, Lebane, Žitorađa, Doljevac i Prokuplje) ističući da za njih, za razliku od rezervista iz navedenih opština, nisu obezbeđena sredstva radi isplate novčane pomoći. Ovaj kompleksan slučaj svoj epilog dobio je pred Evropskim sudom za ljudska prava (*Vučković and Other v. Serbia*, 17153/11, 17157/11, 17160/11, 17163/11, 17168/11, 17173/11, 17178/11, 17181/11, 17182/11, 17186/11, 17343/11, 17344/11, 17362/11, 17364/11, 17367/11, 17370/11, 17372/11, 17377/11, 17380/11, 17382/11, 17386/11, 17421/11, 17424/11, 17428/11, 17431/11, 17435/11, 17438/11, 17439/11, 17440/11 and 17443/11).

³¹ O razlici između prekluzivnosti i zastarelosti videti u: Radišić, 2004. Na ovom mestu je dovoljno reći da prekluzivnost predstavlja gubitak određenog prava usled proteka roka (na primer, pravo na tužbu). Protekom prekluzivnog roka, pravo se gasi. Protekom roka zastarelosti ne ukida se tražbina, već njena utuživost, i to samo ako dužnik istakne prigovor zastarelosti.

Zakonom o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine³² je, na primer, predviđeno da rok za podizanje tužbi (nije napravljena razlika u odnosu na zahteve koji se mogu istaći, tako da se odnosi i na deklarativni zahtev) iznosi tri godine od dana saznanja o učinjenoj povredi prava, a najkasnije pet godina od dana učinjene povrede. U slučaju kontinuirane diskriminacije, rok se računa od dana poslednje učinjene radnje. Rokovi se ne računaju u slučajevima sistemske diskriminacije (član 13, st. 4 Zakona o zabrani diskriminacije). Iako postoje izvesne prednosti u pogledu kratkih rokova, poput motivisanja žrtve da pokrene postupak ili lakšeg prikupljanja dokaza, smatra se da je, imajući u vidu kompleksnost ove oblasti, moguće da žrtve diskriminacije dugo nisu uopšte svesne da su pretrpele diskriminaciju, a potrebno im je i neko vreme da se odluče na njeno procesuiranje (Hanušić, 2013).

Naredni zaključak glasi da potraživanje radi naknade štete (materijalne i nematerijalne) zastareva u rokovima iz člana 376 ZOO. Prema navedenom članu, potraživanje naknade prouzrokovane štete zastareva za tri godine od kada je oštećenik doznao za štetu i za lice koje je štetu učinilo (subjektivni rok). U svakom slučaju ovo potraživanje zastareva za pet godina od kad je šteta nastala (objektivni rok).³³ Ovaj zaključak kasnije je potvrđen u praksi Apelcionog suda u Nišu: „U konkretnom slučaju tužiocu su u toku postupka podneskom od 09.08.2016. godine precizirali tužbeni zahtev, tako što su uz već postavljeni tužbeni zahtev za utvrđenje diskriminacije i zahtev za naknadu materijalne štete u iznosu od po 265.999,00 dinara opredelili i eventualni tužbeni zahtev na ime naknade nematerijalne štete zbog povrede prava ličnosti i učinjene diskriminacije. Kako je tužena istakla prigovor zastarelosti u odnosu na potraživanje za naknadu nematerijalne štete, to je odlučujući o ovom tužbenom zahtevu pravilno prvostepeni sud primenom odredbe člana 376 ZOO zaključio da je istaknuti prigovor zastarelosti osnovan odnosno da je zahtev tužilaca za naknadu nematerijalne štete u ovom postupku opredeljen

---

³² Zakonom o zabrani diskriminacije, Službeni glasnik BiH, br. 59/09, 66/16. Interesantno je da je izvorni tekst zakona sadržao kraće rokove, pa je subjektivni rok za podizanje tužbe iznosio tri meseca, a objektivni godinu dana. U literaturi je ukazivano da je rok prekratak, kao i da je način računanja rokova nejasan, budući da u inicijalnoj verziji nije bilo pojašnjenja koja su se ticala načina računanja rokova u slučaju kontinuirane i sistemske diskriminacije (Hanušić, 2013). U istoj publikaciji mogu se naći i drugi primeri prekluzivnosti tužbe za zaštitu od diskriminacije.

³³ Treći stav ovog člana, prema kome potraživanje naknade štete nastale povredom ugovorne obaveze zastareva za vreme određeno za zastarelost te obaveze nije od značaja za predmet ovog rada, pa mu nećemo posvetiti posebnu pažnju.

po proteku objektivnog roka od 5 godina od dana kada je donet Zaključak Vlade RS od 17.01.2008. godine“.

Sud, dalje, obrazlaže: „Naime, tužioci su deo tužbenog zahteva za naknadu nematerijalne štete u traženom iznosu od po 60.000,00 dinara opredelili podneskom od 09.08.2016.godine, odnosno nakon što je protekao zastarni rok od pet godina propisan članom 376, st. 2 ZOO. Sa iznetog, Apelacioni sud nalazi da su bez uticaja na pravilnost prvostepene odluke u ožalbenom delu (stav treći izreke), žalbeni navodi kojim se ukazuje da su tužioci za Zaključak Vlade saznali 2012. godine. Ovo sa razloga što, shodno odredbi člana 367, st. 2 ZOO, potraživanje naknade štete zastareva u svakom slučaju za pet godina od dana kada je šteta nastala, pa je za protek objektivnog roka zastarelosti bez uticaja saznanje tužilaca za štetu i za lice koje je štetu učinilo“.³⁴

Još samo za jedan zaključak usvojen na pomenutoj sednici Građanskog odeljenja može se reći da ima opšti karakter. Za ostvarivanje prava na naknadu štete po osnovu diskriminacije bez značaja je činjenica da li su se tužioci prethodno obraćali sudu ili organu uprave. Ovaj zaključak je u skladu sa odsustvom vođenja prethodnog postupka (na primer, postupka pred Poverenikom za zaštitu ravnopravnosti) kao posebne procesne pretpostavke.³⁵ Takav uslov za punovažno otpočinjanje, vođenje ili okončanje parničnog postupka nije predviđen ni ZZD ni ZPP.

Svi ostali zaključci odnose se konkretno na slučaj ratnih vojnih rezervista, te neće biti predmet analize ovog rada.

U cilju ilustracije načina na koji sudovi odlučuju u antidiskriminacionim parnicama u kojima je istaknut odštetni zahtev, učinjen je uvid u dostupne odluke Apelacionih sudova u Srbiji. Iako član 40b ZZD propisuje da su sudovi dužni da: 1) vode evidenciju o pravnosnažnim presudama i odlukama donetim u parnicama za zaštitu od diskriminacije, o pravnosnažnim presudama i odlukama donetim u prekršajnim postupcima zbog povrede odredaba kojima se zabranjuje diskriminacija i o pravnosnažnim presudama i odlukama donetim u krivičnim postupcima za krivična dela koja su u vezi sa diskriminacijom i povredom načela jednakosti; 2) za prethodnu godinu, a najkasnije do

³⁴ Presuda Apelacionog suda u Nišu 26Gž. 3285/2019. od 30.10.2019. godine. Isti stav koji se tiče zastarelosti zauzeli su i drugi sudovi (Presuda Apelacionog suda u Beogradu Gž 1190/21 od 9.6.2020. godine).

³⁵ Ova procesna pretpostavka, po uobičajeno prihvaćenoj klasifikaciji, spada u one koje se tiču sporne stvari i odnosi se na činjenicu da je pre pokretanja parničnog postupka sproveden postupak pred nadležnim organom kada je to propisano zakonom (Petrušić, 2024).

31. marta tekuće godine, dostave Povereniku anonimizovane pravnosnažne presude i odluke donete u parnicama za zaštitu od diskriminacije, anonimizovane pravnosnažne presude i odluke donete u prekršajnim postupcima zbog povrede odredaba kojima se zabranjuje diskriminacija i anonimizovane pravnosnažne presude i odluke u krivičnim postupcima za krivična dela koja su u vezi sa diskriminacijom i povredom načela jednakosti, podzakonski akt kojim se uređuje način evidencije nije donet.

Za pretragu sudskih odluka korišćen je, stoga, portal Sudska praksa. Pregledana je sudska praksa Apelacionih sudova u Beogradu, Nišu, Kragujevcu i Novom Sadu, budući da su oni drugostepeni sudovi u antidiskriminacionim parnicama,³⁶ za period 2018-2025. godina. Korišćeni su deskriptori „diskriminacija“ i „naknada štete“ (kao podvrsta prvog). Prvi deskriptor dao je 118 odluka, drugi 17, pa su, nakon iščitavanja ovih odluka, izdvojene one koje se odnose na usvajajuće presude kojim je dosuđena naknada nematerijalne štete (ovaj deskriptor se odnosi i na naknadu materijalne i na naknadu nematerijalne štete, kao i na osuđujuće i na odbijajuće presude). Budući da u radu nije korišćen statistički metod, imajući u vidu relativno mali broj odluka koje su činile istraživački uzorak, u nastavku će biti predstavljeni tipični primeri presuda koje prate objektivnu, odnosno subjektivnu koncepciju nematerijalne štete.

Iz preinačujuće odluke Apelacionog suda u Nišu kojom potvrđuje prvostepenu presudu u delu u kome je utvrđena diskriminacija, ali je preinačuje u delu u kome je odbijen zahtev za naknadu nematerijalne štete, stoji sledeće: „Kako je pravilnom ocenom izvedenih dokaza utvrđeno da je tužena škola prema tužilji diskriminatorски postupila menjajući mesto rada tužilje, osnovani su žalbeni navodi tužilje da joj pripada i naknada nematerijalne štete, kao satisfakcija za pretrpljene duševne bolove zbog diskriminatorskog postupanja tužene prema njoj“.³⁷ Sud se, ipak, u nastavku „ispravlja“ i kaže da „Napad na lična dobra čoveka kao što su: ugled, čast, sloboda, telesni integritet, pored materijalne štete može da prouzrokuje i nematerijalnu štetu, koja se po pravilu ispoljava u poremećaju psihičke ravnoteže ličnosti, poremećaju normalnog duševnog stanja, trpljenjem fizičkih ili duševnih bolova. U konkretnom slučaju prvostepeni sud je na pouzdan način utvrdio da je tužilja

---

³⁶ U slučaju da je protiv ovih odluka bila izjavljena revizija Visokom kasacionom sudu, one bi se i dalje nalazile među objavljenim odlukama Apelacionih sudova, tako da je ovaj kriterijum pretrage širi nego da su pregledane samo odluke Vrhovnog kasacionog, odnosno Vrhovnog suda Srbije.

³⁷ Presuda Apelacionog suda u Nišu Gž1 2921/2017 od 13.11.2018. godine.

postupanjem tužene škole dovedena u neravnopravan položaj u odnosu na druge zaposlene što je dovelo do toga da tužilja duševno pati (naglasila autorka) zbog jednog takvog nejednakog postupanja poslodavca prema njoj, to po oceni ovog suda, ona ima pravo na naknadu štete za pretrpljene duševne bolove, u iznosu od 50.000,00 dinara, pri čemu je sud imao u vidu značaj povređenog dobra i cilj kome služi ta naknada, vodeći računa o tome da se njome ne pogoduje težnjama koje nisu spojive sa njenom prirodom i društvenom svrhom“. Dakle, iako šturo obrazloženo, čini se da su se sudije prilikom donošenja odluke rukovodile subjektivnom koncepcijom naknade nematerijalne štete, pravilno rezonujući da nije sama povreda prava osnov za naknadu štete, već činjenica da „tužena duševno pati“³⁸.

Suprotno tome, u presudi Apelacionog suda u Beogradu navodi se sledeće: „Povreda bilo kog prava ličnosti, pa samim tim i vršenje diskriminacije u odnosu na neko lice ili grupu lica, predstavlja vid nematerijalne štete, jer kod diskriminiranih lica izaziva osećaj nepravde, neravnopravnosti u odnosu na druge građane, a često i osećaj podređenosti ili osećaj građana nižeg reda, što kod njih izaziva duševne bolove, a na osnovu čega su i ovlašćeni da zahtevaju zaštitu od diskriminacije pred nadležnim sudom“³⁹. U ovom primeru, pak, imamo nedvosmisleni primenu objektivne koncepcije nematerijalne štete.

Ipak, postoje i odluke koje pažljivo slede koncepciju ZOO i nedvosmisleno je obrazlažu, pa tako citiramo odluku Apelacionog suda u Beogradu⁴⁰: „U smislu citiranih zakonskih odredbi, povreda prava ličnosti podrazumeva skup subjektivnih i objektivnih elemenata, koje je potrebno ceniti u svakoj konkretnoj situaciji. Da bi se oštećenom licu priznalo pravo na novčanu satisfakciju zbog navedenog vida nematerijalne štete, potrebno je postojanje uzročno-posledične veze između događaja kojim je šteta izazvana i nastanka nematerijalne štete, kao i uverenje suda da je u konkretnom slučaju pravično dosuditi oštećenom licu novčanu satisfakciju. Kod povrede prava ličnosti,

³⁸ Presuda Apelacionog suda u Nišu Gž1 2921/2017 od 13.11.2018. godine.

³⁹ Presuda Apelacionog suda u Beogradu Gž 5041/24 od 22.05.2025. godine.

⁴⁰ Presuda Apelacionog suda u Beogradu Gž 5555/23 od 9.9.2024. godine. Vrlo slično i Presuda Apelacionog suda u Beogradu Gž 3906/24 od 25.3.2025: Da bi se oštećenom licu priznalo pravo na novčanu satisfakciju zbog navedenog vida nematerijalne štete, potrebno je postojanje uzročno-posledične veze između događaja kojim je šteta izazvana i nastanka nematerijalne štete, kao i uverenje suda da je u konkretnom slučaju pravično dosuditi oštećenom licu novčanu satisfakciju.

potrebno je oceniti da li je oštećeno lice pretrpelo duševne bolove⁴¹, da li su oni doveli do poremećaja psihičke ravnoteže, te da li je taj poremećaj u toj meri intenzivan i značajan da je poremetio mir i spokojstvo oštećenog i izazvao psihičke patnje i bolove u toj meri da je nužno da se ublaži kroz pribavljanje zadovoljstva novčanom naknadom. Na osnovu činjeničnog stanja utvrđenog u drugostepenom postupku, te imajući u vidu da je tužena banka u dva navrata izvršila diskriminaciju tužilje na napred opisani način to je odmeravanje visine pravične naknade izvršeno u svemu u skladu sa odredbom člana 232 Zakona o parničnom postupku – po slobodnoj oceni na koju je ovaj sud ovlašćen, pri čemu su cenjene sve okolnosti konkretnog slučaja, da je reč o povredi ustavom garantovanog prava na jednakost zbog kojeg je tužilja trpela i povredu dostojanstva svoje ličnosti, časti i ugleda, vodeći računa o značaju povređenog dobra i cilju kome služi ta naknada, ali i o tome da se njome ne pogoduje težnjama koje nisu spojive sa njenom prirodom i društvenom svrhom kako je to propisano odredbom člana 200 stav 2 ZOO, to po nalaženju ovoga suda pravičan iznos naknade nematerijalne štete čini iznos od 150.000,00 dinara (za svaki događaj iznos od po 75.000,00 dinara), dok je preko ovog iznosa, a do iznosa od 300.000,00 dinara to jest za iznos od još 150.000,00 dinara tužbeni zahtev tužilje odbijen kao neosnovan⁴².

Analizirana sudska praksa ukazuje na nedoslednost u pogledu dosuđivanja nematerijalne štete. Naime, osim u slučajevima kada je nedvosmisleno utvrđena uzročno-posledična veza između učinjene diskriminacije i pričinjene štete, pojedini sudovi smatraju da osnova za naknadu nematerijalne štete ima uvek kada ima i diskriminacije.

⁴¹ U ovom postupku izvedeno je veštačenje veštaka neuropsihijatra. Veštak je našao da „Strah je imao visoki intenzitet u momentima kada je tužilja doživljavala kao klijent banke, da su njena prava uskraćena, osećala se egzistencionalno ugroženom jer nije mogla da podigne svoj novac, ukupno trajanje straha visokog intenziteta je bilo dva dana, srednjeg intenziteta je trajao ukupno mesec dana, tužilja je bila frustrirana uskraćivanjem pristupa svom novcu u banci, trpela je strah za egzistenciju i ulagala je poseban napor da bi sudskim putem ostvarila svoje pravo. Strah niskog intenziteta je postojao za sve vreme trajanja sudskih postupaka. Tužilja je bila napeta, u neprijatnom iščekivanju presuda, osećala se ugroženo jer se prema njoj postupalo kao da je osoba nižeg ranga. Pretrpljeni strah nije ostavio trajne posledice na tužiljino psihičko zdravlje“. Bez obzira na to, nižestepeni sud je našao da „Strah koji je tužilja trpela zbog toga što nije mogla da podigne novac, odnosno uplati novčana sredstva bez dodatnih radnji, potpisa pratioca, a koji je opisan u nalazu sudskog veštaka ne predstavlja vid štete koji bi opravdavao dosuđivanje pravične naknade“ i zbog toga odbio tužbeni zahtev tužilje kao neosnovan, što je Apelacioni sud i potvrdio.

⁴² Presuda Apelacionog suda u Beogradu Gž 5555/23 od 9.9.2024. godine

U pogledu odmeravanja visine nematerijalne štete, zanimljivo je citirati i sledeću odluku Apelacionog suda u Beogradu⁴³: „Međutim, osnovano se žalbenim navodima ukazuje na pogrešnu primenu materijalnog prava – odredbe člana 200 ZOO, prilikom odmeravanja visine pravične novčane naknade nematerijalne štete zbog povrede prava ličnosti. Naknada nematerijalne štete, u smislu odredbe člana 200 ZOO, po svojoj prirodi je moralna satisfakcija, koja ima za cilj da se njome uravnoteži poremećaj u psihičkoj sferi oštećenog, kome dosuđena naknada treba da omogući da donekle lakše savlada duševne bolove i patnju koje je pretrpeo. Iznos novčane naknade koji sud dosuđuje mora da bude pravično i odgovarajuće odmeren, te primeren društveno-ekonomskim uslovima u kojima se dosuđuju. To podrazumeva da sud ceni sve subjektivne i objektivne okolnosti konkretnog slučaja, koje su od uticaja na visinu naknade (način i sredstvo kojima su povređena zaštićena dobra, sredinu u kojoj oštećeni živi i radi, posledice koje su nastale), jer se naknadom ne sme pogodovati težnjama koje nisu spojive sa njenom prirodom i društvenom svrhom. U tom smislu cenjen je subjektivni osećaj povređenosti i poniženosti tužioca, kome je narušeno pravo jednakih mogućnosti za zasnivanje radnog odnosa, posebno okolnost da je tuženi iskazao upornost i istrajavanje u diskriminaciji i nakon što mu je tužilac ukazao na kršenje zakona, što je kod tužioca pojačalo intenzitet i trajanje duševnih bolova. Takođe, cenjen je i značaj, važnost povređenog dobra, kao i činjenica da su zaštita od i zabrana diskriminacije i načelo jednake zaštite prava propisani Ustavom RS, Zakonom o radu i Zakonom o zabrani diskriminacije. Po oceni apelacionog suda, tužiocu pripada pravična novčana naknada zbog povrede prava ličnosti u ukupnom iznosu od 100.000,00 dinara. Ovako odmerenom naknadom tužilac će biti u mogućnosti da pribavi sebi zadovoljstva i materijalna dobra koja će mu pomoći da uspostavi narušenu psihičku i emocionalnu ravnotežu”.

Ova presuda predstavlja redak primer u kome je sud ne samo nabrojao kriterijume iz člana 200 ZOO, već ih povezao sa okolnostima konkretnog slučaja. Na taj način dosledno je primenjen sudski silogizam da sudija konkretno činjenično stanje (*premissa minor*) podvede pod odgovarajuću pravnu normu (*premissa maior*).

⁴³ Presuda Apelacionog suda u Beogradu Gž 9639/19 od 25.2.2021. godine.

Zaključne napomene

Iako malobrojni, izvesni se zaključci mogu izvući iz navedene i druge analizirane sudske prakse. Najpre, slučajeva u kojima je istaknut zahtev za naknadu nematerijalne štete, a koji su po žalbi došli pred Apelacione sudove izuzetno je malo.⁴⁴ Dalje, sudovi ne beže od dosuđivanja naknade nematerijalne štete – naprotiv. Sudovi ovu naknadu dosuđuju čak i onda kada postoje samo dokazi da je do diskriminacije došlo, ali ne i da je ona (nedvosmisleno) dovela do fizičkog ili psihičkog bola ili straha. Stoga, možemo da kažemo da sudovi, uz izuzetke, bol neodvojivo vezuju za diskriminaciju – kada ima diskriminacije, neizostavno ima boli (ili straha). Pa opet, jedan od problema upravo jeste u tome što niti je ovo stav svih sudova i sudija (te nema izvesnosti i jednoobraznosti sudske prakse), niti je on na liniji sa i dalje važećom koncepcijom ZOO. Takođe, osim navedenog primera, retki su drugi u kojima je sud obrazložio ne razloge za dosuđivanje nadoknade, već kriterijume kojima se vodio prilikom određivanja visine naknade.

Ovo se istraživanjem, u budućnosti, može nadograditi na taj način što bi se izvršila komparacija u pogledu visine naknade štete koja se dosuđuje s obzirom na posledicu – pretrpljene fizičke bolove, pretrpljene duševne bolove zbog umanjena životne aktivnosti, naruženosti, povrede ugleda, časti, slobode ili prava ličnosti, smrti bliskog lica kao i za strah. Takođe, bilo bi interesantno videti da li postoje značajne razlike između tretiranja neposredne i posredne diskriminacije. Dok je neposredna diskriminacija otvoren, (svima) očigledan tip diskriminacije koji zbog toga može izazvati intenzivniju bol kod žrtve, dotle je posredna diskriminacije perfidnija vrsta nejednakog postupanja u čiju se radnju, po pravilu, uložilo više napora kod učinioca diskriminacije, te je pitanje da li je to takođe okolnost koja se može ceniti kod dosuđivanja naknade. Svakako, dijapazon otvorenih pitanja ostaje širok, a ovim radom obuhvaćen je tek jedan delić. Interdisciplinarni pristup ovoj temi bio bi dragocen jer bi stručnjaci iz različitih oblasti, pre svega medicinskih nauka, mogli na potpun(iji) način da objasne posledice diskriminacije na funkcionisanje i život žrtve.

---

⁴⁴ Unakrsna pretraga pokazala je da ih je samo 17. Ipak, ovaj broj se mora uzeti sa rezervom, imajući u vidu da se ne unose uvek sve poveznice u bazu. Predmeta u kojima se traži naknada materijalne štete svakako je više.

Naposletku, možemo da kažemo i ovo: iako *Sedare dolorum divinum est*⁴⁵, a pravници drugi „lek“ sem sudske odluke nemaju, tek bi ujednačena i dosledna primena zakona stvorila sigurnost kod žrtava diskriminacije, te ih ne bi izložila sekundarnoj viktimizaciji – da prolaze kroz sudski postupak i proživljavaju ponovo diskriminatorski događaj bez izvesnosti u ishod postupka.

Literatura

- Arsenijević, B. (2024). Analiza primene Zakona o nestalim bebama. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 103, 263-286.
- Bukovac Puvača, M. (2015). *Deset godina nove koncepcije neimovinske štete*. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 36(1), 157-180.
- Dragičević Dičić, R. Janković, I. & Petrović, V. (2011). *Sprečavanje i kažnjavanje mučenja drugih oblika zlostavljanja – priručnik za sudije i tužioce*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Hanušić, A. (2013). *Sudska zaštita od diskriminacije u Bosni i Hercegovini: Analiza zakonskih rješenja i prakse u svjetlu prvih predmeta u ovoj oblasti*. Sarajevo: Analitika – Centar za društvena istraživanja.
- Karanikić Mirić, M. (2015). Objektivizovanje moralne štete. *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*, 3, 487-503.
- Karanikić Mirić, M. (2018). Subjektivna koncepcija neimovinske štete, *Zbornik radova u čast prof. dr. sc. Aldu Radoloviću – Liber Amicorum Aldo Radolović* (str. 395-413). Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet.
- Karapanou, V. & Visscher, L. (2010). Towards a Better Assessment of Pain and Suffering Damages. *Journal of European Tort Law*, 1, 48-74. doi 10.1515/JETL.2010.48.
- Krstić, I. & Marinković, T. (2016). *Evropsko pravo ljudskih prava*. Savet Evrope.
- Luciano, S.A. (2024). Pain as the Essence of Torture: Exploring the Characteristics and Requirements of the Element of “Pain or Suffering” in the Crime Against Humanity of Torture. *International Criminal Law Review*, 24(2), 87-127.
- Petrušić, N. (2024). *Građansko procesno pravo – parnično procesno pravo, Knjiga 1*. Pravni fakultet Niš: Centar za publikacije.
- Petrušić, N. & Beker, K. (2017). Diskriminacija pravnih lica: fenomenološke karakteristike i pravna zaštita. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 75, 49-69.

⁴⁵ Ublažavanje bola je božanski posao, izreka koja se uglavnom pripisuje Hipokratu.

-
- Petrušić, N. Obradović, G. Raičević, N. Miladinović Stefanović D. & Tasić, A. (2017). *Antidiskriminaciono pravo – propisi, praksa i stvarnost*. Niš: Centar za publikacije.
- Radišić, J. (2004). *Obligaciono pravo*. Nomos.
- Rodley, N. (2002). The definition(s) of torture in International law. *Current Legal Problems (Oxford University Press)*, 55, 467-493.
- Soghomonyan, S. & Cakal, E. (2021). *The elements of severe pain in the definition of torture*. Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law.
- Šipka, M. (2010). *Pravopisni rečnik srpskog jezika sa pravopisno-gramatičkim savetnikom*. Prometej.
- Tasić, A. (2016). *Postupak u parnicama za zaštitu od diskriminacije*. Doktorska disertacija, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.
- Tasić, A. (2024). Povrede ljudskih prava kao razlog za ponavljanje postupka, Šago, D., Dika, M., Uzelac, A. et al. (ur.) *Zbornik radova X Međunarodnog savjetovanja Aktualnosti Građanskog procesnog prava – nacionalna i usporedna pravnoteorijska i praktična dostignuća* (str. 191-209). Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu.

Pravni izvori

- Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005 – ispr. i Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 12/2010 i 10/2015.
- Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, Službeni glasnik SFRJ, br. 11/81.
- Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Službeni glasnik RS, br. 31/67.
- Konvencije o zabrani diskriminacije osoba sa invaliditetom, Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori, br. 42/09.
- Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih i ponižavajućih kazni i postupaka, Službeni list SFRJ, br. 9/91.
- Opšta deklaracija o pravima čoveka koju je usvojila Generalna skupština UN 10. decembra 1948. godine.
- Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Službeni glasnik SFRJ, br. 7/71.
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Službeni glasnik SFRJ, br. 7/71.
- Novi orijentacijski kriteriji Vrhovnog suda RH za naknadu neimovinske štete Su-IV-47/2020-5 na drugoj sjednici Građanskog odjela Vrhovnog suda Republike Hrvatske (2/20).

Povelja Ujedinjenih nacija, Službeni glasnik DFJ, br. 69/45.

Pravilnik o jedinstvenim kriterijumima za utvrđivanje naknade nematerijalne i nekih vidova materijalne štete, Službeni list Crne Gore, br. 84/17, 17/18.

Prednacrt Građanskog Zakonika Republike Srbije – Tekst propisa, https://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/280519-prednacrt-gradjanskog-zakonika-republike-srbije.html, stranici pristupljeno 1.10.2025.

Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006 i 115/2021.

Zakon o obligacionim odnosima, Službeni list SFRJ, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, Službeni list SRJ, br. 31/93, Službeni list SCG, br. 1/2003 – Ustavna povelja i Službeni glasnik RS, br. 18/2020.

Zakon o obligacionim odnosima, Službeni list Crne Gore, br. 047/08, 004/11 i 022/17.

Zakon o obveznim odnosima, Narodne novine, br. 35/2005, 41/2008, 125/2011, 78/2015, 29/2018, 126/2021, 114/2022, 156/2022 i 155/2023.

Zakon o parničnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 72/2011, 49/2013 – odluka US, 74/2013 – odluka US, 55/2014, 87/2018, 18/2020 i 10/2023 – dr. zakon.

Zakon o rodnoj ravnopravnosti, Službeni glasnik RS, br. 52/2021.

Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, Službeni glasnik RS, br. 33/2006 i 13/2016.

Zakon o utvrđivanju činjenica o statusu novorođene dece za koju se sumnja da su nestala iz porodilišta u Republici Srbiji, Službeni glasnik RS, br. 18/20.

Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni glasnik RS, br. 22/2009 i 52/2021.

Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni glasnik BiH, br. 59/09, 66/16.

Sudska praksa

Presuda Apelacionog suda u Beogradu Gž 5041/24 od 22.05.2025. godine.

Presuda Apelacionog suda u Beogradu Gž 3906/24 od 25.3.2025. godine.

Presuda Apelacionog suda u Beogradu Gž 5555/23 od 9.9.2024. godine.

Presuda Apelacionog suda u Beogradu Gž 1190/21 od 9.6.2020. godine.

Presuda Apelacionog suda u Beogradu Gž 9639/19 od 25.2.2021. godine.

Presuda Apelacionog suda u Nišu Gž1 2921/2017 od 13.11.2018. godine.

Presuda Apelacionog suda u Nišu 26Gž. 3285/2019. od 30.10.2019. godine.

Presuda Granos Organicos Nacionales S.A. v. Germany, predstavka br. 19508/07 od 22.3.2012.

Presuda Ireland v. The United Kingdom, predstavka br. 5310/71 od 18.1.1978.

Presuda Vučković and others v. Serbia, predstavke br. 17153/11, 17157/11, 17160/11, 17163/11, 17168/11, 17173/11, 17178/11, 17181/11, 17182/11, 17186/11, 17343/11, 17344/11, 17362/11, 17364/11, 17367/11, 17370/11, 17372/11, 17377/11, 17380/11, 17382/11, 17386/11, 17421/11, 17424/11, 17428/11, 17431/11, 17435/11, 17438/11, 17439/11, 17440/11 and 17443/11 od 25.3.2014.

Prosecutor v. Kvočka, Case No. IT-98-30/1, Appeals Chamber, Judgement, 28 February 2005.

Prosecutor v. Krnojelac, Case No. IT-97-25-T, Trial Chamber, Judgement, 15 March 2002.

ANĐELIJA TASIĆ*

Discrimination and Damage Compensation – the Price of Pain⁴⁶

In domestic tort law, the subjective concept of non-pecuniary damage has been adopted, according to which non-pecuniary damage does not consist in the mere violation of personality rights, that is, a personal interest as the object of a subjective non-pecuniary right, but rather in the pain or fear suffered, or in the violation of the intimate sphere that causes a disturbance in the psychological balance of the injured party. The violation of the constitutionally guaranteed right to non-discrimination constitutes an infringement of personality rights, and fair compensation belongs to the right holder whose degree of harm and the circumstances of the case justify the award of monetary satisfaction. Therefore, pain, as a legal category, has exceptional significance in tort law. In this paper, the author first examines the theoretical concepts of compensation for non-pecuniary damage – the subjective, objective, and mixed approaches – and explains the primary orientation of the Serbian legislator, as well as certain deviations. This theoretical distinction serves as the basis for the analysis of available case law in anti-discrimination litigation, with the aim

---

* Dr Anđelija Tasić is an Associate Professor at the Faculty of Law, University of Niš, E-mail: andjelija@prafak.ni.ac.rs. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9146-2088>.

⁴⁶ The paper is a result of the reaserch conducted on the project “Responsibility in legal, social and digital context” supported by the Faculty of Law, University of Niš.

of determining whether there are certain shortcomings in the understanding and, consequently, in the consistent application of the subjective concept of non-pecuniary damage in practice. Finally, an overview of how courts approach the criteria for awarding compensation for non-pecuniary damage, taking into account the relevant provisions of the Law on Obligations is provided.

Keywords: discrimination, violation of personal rights, compensation for non-pecuniary damage, pain.

TEMIDA
2026, vol. 29, br. 1, str. 119-146
ISSN: 1450-6637
DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2601119L>
Pregledni rad
Primljeno: 5.11.2025.
Odobreno za štampu: 29.1.2026.

Socijalna isključenost, marginalizacija i beskućništvo

„Kao da hodaš okolo sa velikim znakom na glavi koji kaže: ‘Bezvredan sam’... tako te društvo gleda, kao da si vanzemaljac... uvek moraš da ideš jer nisi dobrodošao, nisi dobrodošao nigde. U gradu od milion ljudi, osećaš se kao da si sam jer nemaš gde da odeš.”

MILICA LUKOVIĆ RADAKOVIĆ*
SANJA ČOPIĆ

Iako su pojmovi marginalizacije i socijalne isključenosti teorijski razgraničeni i definisani, njihova povezanost postaje naročito vidljiva kada se posmatra kroz prizmu fenomena beskućništva. Socijalna isključenost se odnosi na proces u kojem pojedinci ili grupe bivaju odstranjeni iz društvenih, ekonomskih i političkih tokova, čime gube pristup osnovnim pravima i resursima. Marginalizacija, s druge strane, podrazumeva stavljanje određenih grupa ili pojedinaca na rub društva, gde im je često uskraćen pristup odlučujućim faktorima za stabilan život, kao što su obrazovanje, zapošljavanje, zdravstvena zaštita i adekvatan smeštaj. Ovi procesi, iako se mogu manifestovati u različitim oblicima, ujedinjaju se u situaciji beskućništva, koje je krajnji izraz socijalne isključenosti i

¹ Jedan od ispitanika u istraživanju Bower, M., Conroy, E., & Perz, J. (2018). Australian homeless persons' experiences of social connectedness, isolation and loneliness. *Health & Social Care in the Community*, 26(2), e241–e248. <https://doi.org/10.1111/hsc.12505>

* Milica Luković Radaković je doktorantkinja na Univerzitetu u Beogradu – Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju i rukovoditeljka Službe VDS Info i podrška žrtvama, koja funkcioniše u okviru Viktimološkog društva Srbije-VDS. E-mail: lukovic.milica88@gmail.com.

Dr Sanja Čopić je vanredna profesorka na Univerzitetu u Beogradu – Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju i predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije-VDS. E-mail: sanja.copic011@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6581-0210>. Rad je rezultat rada na projektu koji finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, broj ugovora 451-03-137/2025-03/200096.

marginalizacije. Beskućništvo ne nastaje kao jednostavan rezultat gubitka stana, već je povezano sa dubokim društvenim, ekonomskim i psihološkim faktorima. Zavisnosti, mentalne bolesti, nezaposlenost, siromaštvo, ali i institucionalne barijere, čine složeni splet faktora koji ljude guraju na marginu društva. U tom kontekstu, beskućnici nisu samo ljudi bez doma, već osobe koje su sistematski isključene iz osnovnih društvenih funkcija i zapostavljene od strane institucija, čime se perpetuiraju njihov marginalni status. Cilj ovog rada je da se istraži međusobna povezanost između fenomena socijalne isključenosti, marginalizacije i beskućništva. Kroz istraživanje ove tri dimenzije, rad nastoji da pruži dublje razumevanje toga kako se socijalna isključenost i marginalizacija manifestuju u obliku beskućništva, kao i kako međusobna interakcija ovih faktora doprinosi stvaranju dugotrajnih i složenih socijalnih problema.

Ključne reči: socijalna isključenost, marginalizacija, beskućništvo, socijalni problem

Uvod

Beskućništvo – problem koji mnoga društva „ne primećuju“ i negiraju njegovo postojanje, bio je i jeste imanentno obeležje svakog društva, bez obzira na stepen njegovog ekonomskog razvoja. Iako se ovaj fenomen često zanemaruje ili se prikazuje kao „privremeno stanje“, činjenica je da beskućništvo ukazuje na duboko ukorenjene društvene nejednakosti. Beskućništvo postaje predmet naučnog interesovanja 20-ih godina XX veka, kada su lutalice, sezonski radnici, alkoholičari i prosjaci privukli pažnju američkih sociologa, pre svega pripadnika Čikaške škole (Jugović & Luković, 2012). Ova istraživanja su otvorila širi diskurs o tome kako ekonomska marginalizacija i društvena isključenost oblikuju životne uslove osoba koje se nalaze na marginama društva, uključujući beskućnike. Beskućnici se nalaze u jedinstvenoj poziciji jer su svakodnevno suočeni sa višestrukim oblicima marginalizacije: ekonomske, društvene i političke. Ovaj fenomen nije samo rezultat ličnih nesreća ili neuspeha, već je duboko ukorenjen u strukturalnim problemima društva, kao što su siromaštvo, nizak nivo obrazovanja, gubitak radnih mesta i neadekvatni socijalni servisi. Najtešnje je povezano sa siromaštvom kao osnovnom dimenzijom socijalne marginalizacije, odnosno odsustvom brojnih, raznovrsnih resursa, društvenih servisa i humanog kapitala pojedinca i njegove okoline (Bobić, 2014). Beskućništvo predstavlja veoma složen i kompleksan problem ekstremne društvene deprivacije (Jugović, 2007). Naime, to

je stanje u kojem su ljudi ne samo lišeni fizičkog doma, već i ključnih socijalnih resursa kao što su zdravlje, obrazovanje i zaposlenje. U tom kontekstu, beskućništvo je duboko povezano sa socijalnom isključenosti, jer oni koji žive na ulici postaju „nevidljivi“ za društvo, koje ih odbacuje i često stigmatizuje, što dodatno otežava njihovu reintegraciju.

Polazeći od toga, rad ima za cilj da istraži međusobnu povezanost između fenomena socijalne isključenosti, marginalizacije i beskućništva. Kroz istraživanje ove tri dimenzije, rad nastoji da pruži dublje razumevanje toga kako se socijalna isključenost i marginalizacija manifestuju u obliku beskućništva, kao i kako međusobna interakcija ovih faktora doprinosi stvaranju dugotrajnih i složenih socijalnih problema. Rad je zasnovan na pregledu dostupnih istraživanja, koja su sprovedena u svetu i Srbiji tokom proteklih 35 godina, odnosno u periodu od 1989. do 2024. godine. U analizu su uključeni radovi koji se bave temom beskućništva, marginalizacije i socijalne isključenosti, a koji su bili dostupni u integralnom (elektronskom ili štampanom) obliku, na srpskom i engleskom jeziku. Dostupni radovi koji se bave ovom temom, a koji su uključeni u analizu, uglavnom predstavljaju kvalitativna istraživanja sprovedena na ograničenim uzorcima, odnosno malom broju ispitanika/ca. Rad čine dve glavne celine: u prvoj su definisani osnovni pojmovi (beskućništvo, marginalizacija i socijalna isključenost), dok su u drugoj izneti rezultati analize dostupnih istraživanja o međusobnoj povezanosti socijalne isključenosti, marginalizacije i beskućništva. Na kraju rada je dat zaključak sa preporukama vezanim za dalja istraživanja ali i razvijanje sveobuhvatnih politika usmerenih na reintegraciju beskućnika u društvo.

Terminološko određenje i teorijsko razgraničenje osnovnih koncepata

Beskućništvo

U naučnoj literaturi, kao i u socijalno-političkoj i zakonodavnoj praksi ne postoji konzistentna definicija pojma beskućništva, iako postoji opšti konsenzus među istraživačima da se ono odnosi na nešto više od „odsustva krova nad glavom“ (Baron, 2005). Evidentno je da postoji onoliko definicija beskućništva koliko i različitih stanovišta o ovom socijalnom problemu. Široko

prihvaćenu konceptualizaciju beskućništva razvio je Peter Rossi koji je napravio razliku između literarnog opisa beskućnika (osobe koje očigledno nemaju pristup konvencionalnom stanovanju i koje bi bile smatrane beskućnicima od strane bilo koje moguće definicije termina) i onog opisa koji se odnosi na osobe koje nestalno ili marginalno stanuju (osobe koje retko ili krajnje povremeno teže ka manje-više konvencionalnom smeštaju ili stanovanju) (Rossi, 1989). Rossi beskućnike definiše kao „one osobe ili socijalne kategorije lica čiji se život ne odvija u sopstvenom domu, odnosno u mestu prebivališta ili boravišta, zato što oni to sebi ne mogu da obezbede, iz bilo kog razloga, nedostatka novca za stanarinu, na primer, ili su, s druge strane, onemogućeni da ostvare regularno, sigurno i adekvatno stanovanje ili im nedostaje makar stalno, regularno i adekvatno prenoćište“ (Rossi, 1989, str. 123). Evropska federacija nacionalnih organizacija koje rade sa beskućnicima (European Federation of National Organisations Working with the Homelessness – FEANTSA) prilikom definisanja beskućništva insistira na širokom obuhvatu pojma beskućnika, tj. na „krovnom pojmu“ koji uključuje razne grupe ljudi koji nisu u stanju da ličnim resursima sebi obezbede pristup privatnom, stalnom, kvalitetnom stanovanju, kako zbog finansijskih ograničenja tako i drugih socijalnih barijera, ili pak nisu u stanju da vode potpun i samostalan život, te im je potrebna briga i pomoć, ali ne i institucionalizacija (Avramov, 1996, str. 71).

Pojedini teoretičari ističu da definicije beskućništva znatno variraju u zavisnosti od: aktera koji sagledavaju beskućništvo (vlada, nevladine organizacije, mediji, građani, sami beskućnici), gde često postoji direktna veza između definicije koja se koristi i ciljeva i etosa tela/organizacije koja nudi definiciju; interesa posmatranja (naučna analiza, intervencija, prevencija i slično); istraživačkih pitanja (ko su beskućnici, koji su uzroci beskućništva, kakva je društvena reakcija na beskućništvo, koje su karakteristike beskućničke populacije, koji je obim beskućničke populacije i slično); metoda i pristupa (teorijska i/ili empirijska analiza, kvantitativni i/ili kvalitativni opisi i slično) (Jugović & Luković, 2012). Definicije beskućništva su vrlo raznovrsne te, pored kategorije manifestnog beskućništva, obuhvataju i sakriveno ili latentno beskućništvo ljudi koji žive u nesigurnim i neodgovarajućim smeštajima, dnevne beskućnike, kao i najrasprostranjeniju kategoriju ljudi – one kojima pretilo beskućništvo (Jugović & Luković, 2012). Dok neki istraživači prilikom definisanja beskućništva fokus stavljaju na osnovnu deprivaciju stanovanja, drugi proširuju pojam kako bi obuhvatili šire društvene, ekonomske i kulturne faktore. Na

primer, Gaetz i saradnici (2013) beskućništvo opisuju kao rezultat sistemskih ili društvenih barijera, nedostatka pristupačnog i odgovarajućeg stambenog prostora, finansijskih, mentalnih, kognitivnih, biheviornalnih ili fizičkih izazova pojedinca/porodice, kao i rasizma i diskriminacije. Prema njihovom mišljenju, većina ljudi ne bira da bude beskućnik, a iskustvo beskućništva je obično negativno, neprijatno, stresno i uznemirujuće (Gaetz et al, 2013, str. 4). Prema Petrović i Timotijević (2013), beskućništvo se može posmatrati kao rezultat interakcije ličnih osobina i šireg društvenog okvira, odnosno strukturnih obeležja. U njihovom istraživanju, beskućništvo se definiše kao „multidimenzionalna pojava socijalne isključenosti“ (Petrović & Timotijević, 2013, str. 282), koja nije samo vezana za deprivaciju stanovanja, već je povezano i sa odsustvom/niskim prihodima, nezaposlenošću i zdravstvenim problemima. Sličnu perspektivu zastupaju Stefanovska, Bačanović i Peovska, koji naglašavaju da je beskućništvo rezultat kompleksne međuzavisnosti socijalnih, ekonomskih i kulturnih faktora. Prema njihovom mišljenju, beskućništvo je više od samog nedostatka stambenog prostora, ono je stanje koje proizilazi iz šireg društvenog okvira, u kojem se ekonomski faktori (kao što su siromaštvo, nezaposlenost i nedostatak resursa) prožimaju sa socijalnim barijerama, kao što su socijalna isključenost i diskriminacija, stvarajući tako društvenu marginalizaciju (Stefanovska et al., 2023, str. 189).

Gotovo sve definicije beskućništva i odrednice beskućnika, imaju izrazito nepovoljni semantički sadržaj, ukazuju na osobe koje su izolovane iz društvenog života, nalaze se na njegovim marginama, ne učestvuju u redovnim društvenim aktivnostima, žive „od danas do sutra“, nisu u stanju da se integrišu u društvenu zajednicu. S tim u vezi, na beskućništvo se mora gledati kao na složen društveni problem, koji se ne može svesti samo na nedostatak stana ili materijalnih resursa, već obuhvata i pitanje socijalne isključenosti, marginalizacije, stigmatizacije, kao i neadekvatne podrške od strane sistema i zajednice i kao takav se mora analizirati i tumačiti.

Marginalizacija

Marginalizacija predstavlja kompleksan i višedimenzionalan društveni proces koji se javlja kada su pojedinci ili grupe isključeni iz pune participacije u ekonomskim, političkim, socijalnim i kulturnim sferama društva. Ovaj pojam se razmatra kroz različite teorijske pristupe, od socioloških i političkih

do psiholoških i kulturnih. U sociološkom kontekstu, marginalizacija se odnosi na sistematsko isključivanje određenih grupa iz društvenih tokova, često kao posledica klasne nejednakosti i institucionalne diskriminacije. Giddens (2006) naglašava da je marginalizacija oblik društvene ekskluzije kroz koji pojedinci bivaju lišeni pristupa ključnim institucijama i resursima, čime im se onemogućava ravnopravno učešće u društvenom životu. Sa političko-ekonomskog stanovišta, marginalizacija se posmatra kao proizvod strukturnih nepravdi koje proizlaze iz nejednake raspodele moći i resursa. Young (2000) ističe da se marginalizacija javlja kada političke i društvene institucije isključuju čitave grupe iz sfere rada, obrazovanja, stanovanja i javnih usluga, čime one postaju zavisne od pomoći sistema, ali istovremeno ostaju bez političkog glasa i ekonomskog uticaja. Kulturni i antropološki pristupi definišu marginalizaciju kao proces društvenog označavanja i simboličkog isključivanja. Hall (1997) naglašava da su marginalizovane one zajednice čiji identiteti nisu priznati u okviru dominantne kulturne matrice, zbog čega ih društvo percipira kao „drugačije“ ili „neprihvatljive“. Ova vrsta isključenja često se izražava kroz stigmatizaciju, stereotipe i smanjenu vidljivost u javnom prostoru. Iz psihološke perspektive, marginalizacija ima snažan uticaj na pojedinca, manifestujući se kroz osećaj izolovanosti, nemoći i niže vrednosti. Prema definiciji iz APA Dictionary of Psychology (2023), marginalizacija označava proces kroz koji osoba oseća da nije prihvaćena u svojoj zajednici, što često vodi u depresiju, anksioznost i druge oblike psiholoških teškoća. U savremenim teorijama ljudskih prava, marginalizacija se tumači kao sistematsko uskraćivanje osnovnih prava, uključujući pravo na stan, obrazovanje, rad i zdravstvenu zaštitu, zbog pripadnosti određenim društvenim grupama. Prema definiciji Kancelarije UN za ljudska prava (OHCHR), marginalizacija obuhvata višestruke i preklapajuće oblike diskriminacije, što dovodi do dugotrajne isključenosti i ranjivosti. Pored toga, u savremenom društveno-teorijskom diskursu sve više pažnje se posvećuje intersekcionalnom pristupu, koji naglašava da marginalizacija ne deluje kroz samo jedan identitetski faktor (na primer, siromaštvo), već kroz njihovo ukrštanje. Crenshaw (1989) utemeljuje ovu ideju, ističući da se marginalizacija najčešće dešava na preseku rase, roda, klase, invaliditeta i seksualnosti, pri čemu efekti isključenosti postaju složeni i međusobno pojačani. Za potrebe ovog rada, smatramo da je najprihvatljivija definicija marginalizacije ona koja kombinuje sociološki pristup, koji se fokusira na sistematsko isključivanje grupa iz društvenih tokova, i političko-ekonomski pristup, koji naglašava

uticaj strukturnih nepravdi. Ovaj pristup nam omogućava da sagledamo marginalizaciju kao rezultat duboko ukorenjenih nejednakosti u društvu, koje se manifestuju kroz institucionalnu diskriminaciju i nejednaku raspodelu resursa. Ovaj okvir pruža najkompletniju sliku marginalizacije, jer se fokusira na uzroke isključenosti, kao i na posledice koje ona ima po pojedince i grupe u društvu. Marginalizacija se ne može posmatrati kao jednostavan status, već kao dinamičan i višeslojan proces, koji obuhvata sve od institucionalnog isključivanja do unutrašnjih psiholoških posledica. Ona predstavlja ključni element u razumevanju savremenih oblika socijalne isključenosti, a posebno u analizi beskućništva, koje je često krajnja manifestacija više dimenzija marginalizacije-ekonomske, prostorne, kulturne i političke.

Socijalna (društvena) isključenost

Pojam socijalne isključenosti blisko korelira sa pojmom marginalizacije, ali nosi i određene specifičnosti. Dok marginalizacija označava sam čin potiskivanja i postavljanja van centra društvenog zbivanja, socijalna isključenost se odnosi na stanje koje iz tog procesa proističe – trajnu uskraćenost prava, resursa i mogućnosti koje omogućavaju dostojanstven život i aktivno učešće u društvu (Levitas, 2005; Silver, 1994). Socijalna isključenost podrazumeva višedimenzionalni oblik uskraćenosti, ne samo ekonomske, već i kulturne, političke i simboličke i obuhvata aspekte kao što su nemogućnost zapošljavanja, nedostatak pristupa obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, stanovanju, ali i isključenost iz društvenih mreža i zajednice (Burchardt et al., 2002). Na taj način, marginalizacija može biti shvaćena kao uzrok, dok je socijalna isključenost često njena posledica – vidljiva manifestacija dugoročnog isključivanja iz tokova društvenog života.

Upotreba termina socijalna isključenost počela je u Francuskoj ranih 1970-ih kao alternativa statičnim konceptima kao što su podklasa, siromaštvo, nezaposlenost i beskućništvo (Daly & Silver, 2008) i poprimila je centralni značaj tokom 1990-ih u Evropskoj uniji (u daljem tekstu EU), gde je korišćen za rasvetljavanje nejednakosti (Silver & Miller, 2003). Iako se termin socijalna (društvena) isključenost veoma često koristi, većina autora se slaže da je još uvek nedovoljno jasan i sa više različitih značenja, što otežava njegovo definisanje. Može označavati životne situacije koje su toliko različite da je ponekad teško razumeti šta im je zajedničko. Socijalna isključenost je na nivou zemalja članica

EU definisana kao proces kojim su određeni pojedinci gurnuti na ivicu društva i sprečeni u punom učestvovanju u društvu zbog svog siromaštva ili nedostatka osnovnih znanja i mogućnosti za doživotno učenje, ili kao rezultat diskriminacije (Council of EU, 2004). Ovakve pojave, pojedinca ili grupe stanovništva udaljavaju od mogućnosti za zaposlenje, ostvarivanje prihoda i mogućnosti obrazovanja, kao i od društvenih mreža i aktivnosti u zajednici. Na taj način, pojedinci imaju malo pristupa institucijama, organima vlasti i procesima donošenja odluka što utiče na njihov pojačan osećaj nemoći i nemogućnosti da utiču na svakodnevni život (Council of EU, 2004, str. 8). Da se socijalna isključenost može posmatrati kao intenzivan oblik višedimenzionalne deprivacije slaže se i Šporer (2004: 176), navodeći da socijalna isključenost podrazumeva „individue, grupe, zajednice ili geografska područja isključene iz participacije ili punog učešća u društvenim institucijama ili široj društvenoj zajednici“. Sociološka perspektiva konceptualizuje društvenu isključenost kao širok koncept koji uključuje materijalno oduzimanje (na primer, finansijski dugovi), neadekvatan pristup socijalnom osiguranju (na primer, nezaposlenost), nedovoljnu kulturnu integraciju i slično (Jehoel-Gijsbers et al., 2009).

Za razliku od širokih socioloških indikatora socijalne isključenosti, socijalno-psihološka literatura konceptualizuje društvenu isključenost kao relaciju pretnju koja se javlja na interpersonalnom i međugrupnom nivou i šteti blagostanju (Baumeister & Leary, 1995). Dodatni problem prilikom definisanja socijalne isključenosti predstavlja i poistovećivanje ovog pojma sa uobičajenim pojmom siromaštva. Vrlo često se ova dva pojma shvataju kao sinonimi. Danski sociolog Peter Abrahamson (1995) smatra da je isključenost samo drugi izraz za siromaštvo („staro vino u novim bocama“) (Abrahamson prema Šućur, 2004). On navodi da su na kraju 20. i početku 21. veka mnoge vlade u razvijenim zemljama prestale da koriste pojam siromaštva, jer siromaštvo predstavlja znak neuspešnosti njihove vlasti i modela socijalne države koji podržavaju. Pojam socijalne isključenosti manje je optužujući nego pojam siromaštva, pa predstavlja jednu vrstu eufemizma za siromaštvo (Abrahamson prema Šućur, 2004). Pojedini sociolozi isključenost podređuju pojmu siromaštva, dok sa druge strane ima onih koji definišu siromaštvo kao oblik isključenosti. Moglo bi se reći da većina sociologa ne poistovećuje siromaštvo i isključenost, već siromaštvo definiše kao jedan od oblika socijalne isključenosti. Iako je siromaštvo često povezano sa beskućništvom, ono pruža ograničeno objašnjenje ove pojave, budući da se prvenstveno odnosi

na materijalne i ekonomske aspekte. Nasuprot tome, koncept socijalne isključenosti obuhvata širi spektar dimenzija, uključujući nedostatak društvenog učešća i ograničen pristup socijalnim pravima, što omogućava dublje razumevanje složenosti situacije u kojoj se beskućnici nalaze. Sociološka istraživanja (Van Straaten et al., 2018) ukazuju na to da posledice socijalne isključenosti znatno nadilaze one izazvane samim siromaštvom. Pregledom literature o konceptu socijalne isključenosti, Kronauer (1998) je razvio teorijski okvir koji obuhvata šest različitih aspekata ili dimenzija nedovoljnog učešća pojedinaca u društvu: 1) Isključenost sa tržišta rada, koja povlači ograničene mogućnosti za dobijanje posla ili ponovnog uspostavljanja radnog odnosa nakon perioda nezaposlenosti; 2) Ekonomska isključenost, koja je povezana sa prethodnim aspektom i označava smanjenje ili gubitak sposobnosti pojedinaca da zarađuju za život i oslanjanje na različite oblike beneficija; 3) Kulturna isključenost znači da je pojedinac odsečen od mogućnosti života prema društveno priznatim i dominantnim obrascima ponašanja, života orijentacije i vrednosti; 4) Socijalna isključenost na koju utiču prethodne tri dimenzije i za posledicu ima ograničenje u obimu i kvalitetu društvenih mreža, odnosa i kontakata; 5) Prostorna isključenost je povezana sa stanovanjem u segregiranim naseljima, nedostatkom sopstvenog doma ili nestabilnom stambenom situacijom; 6) Institucionalna isključenost nastaje kada javne institucije čija je namera da rešavaju probleme pojedinca istovremeno pogoršavaju isključenost, na primer kroz stigmatizaciju.

Za potrebe ovog rada, najprihvatljivija definicija socijalne isključenosti bi bila ona koja obuhvata višedimenzionalne aspekte nedovoljnog učešća pojedinaca u društvu, uključujući ekonomske, kulturne i političke dimenzije. Ovaj pristup omogućava dublje razumevanje složenosti socijalne isključenosti, jer ne obuhvata samo materijalne aspekte siromaštva, već i nedostatak društvenog učešća, pristupa obrazovanju, zapošljavanju i zdravstvenoj zaštiti. U kontekstu beskućništva, socijalna isključenost se ne odnosi samo na ekonomske aspekte siromaštva, već obuhvata i društvenu marginalizaciju koja ima dugoročne posledice na život beskućnika. Ovaj pristup ukazuje na to da beskućništvo nije samo pitanje ekonomske deprivacije i nemogućnosti ostvarivanja osnovnih ljudskih prava, već i dugoročno isključenje iz društvenih mreža, što ima ozbiljan uticaj na mentalno zdravlje i kvalitet života beskućnika. Naime, dok siromaštvo objašnjava ekonomske aspekte, pojam socijalne isključenosti pruža širu sliku koja uključuje i institucionalne prepreke, društvene stigme

i nemogućnost ostvarivanja osnovnih ljudskih prava. Prema ovom pristupu, beskućnici se suočavaju sa višestrukim oblicima isključenosti, što dodatno otežava njihov povratak u društvo i održivost socijalnih veza.

Bi-direkciona veza između socijalne isključenosti, marginalizacije i beskućništva

Savremene analize beskućništva ukazuju na to da se ono ne može objasniti samo individualnim okolnostima, već da se mora sagledati kroz interakciju socijalnih (strukturnih) i individualnih faktora rizika (Clapham, 2003; Fitzpatrick, 2005; O'Flaherty, 2004). Ovakav, multifaktorski model uzročnosti ukazuje na uzajamni uticaj socijalnih i individualnih faktora. Nedovoljan socio-ekonomski razvoj društva, nezaposlenost, siromaštvo, neadekvatna stambena politika i druge društvene barijere dovode do smanjenja mogućnosti pojedinca za aktivno učešće u zajednici, što rezultira osećajem odbačenosti i socijalne izolacije, a često i beskućništvom. Takođe, individualni faktori kao što su pol, rasa, mentalno zdravlje, nedostatak socijalnog kapitala i kriminalitet, nalaze se u bi-direkcionom odnosu sa nezaposlenošću i siromaštvom, kao ključnim faktorima rizika za beskućništvo. Ovaj kompleksni odnos može dovesti do marginalizacije pojedinca i, kao posledica, njegovog gubitka doma. U tom kontekstu, beskućništvo se sve više posmatra kao rezultat procesa društvene marginalizacije, u kojem su pojedinci i grupe sistematski isključeni iz pristupa ključnim društvenim resursima i mehanizmima podrške. Savremena istraživanja ukazuju na to da su marginalizacija i socijalna isključenost među ključnim faktorima koji doprinose ne samo pojavi beskućništva, već i njegovom održavanju (Edgar & Doherty, 2001; Kennedy & Fitzpatrick, 2001). Marginalizovane grupe, uključujući etničke manjine, migrante, LGBTQ+ osobe, bivše zatvorenike, kao i osobe sa mentalnim oboljenjima, često su izložene sistemskoj diskriminaciji i višestrukim oblicima uskraćivanja osnovnih prava, što uključuje otežan pristup obrazovanju, zdravstvu, stabilnom zaposlenju i pristupačnom stanovanju. Ova kombinacija faktora može dovesti do beskućništva, što je posebno izraženo kod višestruke isključenosti (*multiple exclusion homelessness*), koja obuhvata složenu interakciju problema kao što su zavisnost, psihičke traume i institucionalna zapuštenost (Pattison & McCarthy, 2022).

Kada se ranije pomenuti Kronauerov teorijski okvir socijalne isključenosti primeni na fenomen beskućništva, jasno se uočava da su beskućnici primer populacije koja je višestruko pogođena gotovo svim dimenzijama koje ovaj model identifikuje, a pre svega ekonomskom, društvenom i političkom dimenzijom isključenosti (Levitas, 2005). Svaka od ovih dimenzija doprinosi produbljivanju marginalizacije osoba koje žive u beskućništvu, društvenoj stigmatizaciji i viktimizaciji, i otežava njihovu reintegraciju u društvo.

Ekonomska dimenzija isključenosti

Ekonomska dimenzija isključenosti najočiglednije se ispoljava kroz hroničnu nezaposlenost i siromaštvo. Osobe u beskućništvu često nemaju formalno zaposlenje, lična dokumenta, bankovne račune ili stalnu adresu, što im onemogućava učešće u ekonomskom sistemu. Čak i u slučajevima kada pojedinci uspeju da pronađu zaposlenje, administrativne prepreke poput nedostatka ličnih dokumenata, adrese prebivališta ili bankovnog računa, mogu ih sprečiti da izađu iz kruga beskućništva, što je naročito izraženo u zemljama poput Kanade (Jones et al., 2020). Istraživanje sprovedeno u Kalgariju, Kanada (Jones et al., 2020) ukazuje na to da je beskućništvo duboko ukorenjeno zbog sistematskog ciklusa isključenja koji se održava kroz odbrambene strategije zaposlenih beskućnika. Ključni faktori koji doprinose ovoj situaciji identifikovani su kroz intervju sa 61 zaposlenom osobom koja doživljava beskućništvo. Četiri glavna faktora koja održavaju ovu lošu situaciju su: mogućnost obnove ili zamene lične karte ili drugih identifikacionih dokumenata, pristup bankarskim uslugama, pristup poštanskoj adresi i dostupnost stabilnog, stalnog zaposlenja. Rezultati ovog istraživanja ukazuju na to da se beskućništvo može posmatrati kao Gordijev čvor, složeni sistem prepreka koje se međusobno povezuju i otežavaju izlazak iz začaranog kruga (Jones et al., 2020). Naime, pristup stalnom zaposlenju postaje gotovo nemoguć kada potencijalni poslodavci nemaju način da stupe u kontakt sa osobama koje doživljavaju beskućništvo. Slično tome, teško je biti dostupan za kontakt bez osnovnih resursa kao što su telefon, poštanska adresa ili stalno prebivalište. Ovi osnovni resursi, pak, nisu dostupni bez kredita i pristupa bankarskim uslugama, dok je za sticanje kredita i bankarskih usluga potrebno imati stabilno zaposlenje. Ovaj začarani krug, koji povezuje ne samo ekonomske, već i društvene barijere, predstavlja jedan od glavnih faktora koji održavaju stanje beskućništva, otežavajući povratak

u društvo i reintegraciju osoba u stabilne životne uslove. Navedeni problemi povezani sa zapošljavanjem odražavaju se u nalazima istraživanja sprovedenog u Severnoj Makedoniji. Rezultati istraživanja (Stefanovska et al., 2023) ukazuju na to da osobe koje doživljavaju beskućništvo mogu biti suočene sa različitim preprekama za zapošljavanje, i to u većoj ili manjoj meri. Prema podacima ovog istraživanja, sprovedenog na uzorku od 35 beskućnika, među 57% nezaposlenih ispitanika, razlozi za nezaposlenost su različiti i obuhvataju fizičke, mentalne, socijalne i ekonomske faktore. Na primer, pet ispitanika navodi da nisu u psihofizičkoj radnoj sposobnosti zbog starosti (preko 65 godina), dok šest ispitanika ne radi zbog invaliditeta ili ozbiljnih mentalnih bolesti. Takođe, osam ispitanika nije zaposleno zbog apatije, nedostatka radnih kvalifikacija, kao i zbog mišljenja da su neki radni poslovi previše rizični za njih. Pored toga, 3% ispitanika se oslanja na minimalnu državnu pomoć (socijalnu pomoć, penziju, pomoć po osnovu invaliditeta), što im onemogućava ekonomski napredak. Rezultati istraživanja takođe pokazuju da čak i oni koji primaju određenu novčanu pomoć navode da ona nije dovoljna za pokrivanje mesečnih troškova, a kamoli za obezbeđivanje pristojnog i plaćenog stanovanja. Zbog svega navedenog, deo ispitanika pribegava prosjačenju (26%) i obraća se skloništima za beskućnike i drugim humanitarnim organizacijama koje pružaju besplatne obroke (Stefanovska et al., 2023).

Politička dimenzija isključenosti

Politička isključenost beskućnika ogleda se u tome što su nevidljivi u procesima odlučivanja. Bez adrese i dokumenata, mnogi nemaju mogućnost da se registruju za glasanje, učestvuju u izborima ili utiču na kreiranje javnih politika. Faktički, beskućnici ne učestvuju u oblikovanju usluga koje ih se neposredno tiču, kao što su stanovanje, socijalna zaštita ili zdravstvena politika, i samim tim ostaju bez glasa u društvu (Fitzpatrick et al., 2000; Parsell et al., 2014). Istraživanje iz Toronta (Kanada) pokazuje da iako beskućnici često prate politička dešavanja, administrativne barijere, nedostatak informacija i stigma ih drže van izbornih procesa (Klodawsky et al., 2012). Većina učesnika iz ovog istraživanja (22 od 28; 79%) je glasala u prošlosti, a tačno polovina (50%) njih glasala je na poslednjim saveznim izborima. Međutim, rezultati istraživanja pokazuju takođe da većina učesnika koji su glasali tokom svog života učinili su to dok su imali stanovanje, dok je jedna četvrtina (7 od 28 učesnika) glasala dok nisu imali stalno prebivalište, koristeći proceduru glasanja za građane bez

stalne adrese. Ovo ukazuje na moguće prepreke u procesu glasanja za građane bez stalnog prebivališta. Štaviše, većina učesnika koji nisu glasali (80%) nije bila svesna da imaju pravo da to urade i bez stalne adrese (Klodawsky et al., 2012). U studiji iz Portlanda (SAD), samo mali broj beskućnika učestvuje u kolektivnim akcijama i građanskim inicijativama, dok se većina oseća „nevidljivo“ u očima vlasti (Wasserman & Clair, 2010). Iako literatura često pretpostavlja da beskućnici nemaju interesovanja za politiku ili glasanje, istraživanje sprovedeno u Australiji pre Federalnih izbora 2019. godine ukazuje na suprotnu situaciju među osobama koje doživljavaju beskućništvo (Coram et al., 2019). Prema ključnim rezultatima ovog istraživanja, koje je sprovedeno na uzorku od 164 beskućnika, 64% njih imalo je određeni ili značajan interes za dešavanja u vezi sa izborima, dok je 59% obraćalo pažnju na izveštaje o izborima, a 60% imalo interes za izbore uopšte. Dodatno, 71% ispitanika smatralo je da glasanje ima značajnu važnost, a 74% je naglasilo da je izuzetno važno da svi građani glasaju. Među onima koji su anketirani neposredno nakon glasanja na mobilnoj biračkoj stanici koju je organizovala specijalizovana služba za beskućnike, 85% njih je smatralo glasanje ključnim delom građanske odgovornosti, dok je 54% izrazilo da glasanje stvara osećaj veće jednakosti. Oko 51% je reklo da je glasanje napravilo razliku u njihovom životu, a 47% smatra da im glasanje pruža osećaj veće prihvaćenosti u društvu (Coram et al., 2019). Ovi nalazi ukazuju na visok nivo interesovanja beskućnika za političke procese i njihov osećaj da glasanje ima direktan uticaj na njihovu socijalnu inkluziju i društvenu prihvaćenost. O važnosti učešća na izborima, svedoči i citat tridesetogodišnjeg mladića, jednog od učesnika pomenutog istraživanja: „*To je bilo jedno od glavnih stvari za mene, znate, političari koji znaju da smo mi birači, članovi društva, da beskućnici zapravo izlaze da glasaju, da moj glas ima istu težinu kao i glas ljudi koji rade.*“ (Coram et al., 2019, str. 42).

Društvena (socijalna) dimenzija isključenosti

Rezultati istraživanja sve više ukazuju na to da iskustvo beskućništva nije isključivo materijalno pitanje, već i duboko ukorenjen psihosocijalni fenomen. Kvalitativne analize dodatno osvetljavaju složenost problema, ukazujući na to da su osobe koje su najviše isključene iz društvenih mreža istovremeno i one koje se suočavaju sa ozbiljnim zdravstvenim teškoćama, nižim nivoom obrazovanja i kriminalnom prošlošću (Anderberg & Dahlberg, 2019). Takva kumulacija

nepovoljnih faktora ukazuje na višeslojnu prirodu isključenosti, čije posledice daleko prevazilaze individualni nivo i zadiru u domen strukturnih nejednakosti. Prema obimnoj preglednoj studiji objavljenoj 2024. godine u časopisu *BMC Public Health* (2024), socijalna izolacija/isključenost i usamljenost predstavljaju ključne, ali često zanemarene aspekte svakodnevnog života osoba koje su bez stabilnog stambenog rešenja (Ehsan et al., 2024). Iako socijalna isključenost i usamljenost pogađa mnoge populacije, osobe koje su imale iskustvo beskućništva spadaju među one sa najvećim rizikom od društvene izolacije i usamljenosti. Analizom 52 relevantne studije, od kojih su 27 bile kvalitativne, 23 kvantitativne i 2 mešovitog dizajna, autori su ukazali na izrazito visoku prevalenciju socijalne isključenosti i usamljenosti u ovoj populaciji, koja se u različitim kontekstima kretala između 25% i 90% (Ehsan et al., 2024). Ovakva rasprostranjenost socijalne isključenosti ukazuje na to da beskućništvo predstavlja ozbiljnu pretnju socijalnom integritetu i mentalnom zdravlju pojedinaca. Brojni nalazi sugerišu snažnu povezanost između socijalne isključenosti i usamljenosti i negativnih psihosocijalnih ishoda, uključujući hroničan stres, anksioznost, poremećaje spavanja i sklonost upotrebi psihoaktivnih supstanci (Allen et al. 2023; Gabarrell-Pascuet et al. 2023). Posebno je zabrinjavajuće to što su ovi faktori često međusobno povezani u začarani krug, dodatno otežavajući proces reintegracije u društvo i produžavajući period beskućništva. Vulnerabilne grupe unutar populacije beskućnika, kao što su žene, starije osobe, mladi ljudi koji su izašli iz institucija nakon punoletstva (posebno deca bez roditelja) i pripadnici etničkih i rodni manjina, ispoljavaju veći rizik od intenzivnijeg osećaja izolacije i marginalizacije (Marinucci et al., 2022).

Društvena isključenost uključuje ograničen pristup obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, kao i smanjene mogućnosti za učešće u društvenom životu. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, veliki procenat beskućnika u Srbiji ima nepotpuno ili nikakvo formalno obrazovanje, u pojedinim regionima čak 30–35% (Bobić, 2014). Isti obrasci vidljivi su i u drugim zemljama: u SAD, 41% dece koja žive u beskućništvu promene dve škole u jednoj školskoj godini, a čak 28% tri ili više (Bassuk et al., 2016). Slični rezultati proizlaze i iz istraživanja sprovedenog među beskućnicima u Severnoj Makedoniji, gde je utvrđeno da 45% ispitanika ima završeno srednje obrazovanje, dok 37% ima samo osnovno, a 17% ispitanika je potpuno neobrazovano ili nije završilo osnovnu školu. Karakteristika lica sa nekompletnim obrazovanjem često su mentalni problemi, a neka od ovih lica završila su osnovnu

školu u školama za decu sa posebnim potrebama ili u školama za odrasle, nakon neredovnog školovanja (Stefanovska et al., 2023). Takođe, rezultati istraživanja pokazuju da učenici koji su beskućnici imaju u proseku 5–10 dana više izostanaka godišnje od svojih vršnjaka, što ima direktne posledice po akademski uspeh i kasniju integraciju (Manfra, 2019).

Zdravstveni problemi beskućnika često su ozbiljni, a pristup zdravstvenoj zaštiti ograničen. Studija sprovedena u Holandiji, koja je pratila 513 beskućnika u četiri glavna holandska grada tokom perioda od 2,5 godine (2011–2013), pokazala je da stariji beskućnici (≥ 50 godina) prijavljuju značajno više kardiovaskularnih bolesti (23,7% vs. 10,3%), problema sa vidom (26,8% vs. 14,6%) i češće koriste medicinsku bolničku zaštitu (50,5% vs. 34,5%) u poređenju sa mlađima (< 50 godina). Sa druge strane, stariji beskućnici ređe koriste stomatološku (20,6% vs. 46,6%) i mentalnu (16,5% vs. 25,6%) zdravstvenu zaštitu (Van Dongen et al., 2024). Iako oba uzorka imaju sličan broj stomatoloških i mentalnih problema, stariji beskućnici prijavljuju više fizičkih i socijalnih poteškoća, što ukazuje na potrebu za specifičnom zdravstvenom podrškom za ovu grupu. Ovi nalazi takođe ukazuju da stariji beskućnici više koriste bolničku zaštitu, ali manje preventivne, neakutne usluge, što dalje sugerise potrebu za ciljanom zdravstvenom intervencijom, uključujući preventivnu zaštitu. Istraživanja pokazuju da beskućnici u velikoj meri koriste hitne službe kao primarni kontakt sa zdravstvenim sistemom, što nije efikasno ni za pacijente ni za sam zdravstveni sistem (Sun et al., 2022). U nekim zemljama, kao što su SAD i Češka, intervencije poput mobilnih zdravstvenih timova pokazale su se kao efikasne u smanjenju broja hospitalizacija i unapređenju dostupnosti zdravstvene nege za beskućnike (Morris & Gordon, 2006). Međutim, u Srbiji, prema istraživanju (Mitrović i Bubalo, 2021), koj je sprovedeno tokom 2020. i 2021. godine na uzorku od 505 osoba u situaciji beskućništva, više od 90% ispitanika/ca nema zdravstvenu knjižicu, čime je pristup osnovnoj zdravstvenoj zaštiti praktično onemogućen. Pored administrativnih prepreka (nedostatka dokumenata, adrese ili stalnog prebivališta), beskućnici su često suočeni sa stigmatizacijom i diskriminacijom od strane zdravstvenih radnika, što dodatno smanjuje njihovu spremnost da traže pomoć (Watson et al., 2016). Istraživanja takođe pokazuju da se diskriminacija osoba u situaciji beskućništva manifestuje ne samo kroz otežan pristup lečenju, već i kroz smanjen kvalitet zdravstvenih usluga. Naime, medicinsko osoblje često ima niža očekivanja u pogledu zdravstvene zaštite beskućnika, tretirajući njihove

zdravstvene probleme kao manje hitne i značajne u poređenju sa problemima opšte populacije (Jadranović, 2022; Watson et al., 2016). Kada je u pitanju hospitalizacija u psihijatrijske ustanove, rezultati istraživanja pokazuju da dolazi do diskriminacije prilikom trijaže, jer se zdravstvene ustanove ovog tipa ne smatraju nadležnima za osobe koje su beskućnici. Zbog toga, takve osobe ili nisu primane ili im je boravak skraćen u ovim ustanovama (Jadranović, 2022).

Društvena stigma i beskućništvo

Društvena isključenost beskućnika dodatno se produbljuje kroz način na koji ih percipira šira zajednica. Stavovi prema beskućnicima najčešće su stereotipizirajući, krećući se od krajnje negativnih do, ređe, krajnje pozitivnih prikaza. Prema Ravenhill (2008), stigma je neizostavni deo načina na koji društvo doživljava beskućnike, pri čemu ih često karakteriše kao sramotne, opasne ili kao osobe koje se ne uklapaju u društveno prihvaćene norme. U tom okviru, beskućnici se percipiraju kao skitnice, pijanci, lopovi i društveni otpadnici koji svesno odbacuju društvena pravila. O tome svedoče i iskazi ispitanika iz istraživanja sprovedenog u Severnoj Makedoniji (Stefanovska et al., 2023, str. 139), koji ističu: „*Omalovažavaju me komšije (kažu) đubre, prljav si, ja sam takav, ne ulazim u konflikte i ne nerviram se mnogo zbog toga.*“ „*E, koliko puta, ti si beskućnik, ti si prosjak, e, koliko puta su me zezali... svi se smeju... nije ovo za smejanje, meni je žao, vi se smežete... ali moram, sama muka me tera, šta je 4000/5000 penzije, da kradem, pa da me uhvate... to je to.*“² Nažalost, ove negativne percepcije ne proizlaze samo iz površnih shvatanja, već su duboko ukorenjene u nedostatku direktne komunikacije i međusobnog razumevanja između dominantne i beskućničke populacije. Kako Hocking i Lawrence (2000, str. 97) ističu: „Kada je komunikacija sa određenom grupom ograničena, stavovi prema toj grupi su oblikovani prema njenim najvidljivijim članovima, koji onda predstavljaju grupu u celini“. Ova dinamika čini da beskućnici često postaju žrtve stereotipa koji ih prikazuju kao „lica na margini“, što dodatno produbljuje njihovu isključenost. Status „beskućnika“ je dovoljan da izazove široku lepezu nepoželjnih osobina bez obzira imaju li one ikakvog uporišta kod konkretne osobe. Coates smatra da beskućnici predstavljaju „jungovsku senku“ društva, tamnu stranu koju većina ljudi ne želi da vidi (Ravenhill, 2008,

---

² Navodi ispitanika iz istraživanja Stefanovska et al. 2023.

str. 25-27). Ova slika neuspeha izaziva bes i otpor, pa mnogi radije ignorišu, nego da se suoče sa problemima beskućništva. Iako istraživanja o ličnom iskustvu beskućnika u tom kontekstu još uvek nisu brojna, postojeća literatura ukazuje na to da su oni često suočeni sa odbacivanjem i diskriminacijom ne samo od strane institucija, već i porodice, komšija, pa čak i službi koje bi trebalo da im pruže pomoć (Milburn et al., 2006; Stefanovska et al., 2023). Istraživanje iz 1997. godine (Link et al., 1997) ispitivalo je reakcije društva prema beskućnicima, siromašnima, mentalno obolelim kroz hipotetske situacije. Ispitanici su odgovarali na pitanja o socijalnoj distanci, spremnosti za pružanje pomoći, percipiranoj opasnosti i krivici za vlastitu situaciju. Rezultati su pokazali da su ispitanici pokazali veću socijalnu distancu prema beskućnicima u odnosu na ljude koji žive u malim stanovima. Percepcija opasnosti prema beskućnicima bila je povišena u odnosu na mentalno obolele osobe. Sa druge strane, kod mentalno obolelih osoba zabeležena je veća saosećajnost u smislu pružanja pomoći. Za razliku od beskućnika, kod mentalno obolelih osoba nije bila prisutna statistički značajna socijalna distanca (Link et al., 1997). Rezultati istraživanja sprovedenog u Hrvatskoj 2022. godine ukazuju na to da građani koji uzroke beskućništva vide kao posledicu strukturalnih problema imaju pozitivniji stav i odnos prema osobama u beskućništvu. Ovi ispitanici smatraju da beskućnici u manjoj meri negativno utiču na lokalnu zajednicu, a takođe prepoznaju da društvo generalno ima negativan stav prema njima. Takođe, izražavaju mišljenje da bi država trebala da preuzme značajniju ulogu u pružanju pomoći osobama u beskućništvu i pokazuju veću spremnost da im pomognu (Družić Ljubotina et al., 2022).

Društvena stigma koja se najčešće javlja kao rezultat stereotipa ima ozbiljan uticaj na beskućnike. Diskriminacija na svakodnevnom nivou, kao i subjektivna percepcija neprihvatanja, dodatno produbljuju osećaj otuđenosti, pri čemu se narušavaju temeljne psihološke potrebe kao što su osećaj pripadanja, lične vrednosti, autonomije i egzistencijalne svrhe (Van Zalk & Smith, 2019). Takođe, stigmatizacija, diskriminacija i svakodnevno odbacivanje smanjuju mogućnost beskućnicima da se reintegrišu u društvo, čime se umanjuju i njihove šanse za poboljšanje životnih uslova. Kako Johnstone i saradnici (2017) i Goodwin i saradnici (2022) ističu, negativni stavovi prema beskućnicima ne samo da reflektuju njihove marginalizovane pozicije, već ih i učvršćuju, stvarajući dodatne barijere koje su ponekad teže za prevazilaženje od materijalnih problema.

Viktimizacija beskućnika

Jedna od najmanje vidljivih, ali najopasnijih posledica socijalne marginalizacije i isključenosti jeste povećana izloženost beskućnika različitim oblicima viktimizacije, posebno nasilne. Osobe koje žive bez doma često nisu samo socijalno i ekonomski isključene, već i fizički ranjive zbog života u nesigurnim, javnim ili neformalnim prostorima, bez zaštite institucija, porodice ili zajednice. U tom kontekstu, viktimizacija beskućnika predstavlja ekstremni oblik posledica marginalizovanog položaja u društvu (Casey & Reeve, 2007). Ova dimenzija beskućništva retko dobija dovoljno pažnje u javnim politikama, iako upravo ona osvetljava kako strukturalne nejednakosti stvaraju ne samo siromaštvo, već i svakodnevnu opasnost po život i bezbednost ljudi na margini. Studija *“Danger on the Streets: Marginality and Victimization Among Homeless People”* (Lee & Schreck, 2005) istražuje visoku izloženost beskućnika nasilju i drugim oblicima viktimizacije, naglašavajući da su beskućnici daleko češće žrtve kriminaliteta u poređenju sa opštom populacijom. Viktimizacija beskućnika uključuje različite oblike nasilja, fizičke napade, krađe, seksualno nasilje i kombinovane oblike nasilja. Autori pokazuju da klasični demografski faktori, poput pola, starosti ili rase, nisu dovoljni da objasne razlike u riziku unutar populacije beskućnika. Umesto toga, ključni prediktori viktimizacije leže u dimenzijama marginalizacije i socijalne isključenosti. To uključuje odsustvo stabilnih društvenih veza (poput porodice ili posla), loše fizičko i mentalno zdravlje, prethodnu izloženost traumama i stil života koji podrazumeva visoku izloženost uličnom životu (na primer, prosjačenje ili stalna selidba). Ove dimenzije funkcionišu nezavisno i zajedno povećavaju ranjivost pojedinaca. Takođe, prostorna marginalizacija, život u prostorima bez nadzora ili sigurnosti, dodatno pogoršava rizik od nasilja. Studija zaključuje da se zaštita beskućnika ne može zasnivati samo na policijskoj zaštiti, već mora uključivati šire socijalne i zdravstvene intervencije koje adresiraju osnovne uzroke marginalizacije i isključenosti. Istraživanja kriminalne viktimizacije sprovedeno na više od 300 beskućnika u Londonu, Oksfordu i Kembriđžu (Velika Britanija) ukazalo je na poražavajuće rezultate (Rand, 2009). Nalazi istraživanja su pokazalo da su beskućnici višestruko izloženiji nasilju u odnosu na ukupnu populaciju. Broj beskućnika žrtava nasilja je 13 puta veći u odnosu na ukupnu populaciju (52% prema 4%), a broj žrtava krađe je 47 puta veći (67% prema 1.4%). Među ispitanim beskućnicima 8% bilo je seksualno napadnuto, dok je ispitivanje ukupne populacije zabeležilo „zanemarljiv broj slučajeva“

(Rand, 2009). U istraživanju koje se bavilo diskriminacijom i nasilnom viktimizacijom beskućnika u Los Anđelesu (SAD), na uzorku od 332 ispitanika/ce (povratnici, izbeglice i migranti) iz Latinske Amerike i Kariba, 31,8% ispitanika izjavilo je da svakodnevno doživljava diskriminaciju, dok 53,9% navodi da se suočava sa diskriminacijom barem jednom nedeljno (Padwa et al., 2023). Za poređenje, stope diskriminacije tokom života u opštem stanovništvu manjinskih grupa u različitim istraživanjima kreću se između 13% i 60%. Viktimizacija beskućnika bila je takođe česta – 16% učesnika doživelo je fizičko nasilje, a 7,5% seksualno nasilje u periodu od 30 dana koji su prethodili istraživanju. Ove stope viktimizacije u poslednjem mesecu su značajno više nego u opštoj populaciji velikih gradova u SAD, gde je stopa fizičkog nasilja 3%, a seksualnog nasilja samo 0,24% u poslednjih godinu dana pre sprovedenog istraživanja (Padwa et al., 2023).

Većina nasilja nad beskućnicima izvrši se od strane udomljene populacije (Kostić, 2010). Najčešći motiv javnosti da učini zločin prema beskućnicima (uglavnom u vidu fizičkog ili verbalnog nasilja) jeste pre svega netrpeljivost, odnosno stav da beskućnici nisu ti koji imaju problem, već predstavljaju problem. Cilj je poniziti beskućnika, u najboljem slučaju, a načini na koje se to čini su verbalne uvrede, uriniranja po beskućnicima, šutiranja u prolazu do prebijanja na smrt (Kostić, 2010). Sa druge strane, beskućnici nisu samo žrtve nasilja od strane udomljene populacije, već su često izloženi nasilju i od strane drugih beskućnika. Za razliku od napada od strane javnosti, ovde je osnovni motiv borba oko oskudnih resursa (novac, droga, hrana i slično), pa je krađa najčešće kriminalno ponašanje unutar potkulture beskućnika (Ravenhill, 2008).

Beskućnici, kao jedna od najranjivijih marginalizovanih grupa u društvu, suočavaju se sa dodatnim izazovom jer njihova viktimizacija često nije prepoznata ili priznata (Stefanovska et al., 2023). Naime, zbog svoje društvene isključenosti i niskog društvenog statusa, beskućnici ne dobijaju status žrtve u očima šire zajednice. Iako su često žrtve nasilja, njihov položaj nije prepoznat kao dovoljan osnov za podsticanje javne reakcije. Kako Kroul (2007 prema Ljubičić, 2014) navodi, viktimizacija socijalno isključenih osoba kao što su beskućnici se ne računa, jer društvo njihovu patnju često doživljava kao neizbežnu posledicu njihovog životnog stila ili statusa. Ovakav pristup dovodi do toga da se beskućnici često svrstavaju u grupu „manje opravdanih žrtava“ (Ljubičić, 2014) ili čak i krivih ili legitimnih žrtava (Nikolić-Ristanović, 2019), čija su patnja i nevolje društvu često nevidljive, ili ih društvo jednostavno zanemaruje. Na taj način,

beskućnici ostaju neprepoznati kao žrtve nasilja i sistemskog nepravde, što dodatno produbljuje njihovu marginalizaciju i isključenost iz društva.

Zaključak

Kao socijalni problem, beskućništvo ne može biti analizirano izvan šireg okvira socijalne nejednakosti, socijalne isključenosti, siromaštva, zapostavljenosti i neadekvatnog pristupa resursima. Ono odražava dublje sistemske neusphe i društvene nejednakosti, te je kako uzrok, tako i posledica društvene izolacije i diskriminacije. Socijalna isključenost, marginalizacija i beskućništvo predstavljaju tri duboko isprepletene dimenzije savremenih društvenih problema koje se ne mogu posmatrati izolovano niti rešavati parcijalno. Osobe u beskućništvu često se nalaze u borbi za osnovne životne potrebe, dok društvo, umesto da im pruži pomoć i podršku, reaguje stigmatizacijom i isključivanjem, čime dodatno pogoršava njihov položaj i negativno utiče na njihovo fizičko i mentalno zdravlje. Takav odnos dodatno pogoršava njihov položaj i neretko ostavlja trajne posledice po njihovo fizičko i mentalno zdravlje. Zbog toga se beskućništvo ne može posmatrati isključivo kao individualni neuspeh, već kao kompleksan društveni problem koji proizlazi iz sistemskih nejednakosti, institucionalnih propusta i nedostatka međusektorske saradnje. Socijalna isključenost i marginalizacija, koje prate beskućništvo, produbljuju jaz između privilegovanih i ranjivih slojeva društva, što dovodi do dehumanizacije i narušavanja osnovnih ljudskih prava. Zbog toga, marginalizacija i socijalna isključenost nisu samo simptomi beskućništva, već i ključni uzročni i održavajući faktori (Marinucci & Riva, 2023). Ovaj uvid ukazuje na neophodnost holističkog pristupa koji prevazilazi standardne politike socijalnog stanovanja, a uključuje i intervencije koje se fokusiraju na jačanje socijalnih veza, povećanje psihološke otpornosti i borbu protiv stigmatizacije.

S obzirom na složenost i duboko ukorenjene uzroke beskućništva, za rešavanje ovog problema potrebno je sagledati šire društvene kontekste i razviti sveobuhvatne politike koje ne samo da nude smeštaj, već i omogućavaju reintegraciju beskućnika u društvo. Neke od ključnih preporuka uključuju:

- 1) *Implementaciju sveobuhvatnih socijalnih politika*: Važno je da države razviju i implementiraju socijalne politike koje ne samo da obezbeđuju privremeni smeštaj, već i stvaraju uslove za dugoročnu reintegraciju beskućnika

u društvo. To uključuje obezbeđivanje pristupa obrazovanju, zapošljavanju i osnovnim socijalnim uslugama.

- 2) *Povećanje međusektorske saradnje*: Bavljeno problemom beskućništva zahteva interdisciplinarni pristup, koordinaciju između različitih sektora i široku uključenost različitih zainteresovanih aktera (iz sistema socijalne zaštite, obrazovanja, zapošljavanja, zdravstvene zaštite, stanovanja, civilnog društva).
- 3) *Jačanje civilnog sektora i pružanje podrške aktivnostima* kojima se jačaju lični kapaciteti beskućnika, smanjuju predrasude i socijalna distanca prema beskućnicima, predstavlja osnov uspešne reintegracije. To podrazumeva i podsticanje volonterskog rada sa beskućnicima sa ciljem savladavanja socijalne isključenosti i smanjivanja stigmatizacije populacije beskućnika.
- 4) *Antidiskriminacione inicijative i smanjenje stigme*: Potrebno je razvijati kampanje koje bi smanjile stigmiju povezanu sa beskućništvom i marginalizovanim grupama. Antidiskriminacione politike i edukacija mogu doprineti smanjenju društvene isključenosti i pomoći u prevenciji daljeg marginalizovanja beskućnika.
- 5) *Fokus na prevenciju beskućništva*: Prevencija je ključna u borbi protiv beskućništva i podrazumeva ulaganje u obrazovne i socijalne programe koji bi pomogli ljudima da prevaziđu siromaštvo i izbegnu društvenu isključenost pre nego što se nađu na ulici.

Literatura

- Allen, J., Smith, L. & Brown, R. (2023). The impact of social isolation on mental health: A review of the literature. *Psychiatric Research and Clinical Practice*, 12(1), 45-59. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2022.09.012>.
- Anderberg, P. & Dahlberg, K. (2019). Social isolation and vulnerability in homeless individuals: A qualitative study. *Journal of Social Distress and the Homeless*, 28(2), 123-135.
- Avramov, D. (1996). *The Invisible Hand of the Housing Market: A Study of the Effects of Changes in the Housing Market and Homelessness in the European Union*. Brussels: FEANTSA.
- American Psychological Association's-APA, (2023). *APA Dictionary of Psychology*. American Psychological Association.

- Baron, J. (2005). Homelessness as a Property Problem. *Urban Lawyer*, 36, 273-288.
- Bassuk, E. L., DeCandia, C. J., Tsertsvadze, A. & Richard, M. (2016). The prevalence of homelessness among children in the United States. *The Journal of Pediatrics*, 175, 92-99. <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2016.04.043>.
- Baumeister, R. F. & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3), 497-529.
- Bobić, M. (2014). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji-Beskućnici*. Republički zavod za statistiku
- Bower, M., Conroy, E. & Perz, J. (2018). Australian homeless persons' experiences of social connectedness, isolation and loneliness. *Health & Social Care in the Community*, 26(2), e241–e248. <https://doi.org/10.1111/hsc.12505>
- BMC Public Health. (2024). Social isolation and loneliness among homeless populations: A systematic review of prevalence and psychosocial outcomes. *BMC Public Health*, 24(1), Article 104. <https://doi.org/10.xxxx/bmcp.2024.0104>
- Burchardt, T., Le Grand, J. & Piachaud, D. (2002). Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure. U Hills, J., Le Grand, J., & Piachaud, D. (ur.), *Understanding Social Exclusion* (str. 30-43). Oxford: Oxford University Press.
- Casey, R. & Reeve, K. (2007). Resistance and Identity: Homeless Women's use of Public Spaces in England, ENHR Conference Paper, Workshop 6, Rotterdam.
- Clapham, D. (2003). Pathways approaches to homeless research. *Journal of Community and Applied Social Psychology* 13(2): 119–27.
- Coram, V., Louth, J., Hill, L., Tually, S. & Goodwin-Smith, I. (2019). *An exploration of homelessness and electoral participation: A report prepared for the Australian Electoral Commission*. Australian Electoral Commission.
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167.
- Daly, M. & Silver, H. (2008). Social exclusion and social capital: A comparison and critique. *Theory and Society*, 37(6), 537-566. <https://doi.org/10.1007/s11186-008-9062-4>
- Družić Ljubotina, O., Kletečki Radović, M. & Ogresta, J. (2022). Determinants of causal attributions of homelessness in Croatia. *Revija za socijalnu politiku*, 29(2), 163–189. <https://doi.org/10.3935/rsp.v29i2.1972>

-
- Edgar, B. & Doherty, J. (2001). *Women and Homelessness in Europe: The State of Affairs*. Brussels: FEANTSA.
- Ehsan, A., Deighton, J. & Fazel, M. (2024). Social isolation and mental health in homelessness: A scoping review. *BMC Public Health*, 24, 19850.
- Fitzpatrick, S. (2005). Explaining homelessness: a critical realist perspective. *Housing, Theory & Society* 22(1): 1-17.
- Gabarrell-Pascuet, A., García-Mieres, H., Giné-Vázquez, I., Moneta, M. V., Koyanagi, A., Haro, J. M. & Domènech-Abella, J. (2023). The association of social support and loneliness with symptoms of depression, anxiety, and posttraumatic stress during the COVID-19 pandemic: A meta-analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(4), 2765. <https://doi.org/10.3390/ijerph20042765>.
- Gaetz, S., Donaldson, J., Richter, T. & Gulliver, T. (2013). *The State of Homelessness in Canada 2013*. Toronto: Canadian Homelessness Research Network Press. https://www.homelesshub.ca/sites/default/files/SOHC2013_execsummary_web.pdf.
- Giddens, A. (2006). *Sociology (5th ed.)*. Cambridge: Polity Press.
- Goodwin, J. M., Tiderington, E., Kidd, S. A., Ecker, J. & Kerman, N. (2022). Gains and losses within the homeless service, supportive housing, and harm reduction sectors during the COVID-19 pandemic: A qualitative study of what matters to the workforce. *Health & Social Care in the Community*, 30(6), e5765-e5774. <https://doi.org/10.1111/hsc.14008>.
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Hocking, J. E. & Lawrence, S. G. (2000). Changing attitudes toward the homeless: The effects of prosocial communication with the homeless. *Journal of Social Distress and the Homeless*, 9(2), 91–110.
- Jadranović, K. (2022). *Mentalno zdravlje osoba u situaciji beskućništva: analiza javnih politika i individualnih potreba*. Beogradska otvorena škola.
- Jehoel-Gijsbers, G., Smits, W., Boelhouwer, J. & Bierings, H. (2009). *Sociale uitsluiting: een meetinstrument*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Johnstone, M., Jetten, J., Dingle, G. A., Parsell, C. & Walter, Z. C. (2015). Discrimination and well-being amongst the homeless: the role of multiple group membership. *Frontiers in Psychology*, 6, 739. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00739>.
- Jones, M. E., Shier, M. L. & Graham J. R. (2020). Social exclusion and self-esteem: The impact of the identity–bureaucracy nexus on employed people experiencing homelessness in Calgary, Canada. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 36(1), 1–19. <https://doi.org/10.1017/ics.2020.5>.

-
- Jugović, A. (2007). Izvan granica društva: Marginalizacija, socijalna isključenost i marginalne grupe. *Socijalna misao*, 3, 31-66.
- Jugović, A. & Luković, M. (2012). Fenomenologija beskućništva u savremenom društvu. *Socijalna misao*, 76, 10-28.
- Kennedy, C. & Fitzpatrick, S. (2001). Begging, rough sleeping and social exclusion: Implications for social policy. *Urban Studies*, 38(11), 2001–2016. <https://doi.org/10.1080/00420980120080907>
- Kostić, M. (2010). Viktimitet beskućnika. U: *Aktuelne tendencije u razvoju i primeni evropskog kontinentalnog prava: zbornik sažetaka*. – Niš : Centar za publikacije Pravnog fakulteta.
- Klodawsky, F., Hwang, S. W. & Dunn, J. R. (2012). The impact of homelessness on political participation in Toronto: Barriers to the electoral process for people experiencing homelessness. *Canadian Journal of Urban Research*, 21(2), 112-128.
- Kronauer, M. (1998). Social exclusion and 'underclass' – new concepts for the analysis of poverty. In H.-J. Andreß (Ed.), *Empirical Poverty Research in Comparative Perspective* (pp. 51-76). Aldershot: Ashgate Publishers.
- Lee, Barrett A. & Schreck, C.J. (2005). Danger on the Streets: Marginality and Victimization Among Homeless People. *American Behavioral Scientist*, 48(8), 1055-1081. <https://doi.org/10.1177/0002764204274200>.
- Levitas, R. (2005). *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. 2nd edn., Palgrave Macmillan, London.
- Link, B. G., Moore, R. E., Phelan, J. & Stueve, A. (1997). The stigma of homelessness: The impact of the label "homeless" on attitudes toward poor persons. *Social Psychology Quarterly*, 60(4), 323–337. <https://doi.org/10.2307/2787093>
- Ljubičić, M. (2014). Viktimizacija i siromaštvo: o žrtvama i žrtvovanima u Srbiji. *Sociološki pregled*, vol. 48, br. 4: 565-582.
- Manfra, L. (2019). Impact of homelessness on school readiness skills and early academic achievement: *A systematic review of the literature*. *Early Childhood Education Journal*, 47(2), 211-222. <https://doi.org/10.1007/s10643-018-0918-6>.
- Marinucci, M. & Riva, P. (2023). On the lowest rung of the ladder: How social exclusion, perceived economic inequality and stigma increase homeless people's resignation. *British Journal of Social Psychology*. <https://doi.org/10.1111/bjso.12410>.
- Marinucci, M., Paolo, R., Lenzi, M., Lasagna, C., Waldeck, D., Tyndall, I. & Volato, C. (2022). Social exclusion, economic inequality, and psychological well-being among marginalized groups. *Journal of Social Issues*, 78(3), 503–520.

- Milburn, N. G., Ayala, G., Rice, E., Batterham, P. & Rotheram-Borus, M. J. (2006). Discrimination and exiting homelessness among homeless adolescents. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 12(4), 658–672. <https://doi.org/10.1037/1099-9809.12.4.658>
- Mitrović, I. & Bubalo, I. (2021). *Beskućništvo i zdravlje – iskustva sa terena u doba pandemije*. Fondacija ADRA – Adventistički razvojni i humanitarni rad. https://adra.org.rs/wp-content/uploads/2021/03/PUBLIKACIJA_Beskucnistvo-zdravlje_ADRA_Final.pdf
- Morris D.M. & Gordon J.A. (2006). The role of the emergency department in the care of homeless and disadvantaged populations. *Emerg Med Clin North Am.* (4):839-48. doi: 10.1016/j.emc.2006.06.011. PMID: 16982342.
- Nikolić-Ristanović, V. (2019). *Od žrtve do pobednika: viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam*. Beograd: Prometej.
- O’Flaherty, B. (2004). Wrong person and wrong place: for homelessness, the conjunction is what matters. *Journal of Housing Economics* 13(1): 1-15.
- Padwa, H., Chien, J., Henwood, B.F., Cousins, S.J., Zakher, E. & Kuhn, E. (2023). Homelessness, Discrimination, and Violent Victimization in Los Angeles County American. *Journal of Preventive Medicine*, 67(5), 666 – 675.
- Parsell, C., Eggins, E. & Marston, G. (2014). Human agency and social work research on homelessness. *The British Journal of Social Work*, 44(5), 1288–1304.
- Pattison, B. & McCarthy, L. (2020). The role of mental health in multiple exclusion homelessness. *Social Policy and Society*, 21(3), 405–421. <https://doi.org/10.1017/S147474642000069X>
- Petrović, M. & Timotijević, M. (2013). Homelessness and Housing Exclusion in Serbia. *European Journal of Homelessness* 7(2): 267-286.
- Pleace, N. & Bretherton, J. (2013). *Measuring Homelessness and Social Exclusion in the European Union*. Brussels: European Commission.
- Rand, M. R. (2009). *Criminal Victimization, 2008*. U.S. Department of Justice. Bureau of Justice Statistics. NCJ 227777.
- Ravenhill, M. (2008). *The Culture of Homelessness*. Ashgate, Aldershot.
- Rossi, P. (1989). *Down and Out in America: The Origins of Homelessness*. University of Chicago Press: Chicago
- Silver, H. (1994). Social exclusion and social solidarity. *International Labour Review*, 133(5-6), 531-578.

-
- Silver, H. & Miller, S. M. (2003). Social exclusion: The European approach to social disadvantage. *Indicators*, 2(2), 5-21.
- Stefanovska, V., Bačanović, O. & Peovska, N. (2023). *Pateki na bezdomnite lica: pred i za vreme na bezdomništvo*. Univerzitet „SV. Kliment Ohridski“-Bitola, Fakultet za bezbednost, Skoplje.
- Sun, S., Kushel, M. B. & Tieu, L. (2022). Health care access and utilization among homeless adults: A review of the literature. *Journal of Health Care for the Poor and Underserved*, 33(2), 564-578. <https://doi.org/10.1353/hpu.2022.0056>.
- Van Zalk, N. & Smith, L. (2019). Perceived exclusion and psychological outcomes among the homeless: The role of discrimination and basic psychological needs. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 54(5), 561–570. <https://doi.org/10.xxxx/spp.2019.xxxx>
- Van Dongen, S. I., van Straaten, B., Wolf, J. R. L. M., Onwuteaka-Philipsen, B. D., van der Heide, A., Rietjens, J. A. C. & Van de Mheen, D. (2024). Self-reported health, healthcare service use and health-related needs: A comparison of older and younger homeless people. *Health Soc Care Community*, 27(4):e379-e388. doi: 10.1111/hsc.12739.
- Van Straaten, B., Rodenburg, G., Van der Laan, J., Boersma, Wolf, J. & Van de Mheen, D. (2018). Changes in Social Exclusion Indicators and Psychological Distress Among Homeless People Over a 2.5-Year Period, *Social Indicators Research: An International and Interdisciplinary Journal for Quality-of-Life Measurement* 135, 291–311.
- Vrooman, J. C. & Hoff, S. J. M. (2013). The disadvantaged among the Dutch: A survey approach to the multidimensional measurement of social exclusion. *Social Indicators Research*, 113, 1261–1287. doi:10.1007/s11205-012-0138-1.
- Wasserman, J. & Clair, J. (2010). *At Home on the Street: People, Poverty and a Hidden Culture of Homelessness*. Lynne Rienner, 10.1515/9781685856854.
- Watson, J., Crawley, J. & Kane, D. (2016). Social exclusion, health and hidden homelessness. *Public Health*, 139, 96–102.
- Young, I. M. (2000). *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Šučur, R. (2004). *Socijalna isključenost i socijalna politika*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Šporer, Ž. (2004). *Koncept društvene isključenosti*. Revija za sociologiju.

Internet izvori

Joint report on social inclusion, social security and social inclusion. Council of the EU (2004). Dostupno na: https://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf. Stranici pristupljeno 17.10. 2025. godine.

OHCHR. (n.d.). United Nations Human Rights Office of the High Commissioner – What are marginalised groups? Dostupno na: <https://www.ohchr.org>. Stranici pristupljeno 24.10.2025.

MILICA LUKOVIĆ RADAKOVIĆ*
SANJA ČOPIĆ

Social Exclusion, Marginalization and Homelessness

Although the concepts of marginalization and social exclusion are theoretically demarcated and defined, their connection becomes particularly visible when viewed through the prism of the phenomenon of homelessness. Social exclusion refers to the process in which individuals or groups are excluded from social, economic and political flows, thereby losing access to basic rights and resources. Marginalization, on the other hand, implies putting certain groups or individuals on the edge of society, where they are often denied access to the decisive factors for a stable life, such as education, employment, health care and adequate housing. These processes, although they can manifest in different forms, are united in the situation of homelessness, which is the ultimate expression of social exclusion and marginalization. Homelessness does not arise as a simple result of losing an apartment, but is linked to deep social, economic and psychological factors. Addictions, mental

---

* Milica Luković Radaković is a PhD student at the University of Belgrade-Faculty of Special Education and Rehabilitation and a Head of the victim support service *VDS info and victims support* in the Victimology Society of Serbia. E-mail: lukovic.milica.vds@gmail.com.

Dr Sanja Čopić is an Associate Professor at the University of Belgrade-Faculty of Special Education and Rehabilitation and President of the Executive Board of the Victimology Society of Serbia. E-mail: sanja.copic011@gmail.com. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6581-0210>. The paper is a result of the work on the project financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovations of the Republic of Serbia, No. 451-03-137/2025-03/200096.

illnesses, unemployment, poverty, but also institutional barriers, all make up a complex mixture of factors that push people to the margins of society. In this context, the homeless are not only people without a home, but persons who are systematically excluded from basic social functions and neglected by institutions, thus perpetuating their marginal status. The aim of this paper is to investigate the interrelationship between the phenomena of social exclusion, marginalization and homelessness, after each of these terms has been described and analyzed in detail. By exploring these three dimensions, the paper seeks to provide a deeper understanding of how social exclusion and marginalization manifest in the form of homelessness, as well as how the mutual interaction of these factors contributes to the creation of long-term and complex social problems.

Keywords: social exclusion, marginalization, homelessness, social problem

XV godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije: „Savremene tehnologije i žrtve: rizici viktimizacije i mogućnosti za unapređenje društvenih odgovora“

Beograd, Srbija, 20. i 21. novembar 2025. godine

Viktimološko društvo Srbije-VDS je 20. i 21. novembra 2025. godine organizovalo XV godišnju konferenciju pod nazivom „Savremene tehnologije i žrtve: rizici viktimizacije i mogućnosti za unapređenje društvenih odgovora“. Konferencija je okupila 64 učesnika/učesnice iz Srbije, Hrvatske, Severne Makedonije, Bosne i Hercegovine, Sjedinjenih Američkih Država, Ujedinjenog Kraljevstva, Španije, Indije i Izraela. Učesnici i učesnice konferencije bili su naučni radnici, istraživači, predstavnici sistema socijalne zaštite, policije, pravosuđa, obrazovnih ustanova, organizacija civilnog društva. Glavna tema ovogodišnje konferencije odnosila se na ključne izazove i mogućnosti koje savremene tehnologije pružaju u kontekstu viktimizacije i zaštite žrtava. Izlagači i izlagačice razmenili su iskustva i znanja, ističući i rizike i izazove viktimizacije, ali i potencijale za unapređenje društvenih odgovora.

Zvanično otvaranje ovogodišnje konferencije Viktimološkog društva Srbije pripalo je Maši Dakić, glumici i prošlogodišnjoj dobitnici nagrade VDS za doprinos unapređenju prava žrtva za predstavu *Prima Facie*.¹ Nakon toga učesnicima i učesnicama, prigodnim govorom, obratili su se Brankica Janković, Poverenica za zaštitu ravnopravnosti, prof. dr Oliver Bačanović, profesor sa Fakulteta bezbednosti na Univerzitetu „Sv. Kliment Ohridski“ iz Republike Severne Makedonije i Jasmina Nikolić, direktorka Viktimološkog društva Srbije. Tokom svečanog otvaranja konferencije uručene su i godišnje

¹ Više o nagradi https://vds.rs/File/XIV%20Godisnj%20konferencija%20VDS%202024_01%2012%202024.pdf

nagrade VDS.² Rad na konferenciji odvijao se kroz 6 tematskih sesija i jednu poster prezentaciju.

Prvi dan konferencije odvijao se kroz tri tematske sesije. Prvu tematsku sesiju pod nazivom *Savremene tehnologije, podrška žrtvama i prevencija viktimizacije: Mogućnosti i izazovi* otvorila je prof. dr Sanja Milivojević sa Bristol instituta za digitalnu budućnost i Fakulteta za političke studije Univerziteta u Bristolu. U svom izlaganju, prof. Milivojević je govorila o mogućnostima i potencijalnim rizicima korišćenja digitalnih i novih tehnologija, kao što su veštačka inteligencija, mobilne aplikacije i virtuelna realnost u oblasti podrške žrtvama. Tokom izlaganja, predstavila je i pregled postojeće i buduće prakse u različitim jurisdikcijama kao i predloge alternativnih pristupa primene tehnologije u podršci žrtvama i viktimologije u širem smislu. Dr Karen Latricia Hough sa Univerziteta u Oksfordu, približila je učesnicima i učesnicama konferencije na koji način informaciono-komunikacione tehnologije (IKT) mogu doprineti borbi protiv trgovine ljudima. Tom prilikom predstavila je preliminarne nalaze iz projekta Horizon Europe VANGUARD i istakla da je jedan od ključnih zaključaka neophodnost uključivanja iskustva preživelih u sve faze razvoja digitalnih alata. Tokom svog izlaganja, dr Hough je ukazala na nedostatke postojećih strategija za borbu protiv trgovne ljudima zbog prekomernog oslanjanja na tehnologije zasnovane na represiji, fragmentaciji podataka i informacionih ekosistema. U okviru ove sesije svoj rad predstavio je i prof. dr Aleksandar Jugović sa Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerziteta u Beogradu, koji je govorio o mogućnostima i izazovima upotrebe veštačke inteligencije (eng. Artificial intelligence-AI) u prevenciji vršnjačkog nasilja. Prof. Jugović je istakao ključne prednosti veštačke inteligencije kao alata za borbu protiv vršnjačkog nasilja i naglasio da uspešna prevencija zahteva uključivanje roditelja i nastavnika koji moraju posedovati znanja i veštine kako bi pomogli deci u digitalnom odrastanju. Takođe je ukazao i na to da u razvoju primene AI postoje i brojni izazovi u sferama bezbednosti, diskriminacije i privatnosti dece.

Druga tematska sesija pod nazivom *Viktimizacija i kriminalizacija u digitalnom okruženju* otvorena je video izlaganjem prof. dr Jaishankar

---

² Nagrada za doprinos unapređenja prava žrtava dodeljena je Veranu Matiću; nagrada Treći put dodeljena je organizaciji Haver Srbija; nagrada mladom istraživaču/istraživačici dodeljena je Svetlani Jovanović i Mirni Yousfi za kvalitetno urađene i uspešno odbranjene master radove iz oblasti viktimologije na Univerzitetu u Beogradu-Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Više o nagradama možete videti na <https://vds.rs/File/Nagradae%20VDS%202025.pdf>

Karuppannan sa Međunarodnog insituta za pravdu i policijske nauke u Indiji i Međuregionalnog istraživačkog instituta Ujedinjenih nacija za kriminal i pravdu-UNICRI u Italiji. Prof. dr Karuppannan je kroz svoje izlaganje istakao da novi oblici tehnologija, poput veštačke inteligencije i deepfake tehnologije, dodatno komplikuju i pomeraju granice viktimizacije i dovode do poteškoća da se novi oblici viktimizacije kategorizuju, kvantifikuju i odgovore na štete koje su psihološki složenije. Dalje, u svom izlaganju, razmatra različite studije slučaja, etička pitanja, pitanja odgovornosti i izazove u postizanju pravde zbog problema sa sprovođenjem zakona u različitim jurisdikcijama. Kao odgovore na ove izazove, prof. dr Karuppannan predlaže sveobuhvatni pristup pravdi i prevenciji kroz interdisciplinarnu saradnju u cilju zaštite ljudskog dostojanstva i jednakosti pravde. Prof. dr Irma Kovčo Vukadin sa Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, predstavila je rezultate istraživanja sprovedenog među 352 studenta iz Belgije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Poljske i Slovačke, čiji je cilj bio da se ispita cyberbullying i pokazatelji mentalnog zdravlja među studentima u međunarodnom kontekstu. Rezultati pokazuju da je gotovo polovina ispitanika doživela cyber viktimizaciju, dok je svaki peti priznao učešće u cyberbullyingu. Najčešći oblici viktimizacije, bili su online glasine i isključivanje iz važnih online grupa, a gotovo četvrtina učesnika prijavila je teške simptome depresije i anksioznosti. Nakon toga, dr Mirjana Dokmanović sa Instituta društvenih nauka i Viktimološkog društva Srbije, u svom izlaganju fokusirala se na društvene rizike ugrožavanja prava na privatnost i zaštitu ličnih podataka. Njeno izlaganje sastojalo se iz tri dela. U prvom delu predstavila je načine na koje se savremene tehnologije koriste radi neovlašćenog prikupljanja ličnih podataka. U drugom delu, pažnju je posvetila analizi rizika ugrožavanja privatnosti i posledicama masovnog nadzora i kontrole, autocenzure, manipulacije javnog mnjenja, rasta nejednakosti, gubitka poverenja u institucije i tehnologiju, kao i zloupotrebe od strane vlasti i korupcije. U trećem delu, autorka je razmatrala moguće pravne i vanpravne zaštite žrtava ovog oblika viktimizacije. Poslednje izlaganje u okviru ove sesije imala je prof. dr Janice Joseph sa Unverzitetu Stockton, koja u svom radu ističe značajan porast nestalih i ubijenih crnih žena i devojčica u Sjedinjenim Američkim Državama, naglašavajući da su njihove smrti i nestanci često zanemareni zbog višestruke interseksionalne nevidljivosti. Ona razmatra kako ovaj problem utiče na medijsko izveštavanje i javni diskurs, i predlaže inicijative i mere za unapređenje vidljivosti i zaštite ovih žrtava.

Treću tematsku sesiju pod nazivom *Viktimizacija i njene posledice* otvorila je dr Aleksandra Bulatović sa Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Dr Bulatović je u svom izlaganju predstavila analize različitih teorijskih perspektiva koje tretiraju bol i patnju u kontekstu društvene viktimizacije sa akcentom na institucionalne i kulturne faktore koji oblikuju iskustva pojedinca i zajednica. Autorka je takođe predstavila komparativnu analizu teorijskih perspektiva kako bi identifikovala postojeće praznine i ponudila okvir za kritičko sagledavanje bola i patnje kao društveno i institucionalno uslovljenih pojava. Prof. dr Nataša Peovska predstavila je koautorski rad sa prof. dr Oliverom Bačanovićem i prof. dr Vesnom Stefanovskom sa Fakulteta bezbednosti Univerziteta „Sv. Kliment Ohridski“. Ovaj koautorski rad ispituje međusobno preklapanje oflajn i onlajn viktimizacije među školskom decom, istražujući kako iskustva u jednom kontekstu mogu da pojačaju ili pogoršaju iskustva u drugom. Kroz svoje izlaganje, prof. dr Peovska pružila je učesnicima šire razumevanje viktimizacije u oba konteksta na osnovu analize koji se zasnivaju na podacima iz Međunarodne studije samoprijavljivanja delinkvencije (ISR4) koje je sprovedeno u Republici Severnoj Makedoniji. U okviru ove sesije, prof. dr Dragana Batić sa Fakulteta bezbednosti, Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski“ predstavila je koautorski rad sa prof. dr Dimitrinkom Jordanovom Peshevskom sa Univerziteta Američki koledž pod nazivom *Maloletni prestupnici: žrtve traumatskih iskustava u detinjstvu*. Rad predstavlja prikaz dela rezultata kvalitativnog istraživanja sprovedenog 2018. godine u okviru studije „Marginalizacija i devijantnost mladih u sukobu sa zakonom u vaspitno-popravnim i kaznenim domovima“. Na osnovu psiholoških karakteristika, autorke su identifikovale četiri tipa šticećenika: decu na ulici, decu bez roditeljskog staranja, decu sa psihopatskim karakteristikama i decu bez tipičnog kriminalnog ponašanja. Za svaki tip, autorke su dale prikaz studije slučaja konkretnog ispitanika. Rezultati pokazuju da antisocijalno i kriminalno ponašanje predstavlja strategiju preživljavanja maloletnika koji su doživeli intenzivne traumatske događaje i toksični stres. Dalje, u okviru ove sesije rad pod nazivom „*Roditelji kao kreatori sadržaja i izlaganje dece na društvenim mrežama*“ predstavila je prof. dr Milica Kovačević sa Univerziteta u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Predmet njenog rada bio je izlaganje dece na društvenim mrežama u kontekstu potencijalnog viktimizovanja dece. Prof. dr Kovačević se opredelila za pregled savremene i naučne literature kako bi primenom metode analize sadržaja izdvojila rizike na koje su eksperti ukazali

i prepoznali, a odnose se na privatnost dece, autonomiju njihove ličnosti kao i radne eksploatacije dece. Izlaganje pod nazivom *Viktimološki aspekti rodne neravnopravnosti obaveznog vojnog roka* u okviru ove sesije imala je prof. dr Zorica Mršević, naučna savetnica na Insitutu društvenih nauka. U svom izlaganju, prof. Mršević argumentuje da rodna ravnopravnost ne podrazumeva nužno identičan tretman u svim situacijama, već procenu namere i posledica različitog postupanja. Kroz komparativna iskustva Norveške, Švedske, Danske i Srbije, ali i istorijskog položaja žena u vojsci, autorka ukazuje da su žene dugo bile isključene iz privilegija i profesionalnih mogućnosti koje vojna služba donosi. Autorka posedno ukazuje na praksu Evropskog suda za ljudska prava, koja pokazuje da razlike po polu u vojnoj obavezi mogu biti opravdane, ako su proporcionalne i zasnovane na legitimnim ciljevima.

Drugi dan konferencije započet je četvrtom sesijom pod nazivom *Putevi oporavka i podrška žrtvama*. Prvo izlaganje na temu *Izraelski program oprostaja: Uticaji na lično isceljenje* u okviru ove sesije imali su prof. dr Natti Ronel sa Departmana za kriminologiju, Univerziteta Bar-Ilan u Izraelu i dr Yitzhak Ben Yair sa Departmana za bihevioralne nauke, sa Zefat naučnog Koledža u Izraelu. Prof. dr Ronel i dr Ben Yair predstavili su istoimeni projekat koji ima za cilj stvaranje šire zajednice pojedinaca koji integrišu međuljudski oprostaj kao način života, posebno nakon što su doživeli različite vrste povreda. Projekat, koji je podržan od strane Fondacije Džon Templton, oslanja se na bogatu istraživačku osnovu i koristi se pozitivnim prednostima oprostaja za mentalno, porodično, socijalno i fizičko isceljenje. Ključna ideja projekta je da oprostaj ne isključuje potragu za pravdom, ali da zadržavanje besa može produžiti patnju same žrtve. Drugo izlaganje u okviru ove sesije imale su Jasmina Nikolić iz Viktimološkog društva Srbije i prof. dr Sanja Čopić sa Univerziteta u Beogradu, Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju i Viktimološkog društva Srbije. One su izložile rad pod nazivom *Glas onih koji se ne čuju: Mapiranje potreba žrtava nakon masovnih viktimizacija i incidenata zloupotrebom vatrenog oružja u Srbiji i resursa za podršku*. Autorke su predstavile rezultate istraživanja sprovedenog u okviru UNDP projekta Smanji rizik – povećaj bezbednost III. Istraživanje je sprovedeno u maju i junu 2025. godine kroz intervju sa 36 ispitanika, a prikupljeni podaci su analizirani kvalitativnom metodologijom. Nalazi istraživanja ukazuju na to da različiti krugovi pojedinaca pogođeni masovnim ubistvima često nisu prepoznati kao žrtve kojima je potrebna podrška. Dobijeni rezultati ukazuju i na spor i nejasan državni odgovor, nedostatak systemske koordinacije i različite,

često neprepoznate potrebe žrtava, naročito onih koji su bili prvi u liniji pomoći, što prema mišljenju autorki, predstavlja ozbiljan problem. Istraživanje je imalo akcioni karakter i uključilo konkretne preporuke za unapređenje odgovora društva na masovne viktimizacije. Rad pod nazivom: *Od preživljavanja kancera do pobjede: karika koja nedostaje u podršci nakon medicinskog tretmana*, u okviru ove sesije izložila je prof. dr Vesna Nikolić Ristanović iz Viktimološkog društva Srbije. Rad se fokusira na važnost podrške osobama koje su preživele kancer, posebno nakon završetka medicinskog tretmana, kada nema jasnih smernica za dalju brigu o sebi. Iako samo mali broj preživelih unosi značajne promene u životu, autorka navodi da istraživanja pokazuju da odgovarajuća briga o telu, mentalnom, emocionalnom i duhovnom zdravlju može značajno doprineti sprečavanju recidiva i unapređenju životnog zadovoljstva. Rad analizira postojeće prakse podrške u svetu i Srbiji, te predlaže potencijalne pružaoce ove vrste podrške.

Petu sesiju pod nazivom *Žrtve rodno baziranog nasilja: podrška i zaštita*, otvorila je glumica Maša Dakić, koja je predstavila rad pod nazivom *Sistem i žrtve seksualnog nasilja: predstava Prima facie—od ideje do realizacije*. U radu je predstavljen proces pripreme i realizacije pozorišne predstave Prima Facie, koja se bavi temom seksualnog nasilja i načinom na koji sistem tretira žrtve. Autorka je podelila svoje lično iskustvo rada na ovom komadu, koji kroz žanr trilera istražuje izazove sa kojima se suočavaju žrtve, dok koristi umetnost kao alat za podizanje svesti i ohrabrivanje žrtava da traže pomoć. Rad koji se fokusira na holističkom pristupu podršci ženama koje su preživele nasilje, jeste rad pod nazivom *Jačanje sopstvenih kapaciteta za izlazak iz nasilja i prevazilaženja posledica viktimizacije: Holistički model podrške ženama žrtvama nasilja*, koji su predstavile Tatjana Jevđović iz Beauty Imagini d.o.o, Mirela Osmanović i Milica Luković Radaković iz Viktimološkog društva Srbije. Rad prikazuje primer dobre prakse u lokalnoj zajednici u oblasti integrisanog psihosocijalnog i ekonomskog osnaživanja žena koje su preživele nasilje. Autorke su predstavile dva međusobno povezana programa koji doprinose jačanju samopouzdanja, ekonomske nezavisnosti i emocionalne stabilnosti žena. Fokus rada je na iskustvima iz prakse i značaju ovog pristupa za prevenciju ponovne viktimizacije i izgradnju samostalnog života. Prof. dr Slađana Jovanović sa Pravnog fakulteta Univerziteta Union u Beogradu i prof. dr Sanja Ćopić sa Univerziteta u Beogradu, Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju i Viktimološkog društva Srbije, predstavile su rad pod nazivom *Zaštita od nasilja u porodici zloupotrebom vatrenog oružja i prevencija femicida: izazovi i perspektive*. Autorke

su iznele nalaze istraživanja sprovedenog u okviru UNDP projekta Smanji rizik – povećaj bezbednost III, koje je imalo za cilj da se na osnovu podataka do kojih se dođe kroz fokus grupne intervjuje i primere dobre prakse iz sveta razviju preporuke za efikasnije sprečavanje i smanjenje rizika od nasilja u porodično-partnerskom kontekstu zloupotrebom oružja. Kroz kvalitativnu analizu, autorke su identifikovale izazove u pet ključnih oblasti: procena rizika i bezbednosti žrtve, dokazivanje i sankcionisanje učinilaca, posedovanje oružja, pomoć žrtvama i međusektorska saradnja. Rad takođe ukazuje na primere dobre prakse koji mogu doprineti poboljšanju zaštite žrtava i smanjenju stope femicida u budućnosti.

Poslednju, šestu sesiju XV godišnje konferencije Viktimološkog društva Srbije, otvorila je Nikolina Janjić sa Univerziteta de Rovira i Virgili u Španiji, koja je, u koautorstvu sa prof. dr Barbarom Bigliom, predstavila rad na temu *Interseksionalne feminističke strategije za poboljšanje rodne ravnoteže, odnosa moći i smanjenje mikroagresija u videokonferencijama na radnom mestu*. Autorke se u radu bave izazovima rodno zasnovanih odnosa moći i mikroagresija u video-konferencijama, kao novom obliku organizacije rada. Takođe, autorke razmatraju kako korporativna odgovornost u prevenciji viktimizacije u virtuelnim radnim okruženjima može biti unapređena kroz obuke zaposlenih. Tokom izlaganja, predstavljen je i besplatan onlajn kurs koji nudi alate za identifikovanje načina na koje rod i odnosi moći oblikuju učešće u onlajn sastancima. Prof. dr Irma Kovčo Vukadin sa Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu predstavila je koautorski rad sa Martinom Pleško pod nazivom *Uloga nasilne viktimizacije u objašnjenju stresa djelatnika zatvorskog sustava*. Autorke su istakle da nasilna viktimizacija često dovodi do stresa kod zaposlenih, što može uticati na njihovu sposobnost donošenja odluka u kriznim situacijama, komunikaciju sa kolegama i zatvorenicima, kao i na održavanje profesionalne distance i objektivnosti. Predstavljeni su rezultati istraživanja sprovedenog na uzorku od 316 zaposlenih u okviru hrvatskog zatvorskog sistema. Specifičnost istraživanja ogleda se u tome što su autorke primenile model pod nazivom „zahtevi-resursi” posla, koji istražuje kako balans između zahteva (nasilna viktimizacija, prekovremeni rad, rad sa specifičnim kategorijama zatvorenika) i resursa (podrška kolega, supervizija) utiče na stres i mentalno zdravlje zaposlenih, čime se smanjuje njihova učinkovitost i povećava fluktuacija. U okviru poslednje sesije, rad pod nazivom „Pristup pravdi i pravo na besplatnu pravnu pomoć za žrtve rodno zasnovanog

nasilja“ predstavila je Olivera Pejak Prokeš, sutkinja u penziji Apelacionog suda u Novom Sadu i predsednica Upravnog odbora Ženskog pravosudnog centra. Rad analizira pravni okvir u Srbiji u vezi sa ostvarivanjem prava žrtava rodno zasnovanog nasilja, sa posebnim fokusom na pravo na besplatnu pravnu pomoć. Autorka ističe da Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći trenutno priznaje ovo pravo samo žrtvama porodičnog nasilja, dok su žrtve seksualnog nasilja, uznemiravanja, proganjanja i prinudnih brakova praktično uskraćene. U cilju prevazilaženja ovih prepreka, autorka predlaže konkretne mere, kako bi pravo na pristup pravdi postalo stvarno ostvarivo, a ne samo formalna norma. Na kraju šeste sesije, izlaganje je imala Marija Anđelković, iz organizacije ASTRA-Akcija protiv trgovine ljudima, koja je predstavila rad pod nazivom *Žrtve radne eksploatacije: izazovi i perspektive*. Rad analizira položaj žrtava radne eksploatacije u Srbiji, sa fokusom na migrante i migrantkinje, oslanjajući se na nalaze ASTRE iz direktnog rada sa žrtvama, SOS linije i analize javnih politika. Autorka navodi da su žene najizloženije eksploataciji u domaćinstvima, poljoprivredi i tekstilnoj industriji, dok muškarci najčešće rade u građevinarstvu i poljoprivredi. Eksploatacija se manifestuje kroz vezane vize, zadržavanje dokumenata, dužničko ropstvo i neplaćeni prekovremeni rad. Iako raste broj stranih radnika, autorka ističe da su inspekcijski nadzor i regulacija tržišta rada nedovoljni, što povećava rizik od zloupotreba. Autorka predlaže reforme radno-pravnog okvira, odgovornost poslodavaca, bolji nadzor agencija, te integraciju digitalne bezbednosti i specijalizovane usluge za žrtve. Takođe, ističe ulogu civilnog društva u bržoj identifikaciji žrtava i rešavanju institucionalnih praznina.

Poster prezentaciju pod nazivom *„Nasilje u porodici i društvo-problem i odgovor-Prijavi zaustavi“*, predstavila je Jasmina Kršenić, tužiteljka Osnovnog javnog tužilaštva u Lazarevcu. Kroz poster prezentaciju, autorka je predstavila edukativno-preventivni projekat *„Prijavi zaustavi“*, koji ima za cilj podizanje svesti o rodno zasnovanom nasilju, pružanje podrške žrtvama i edukaciju šire javnosti o važnosti blagovremenog prijavljivanja nasilja i primene zakonodavnih propisa. Projekat se fokusira na pružanje pravne i psihološke zaštite žrtvama nasilja, kao i na važnost koordinisanog delovanja institucija i društva u prevenciji nasilja i pružanju podrške oštećenima.

Dvodnevna konferencija omogućila je učesnicima ne samo da razmene ideje i iskustva, već i da zajedno osmisle konkretne korake u unapređenju društvenih odgovora na viktimizaciju, posebno kada je reč o viktimizaciji

savremeneim tehnologijama. Kroz dinamične diskusije i primere dobre prakse, stvoren je prostor za izgradnju novih partnerstava i inicijativa koje mogu doprineti sistemskim promenama. Konferencija je pokazala važnost međunarodne saradnje i zajedničkog delovanja u borbi protiv svih oblika nasilja i viktimizacije. XVI godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije, zakazana je za 26. i 27. novembar 2026. godine u Beogradu.

MIRELA OSMANOVIĆ
MILICA LUKOVIĆ RADAKOVIĆ

TEMIDA
2026, vol. 29, br. 1, str. 157-160
ISSN: 1450-6637

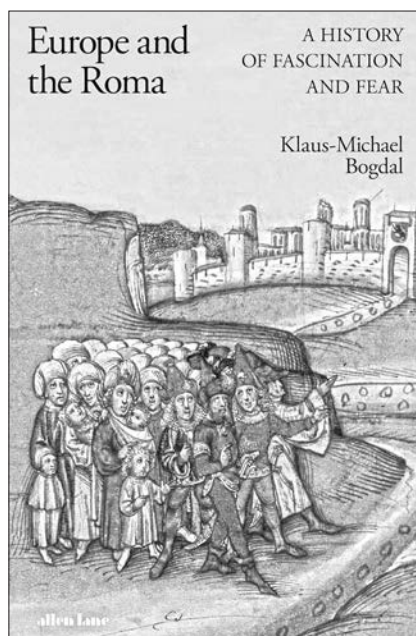
Klaus-Michael Bogdal

Europe and the Roma: A History of Fascination and Fear

(Evropa i Romi: istorija fascinacije i straha)
Penguin Books the Limited, London 2023, str. 608

U osnovi ljudske psihologije, nepoznanica se neretko identifikuje kao primarni katalizator straha, manifestujući se kroz ontološku nesigurnost – bilo da je reč o neposrednoj fizičkoj ugroženosti ili egzistencijalnoj strepnji. Dok kognitivno razrešenje takvih situacija po pravilu vodi ka afektivnom rasterećenju, fenomen romske prisutnosti u Evropi predstavlja specifičan izuzetak. Uprkos vekovnoj kohabitaciji, romska zajednica u kolektivnoj svesti često ostaje percipirana kao trajni „drugi“, generišući hroničnu zebnju i socijalnu distancu. U svom delu Klaus-Michael Bogdal postavlja analitički okvir za razumevanje ove problematike, istražujući specifičnu ambivalenciju između fascinacije i straha koja istorijski definiše evropski diskurs i reakcije na prisustvo Roma.

Klaus-Michael Bogdal, redovni profesor na Univerzitetu u Bielefeldu, u svoju monografiju uneo je decenije iskustva u istraživanju fenomena stereotipa i antisemitizma. Upravo bogato iskustvo u oblasti izučavanja mehanizama marginalizacije omogućilo mu je da se posveti kompleksnom pitanju

anticiganizma. Ova izuzetna knjiga u velikoj meri predstavlja istorijsku hroniku borbe romskog naroda za pravo na sopstveni narativ, osvetljavajući mračnu stranu evropske istorije. Širom evropskog kontinenta, u različitim vremenskim odrednicama, dolazilo je do sistemskog odbacivanja Roma. U očima Evropljana, Romi su delovali kao apsolutna antiteza njihovoj kulturi, prevashodno zbog misterioznog porekla, nepoznatog jezika i specifičnog načina života. Sa druge strane, kao predstavnici primarno usmene kulture, Romi vekovima gotovo da nisu ostavljali pisane tragove, te nam je njihova istorija posredovana skoro isključivo kroz distorzirane predstave koje su evropske kulture projektovale na njih.

Osim prologa u kojem su čitaocima predočeni motivi autora za bavljenje samom temom kao i za pisanje knjige, sadržaj je podeljen u tri celine. Prvi deo obrađuje period od kasnog srednjeg veka do 18. veka, drugi deo fokusira se na 19. vek, dok se završna celina bavi periodom od kraja 19. veka pa do savremenog trenutka (prve decenije 21. veka). Uvođenje sintagme „hodočasnici iz Egipta“ (engl. *Pilgrims from Egypt*) kojim započinje prvo poglavlje ne predstavlja samo poetičnu metaforu, već ključni istorijski konstrukt kojim Bogdal objašnjava samu etimologiju reči kojima se Romi nazivaju u mnogim evropskim jezicima. Hroničari su nove pridošlice svrstavali u tada poznate društvene kategorije: Saraceni, Tatari, špijuni ili hodočasnici. Biti svrstan u određenu kategoriju nekada je određivalo pitanje života i smrti: dok je status „hodočasnika iz Egipta“ donosio kraljevsku zaštitu, odrednica „špijuna“ ili „saracena“ vodila je ka tamnici ili ropstvu. Arhivski izvori iz Modene i Saksone, u kojima se pominju *hodočasnici iz Egipta*, svedoče upravo tome da su Romi svesno koristili ovaj narativ kako bi osigurali mir i sigurnost. Međutim, upravo ovaj konstrukt *egipatskog porekla* – koji je ujedno koren današnjih egzozonima poput *Gypsy* ili *Gitano* – postao je temelj budućih razlika.

Kada je evropska fascinacija *egipatskim pokajnicima* izbledela, ostao je samo strah od nepoznatog naroda koji se ne uklapa u sedelački način življenja, čime je put ka njihovoj marginalizaciji definitivno bio otvoren. Izuzetno je značajan deo koji, unutar prve celine, predstavlja ulogu književnosti u procesu formiranja novih i učvršćivanja postojećih predrasuda. Autor kroz mnogobrojne primere pokazuje kako se literarna fikcija nije samo naslanjala na pravne i religijske tekstove, već je aktivno stvarala nove, opasnije nivoe diskriminacije.

Mapiranjem specifičnih književnih dela, počevši od *Metamorfoze Cigana* Bena Džonsona iz 1621. godine, čiji se uticaj širio preko klasika poput *Toma*

Džonsa Henrija Fildinga (1749), pa sve do popularne literature širom Evrope (naročito u Nemačkoj), Bogdal je maestralno oslikao svet aristokratije koja je „konzumirala“ romsku kulturu kao zabavu, neretko je pretvarajući u kostimirani performans. Autor razrađuje koncept „urođenog kriminalca“ pokazujući da su rani literarni prikazi Roma često bili zasnovani na motivima sitnih krađa i dovitljivih prevara, ali da je krajem 18. veka došlo do bitnog zaokreta: u novom narativu kriminalitet Roma tumačen je kao urođena osobina. Na taj način, književnost je postavila temelje za rasnu patologizaciju Roma na osnovu navodne biološke datosti.

Kao svojevrsna spona između prve i treće celine stoji 19. vek, odnosno epoha prosvetiteljstva. Ovaj odlomak predstavlja najradikalniji i verovatno najznačajniji deo Bogdalove argumentacije. On povezuje prosvetiteljski racionalizam sa najmračnijim ishodima moderne istorije, objašnjavajući kako je prosvetiteljska misao s kraja 18. veka preuzela i modifikovala rano-moderne predrasude prema Romima, dajući im novu, navodno naučnu legitimaciju. Baveći se antropološkom marginalizacijom, Bogdal uočava da je rana antropologija pozicionirala Rome kao arhaični ostatak prošlosti, odnosno kao sve ono što su „civilizovane“ kulture ostavile iza sebe u svom kretanju ka modernosti. U umetničkim reprezentacijama tog doba, Romi su često idealizovani kao „plemeniti divljaci“ (engl. *noble savages*), ali je ta idealizacija bila samo druga strana iste kovanice isključenosti. U ovom delu monografije izneta je jako važna tvrdnja koja otvara prostor za debate: Bogdal smatra da su prosvetiteljski i antropološki diskursi služili kao svojevrsna „mentalna probna vožnja“ (engl. *trial run in the mind*) za genocid nad Romima koji će uslediti u 20. veku. Time se naglašava da Holokaust nad Romima (Porajmos) nije bio istorijski incident, već kulminacija dugotrajnog procesa u kojem je evropski intelektualni aparat sistematski dehumanizovao romski identitet.

Završni odlomak kruniše Bogdalovu tezu: Porajmos nije bio samo vojni i birokratski čin, već logična posledica vekovne kulturne pripreme. Neizostavni deo sagledavanja romskog stradanja za vreme Drugog svetskog rata predstavlja predlog Hajnriha Himlera iz 1938. godine, kada je predložio „Rešavanje ciganskog pitanja u skladu sa prirodom ove rase“. To je podrazumevalo rasnu kategorizaciju, zabranu brakova, oduzimanje dece, sterilizaciju i, na koncu, masovna ubistva. Autor nas podseća na podatke koji su istoričarima već decenijama poznati, ali se uprkos tome o detaljima nedovoljno zna. U takozvanoj hronologiji uništenja, neizostavno treba pomenuti zimu 1941/1942. godine,

kada je oko 5000 Roma poslato u lođski geto, a potom ugušeno gasom u logoru Kelmno. Sistematska deportacija u koncentracione logore postala je opšta praksa od 1943. godine.

Međutim, kao kontrast vekovnim romantičarskim i rasističkim opisima, u posleratnoj Evropi izranja glas francuskog pisca Matéa Maksimofa (1917–1999), koji u svojim romanima posmatra većinsko društvo iz romske perspektive. Njegovo delo nije ograničeno na lično iskustvo; on istražuje društvene kodove, klanovska rivalstva, ali i ratove i revolucije, odnosno univerzalna evropska pitanja viđena očima onih koji su vekovima bili samo nemi posmatrači sopstvene sudbine.

Autor ovom knjigom dekonstruiše anahronu pretpostavku da su Romi, kako u prošlosti tako i danas, suočeni sa isključivim binarnim izborom: asimilacija ili marginalizacija u statusu većitih autsajdera. Ipak, značaj ove knjige ogleda se u njenoj sposobnosti da istoriju Roma ne prikaže kao izolovanu hroniku jednog naroda, već kao ključno ogledalo evropskog identiteta i njegovih najmračnijih predrasuda. Bogdalov rad je revolucionaran, jer dokazuje da progoni i genocid nisu bili puki istorijski incidenti, već logična kulminacija viševjekovnog „kulturnog nasilja“ i intelektualne dehumanizacije kroz književnost i nauku. Knjiga istovremeno dekonstruiše mehanizme kojima je Evropa Romima sistematski oduzimala pravo na sopstveni glas, svodeći ih na nemi objekat fascinacije ili straha. Konačno, ona nas primorava na kritičko preispitivanje savremenih politika, ukazujući na to da su stereotipi o Romima i dalje duboko utkani u sâmu srž evropske kulture i njenih institucija.

DR KRISTINA JORGIĆ STEPANOVIĆ

Poziv na saradnju i pretplatu

Časopis *TEMIDA* je naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove i prikaze domaćih i stranih autora i autorki koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Posebna pažnja posvećuje se svim oblicima rodno zasnovanog nasilja, kao i drugim aspektima ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljuju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2026. godinu **Broj 2: Savremene tehnologije i žrtve: Rizici viktimizacije i mogućnosti za unapređenje društvenih odgovora** (rok za predaju radova je 10. maj 2026. godine), **Broj 3: Žrtve različitih oblika viktimizacije** (rok za predaju radova je 10. avgust 2026. godine). Članci van teme broja mogu biti predati Redakciji bez obzira na rokove.

Časopis *TEMIDA* je dostupan u **režimu otvorenog pristupa**. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa internet stranice Viktimološkog društva Srbije (<https://www.vds.rs/Temida.htm>) i koristiti u skladu sa licencom:

- CC BY-NC-ND 4.0 – Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0> – za radove objavljene do 1. juna 2025. godine, i
- CC-BY 4.0 – Creative Commons Attribution 4.0 International, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> – za radove objavljene nakon 1. juna 2025. godine.

TEMIDA je referisana u **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** istraživačkoj bazi i Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), ediciji Web of Science, a dostupna je u **DOI Serbia** repozitorijumu.

TEMIDA objavljuje radove napisane na srpskom i engleskom jeziku.

TEMIDA koristi **dvostruko slepo (anonimno) recenziranje**.

Molimo vas da svoj rukopis pripremite prema tehničkim uputstvima za autore i autorke članaka i prikaza koja se nalaze na sledećem linku: <https://vds.rs/uputstva-za-autorke-i-autore/>

Radovi se dostavljaju u elektronskom obliku, na e-mail vdsrbija@gmail.com ili temida.vds@gmail.com.

Prilikom dostavljanja rada, autori i autorke su dužni da dostave i **potpisanu izjavu** kojom potvrđuju da su upoznati sa uputstvima za autore i obavezama autora definisanim u **Uređivačkoj politici časopisa Temida** (dostupno na <https://vds.rs/uredivacka-politika-casopisa/>), te da su se istih pridržavali prilikom pripreme rukopisa.

Tekst izjave autora dostupan je na <https://vds.rs/uputstva-za-autorke-i-autore/>. Izjavu autora dostaviti elektronskim putem (skeniranu) ili putem pošte (originalnu verziju) na adresu uredništva.

Pristigli radovi se ne vraćaju. Radove koji ne zadovoljavaju kriterijume časopisa u pogledu teme rada, strukture rada i pravila citiranja, redakcija neće uzeti u razmatranje, niti će poslati na recenziranje.

U vezi pretplate na naučni časopis *Temida* molimo Vas obratite se redakciji časopisa.

Call for papers and subscription

TEMIDA is an academic journal on victimisation, human rights and gender. It publishes scientific and professional articles and reviews of domestic and foreign authors devoted to problems of victims of crime, war, human rights' violation and other forms of suffering (particularly focusing on problems of women, children, minorities, disabled persons and other categories of vulnerable victims), fear of crime, violation of human rights in prison and during the criminal procedure, prevention of victimisation, etc. Special emphasis is on all forms of gender-based violence, as well as on other aspects of gender equality. Every issue is thematic, but the journal publishes articles not specifically dedicated to specified themes as well.

Topics for 2026: **No. 2:** *Modern technology and victims: Victimization risks and possibilities to improve social responses* (submission deadline: May 10, 2026). **No. 3:** *Victims of different forms of victimization* (submission deadline: August 10, 2026). Contributions not specifically dedicated to the themes of each issue, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the given deadlines.

TEMIDA is an **open-access journal**. Articles published in *Temida* can be downloaded free of charge from the website of the Victimology Society of Serbia (<https://www.vds.rs/Temida.htm>) and used in accordance with the:

- CC BY-NC-ND 4.0 – Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0> – for articles published before June 1, 2025, and
- CC-BY 4.0 – Creative Commons Attribution 4.0 International, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> – for articles published after June 1, 2025.

TEMIDA is indexed in the **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** research database and Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), edition of the Web of Science, and is available in **DOI Serbia** repository.

TEMIDA is a **peer-reviewed journal**, which uses a **double-blind (anonymous) review**.

We would kindly ask you to prepare your manuscript in accordance with the technical instructions for authors of articles and reviews, which are available at <https://vds.rs/en/guidelines-for-authors/>.

Manuscripts should be submitted electronically to vdsrbija@gmail.com or temida.vds@gmail.com.

The manuscript should be accompanied by the signed **Authors' statement**, confirming that the authors have reviewed and complied with the relevant Instructions for authors and the authors' responsibilities defined in the **Editorial Policy of the journal *Temida*** (available at <https://vds.rs/en/editorial-policy/>). The Author's statement can be downloaded from <https://vds.rs/en/guidelines-for-authors/>. The author's statement should be submitted either electronically (scanned version) or by post (original version) to the editorial address.

Submitted manuscripts will not be returned. Manuscripts which do not comply with the technical guidelines and criteria of the journal related to the topic, structure and rules of quoting, will not be taken into consideration nor sent for review.

For information on the subscription, please contact the Editorial office.

CIP – Каталогizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu / glavna i odgovorna urednica Sanja Ćopić. - [Srpsko izd.]. - God. 1, br. 1 (maj 1997)-. - Beograd : Viktimološko društvo Srbije : Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 1997- (Beograd : Prometej). - 24 cm

Tri puta godišnje. - Br. 1 (1997) izašao kao ogledni broj. - Drugo izdanje na drugom medijumu: Temida (Beograd. Online) = ISSN 2406-0941. - Ima izdanje na drugom jeziku: Temida (English ed.) = ISSN 1450-8508

ISSN 1450-6637 = Temida (Beograd)

COBISS.SR-ID 140099335

TE M I D A

